Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

HÉVIZI OTTÓ

Elménk szeme

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

© Typotex Kiadó

© Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

HÉVIZI OTTÓ

Elménk szeme

MENTÁCIÓ ÉS RÁCIÓDUALITÁS

TYPOTEX

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A könyv a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

MTA MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

© Hévizi Ottó, Typotex, Budapest, 2025
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

A borító Paolo Pochettino *Anfisbena* című grafikájának felhasználásával készült.
© Paolo Pochettino

ISBN 978 963 493 334 2

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a *www.typotex.hu* és a *facebook.com/typotexkiado* oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Felelős szerkesztő: Juhász Emese
Szerkesztette és tördelte: Leiszter Attila
Borítóterv: Somogyi Péter
Készült a Multiszolg Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Kajtor Bálint

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

TARTALOM

I. MENTÁCIÓ | *Előljáróban: többalakú-e a gondolkodás?*
1. A látó elme ... 9
2. Előzményekről első közelítésben ... 12
3. A „villás ágú ratio” ... 14
4. Pásztázó és fókuszáló elmestílus ... 18
5. Hullámok és vagonok ... 20
6. A mentáció oligomorfiája ... 24
7. Reifikáció ellen: a triszkelion-modell ... 28

II. KÉTFEJŰSÉG | *Mi tartott ennyi ideig?*
1. Távlatok és horizontok ... 33
2. A műhorizont-parabola ... 35
3. Alátekintve vagy széttekintve ... 37
4. A rációduálitás előtörténete ... 43
5. Időrés a detekció és kogníció között ... 49
6. Kétfejűek a láthatáron ... 55
7. További két-értelmű kezdetek ... 59
8. A válasz ideje ... 63

III. AMBIGUITÁS | *A szubjektivitásról a tudatosságban*
1. Tudjuk-e, vagy ismerjük? ... 68
2. Tudatosság, rációduális olvasatokban ... 71
3. Az elme-testi racionalitás ... 72
4. A Saunderson-eset ... 75
5. Múló szimmetria, pillanatnyi rend ... 77
6. Érzetek és tudatok ... 81
7. Motívumok és attitűdök ... 83
8. Magunk: a visszaható első személy ... 86
9. Excesszív dinamika és a HERO-modell ... 89
10. Möbius-szalag ... 91
11. Rövid válasz ... 94

IV. TRANZITZÓNA | *Kétféle rációnk szinergiája*
1. Az előérzet ... 96
2. A vélelem útjain ... 99
3. Az előfeltevés ... 102
4. Macskaszem és radarreflektor ... 104

V. REZILIENCIA | *A tudattalan oligomorfiája*
1. Szelf – amit ismerünk? ... 108
2. A tudattalan színre bontása ... 113
3. Négyszínsejtés a tudattalanról ... 117
4. Affektív és kognitív tudattalan ... 119

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

5. Kontrajáték tudat és tudattalan között ... 123
6. A Bernet–Tengelyi-paradoxon ... 126
7. A helyidegen (atopikus) tudattalan ... 130
8. Irracionalitás és aracionalitás ... 134

VI. OPTATUM | *A moralitás diagnosztikája*
1. Harmadik nekifutás ... 138
2. Az erkölcsi ráció ... 142
3. A morális ráció ... 144
4. Az etika megosztott fogalma ... 146
5. Önválasztás és a másság etikája ... 149
6. Metaetika és alkalmazott etika ... 152
7. Az etika egyenetlen játéktere ... 154
8. Terepbejárás széltében-hosszában ... 156
9. A moralitás összképe ... 159
10. Zárójelentés ... 165

VII. DETECTUM | *Rációink kétnyelvűsége és az Ottlik-rekurzió* ... 167
1. Elmekettősségi felfogások ... 168
2. Két angyali közlés ... 170
3. Kétnyelvű expresszió (DEEP & KEEP) ... 173
4. Mélységi problémák ... 176
5. Az Ottlik-rekurzió ... 179
6. A „leszarás”-vita ... 181
7. Prózaírói nyelvgyakorlatok ... 184
8. Kifejezési képletek ... 191
9. A valóság látószögmodelljei ... 196
10. Platform és allúvium ... 199
11. A maorikísérlet ... 202

VIII. COGNITUM | *Játékos példamondat az értelemmegragadás „kezdetéről”*
1. Hol is kezdjem? ... 206
2. Egy játékos példamondat ... 209
3. Megütközés, pedzegetés, kapisgálás ... 211
4. Latolgatás és felötlés (derengés) ... 214
5. Kis kanyarral a jobban értés felé ... 217

IX. PÁRTERÁPIA | *Filozófia és tudomány: holtunkiglan vagy holtodiglan?*
1. Egy idős pár ... 220
2. Hegemóniatörténet dióhéjban ... 221
3. Családi viszály ... 223
4. Válogatott különbségek ... 224
5. A különneműség-tézis ... 225
6. Az ambiguitás-tudat ambiguitása ... 227
7. Egy-értelműségről kettős értelemben ... 229
8. A magunk határai közt ... 231

Jegyzetek ... 233
A fejezetek alapjául szolgáló előadások elhangzási helye ... 243
Irodalom ... 245

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Egykori kollégáimnak
egyetemen innen és túl

Az Egynek sosincs igaza; az igazság csak Kettővel veszi kezdetét.

(Einer hat immer Unrecht: aber mit Zweien beginnt die Wahrheit.)

FRIEDRICH NIETZSCHE (1887, 201.)

© Typotex Kiadó

© Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

I.

MENTÁCIÓ |

ELŐLJÁRÓBAN: TÖBBALAKÚ-E A GONDOLKODÁS?

Az „eredeti" nem egyetlen típus [...], *sok irányból hív: az eredeti szétrobban, és a filozófiának ezt a robbanást, ezt a nem-egybeesést, ezt a differenciálódást kell végigkísérnie.*

Maurice Merleau-Ponty (2007, 142.; a fordításon változtattam, H. O.)

1. A látó elme

Aki a gondolkodásunk – gondolkodva létezésünk – természetét a kogníció, a világos és elkülönült megragadás teljesítményére akarja korlátozni, ahhoz a viccbeli emberhez hasonlít, aki azért keresi éjjel egy köztéri lámpa fénykörében a valahol másutt elvesztett pénztárcáját, mert „itt van fény". Jelen könyv annak a meggyőződésnek a jegyében született, hogy az elmének (mentációnak: a tudatnak, tudattalannak, öntudatnak) nemcsak arra van „szeme", amit kognitívan, megragadva lát, hanem arra is, *csak másféleképpen* – és ez szintén a gondolkodva létezésünk természetéhez tartozik –, amire a maga szenzitív és orientáló tapasztalása félhomályában felfigyel.

Van Nietzschének két jelképes ellenvetése a filozófiai hagyomány alapvetően reduktív beállítódásáról, amely mentációnk egész folyamatát az Én-től gyakorolt, perszonális akarattal „okozott" gondolkodás (kauzális) viszonyának szeretné látni, és „egyetlen típusú" eredetire vezeti vissza. E tradíció szignálja nemcsak a skolasztika *primum–unum–verum* egysége, hanem a descartes-i *Gondolkodom, tehát vagyok* („cogito ergo sum") és a kanti *Én gondolom* („Ich denke") is. Nos, Nietzsche (2001 és 1995) ezt a két utóbbi frázist átalakítja. A *cogito ergo sum* helyett ezt jelöli ki „alapbizonyosságként": cogito ergo *est,* „Gondolkodom, tehát *van*". Az *Én gondolom* helyébe pedig ezt állítja: *Etwas* denkt, „*Valami* gondolkodik".

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Abban, amit Nietzsche ezekkel a szimbolikus és kétségkívül szubverzív átiratokkal kifejezett, osztozik a jelen könyv szemlélete. Ez abban összegezhető, hogy ne higgyük elménk (tudatunk) sokrétű teljesítményét sem tőlünk átláthatónak és uralhatónak, sem egyetlen típusra, valamilyen magunk által „okozó" Én-faktorra redukálhatónak. Az elmét (tudatot) inkább olyan játéktérnek gondoljuk el, amely a létünket és világunkat „sok irányba hívó" *folyamatként jeleníti meg,* és amit *így* ismerünk, nem másként. Nietzschének ugyanis kétségkívül igaza van abban, amikor ezt írja: „Az egyetlen lét, amelyet ismerünk, a *megjelenítő lét [das vorstellende Sein].*" (Nietzsche 2001, 120., elemzését lásd Hévizi 2004b, 102. ff.) A világra jöttével, létezésével *„megjelent"* ember egyúttal *meg is jeleníti* a létet, a saját létét is, és valóban nem ismer más létet, mint az egyetlent, amiben maga éppen így, megjelenítő képességgel megjelent.

Van ezenkívül két figyelmeztetés vagy tanács, egy fizikusé és egy filozófusé, amit szem előtt tartok, de csak egymást kiegészítve. „Nézd *így* a dolgokat", ez Wittgenstein (1991, 91.) optatívusza arról, hogy miben áll a filozófus munkája. Egy kiváló fizikus, Robert Shaw megjegyzése pedig így szól (idézi Gleick 1999, 292.): „Semmit sem látsz, amíg nincs meg a látásához szükséges metaforád." Ez utóbbi győzött meg arról, hogy a „metafora-ösztönű" ember, az „intuíció embere", valamint a fogalomnak elkötelezett ember, az „értelem embere" közti látott nietzschei ellentét (2012, 18. ff.) nem kioltja egymást a felfogás munkájában, hanem *kiegészíti.*

E két intés összegzése Kant *Anschauung* (szemlélet) fogalma, amely együtt értendő nála az *Anschauen* (a lépésről lépésre történő szemléltetés) műveletével. Képet kapni valamiről: ez a megértés *szemléletét* is jelenti *szemléltető* belátás révén. Jelen könyv témáját, a *nivellált rációdualitás,* avagy egyenrangú felfogáskettősség elméletét ez a két – a kanti értelemben egyenrangú tőről fakadó – törekvés fogja kísérni: a téma megközelítése, *felfogása,* és ennek a jobb megértéséhez szükséges ábrázolása, *szemléltetése.* A könyvem témája és célja tehát a mentációnkban munkáló ráció kettős és nivellált természetének *átlátása* és ugyanakkor *láttatása.*

Hogyan, mi által igyekszik a könyv kilenc fejezete megvilágítani, azaz átlátni és láttatni a rációdualitás természetét? Röviden, bizonyos *aspektusokat* vizsgálva. Azt fogják vizsgálni, mi a *rációdualitás viszonya*

(I) a mentáció és ráció fogalmaihoz,
(II) a filozófia jelenéhez és tradíciójához,
(III) a tudati és a tudatos differenciájához,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

(IV) a kettős rációnk szinergiájához,
(V) a tudattalan műveleti alakzataihoz,
(VI) a moralitás komplexumához,
(VII) a nyelv kettős mivoltához,
(VIII) a kogníció kezdőlépéseihez,
(IX) a tudomány és bölcselet vitájához.

Az első két fejezet (I–II.) bemutatja a rációduálitás elméletének fő vonásait mind a kortárs kísérletek, mind a filozófiai hagyományok felől nézve. Olyan modellt javasol, amely egyaránt képes magában foglalni a tudatit, a tudatost és a tudattalant. A következő három fejezet (III–V.) az eddig csak tudati működésen belül értelmezett rációduálitást kiterjeszti a tudatosság és a tudattalan területére, ily módon mentációnk egészének működését a rációduálitás elve alá rendeli. A záró négy fejezet (VI–IX.) a vizsgálódást konkrét területeken folytatja tovább. Előbb (VI.) a rációduálitás elvét a moralitás kérdése kapcsán veti fel. Ezután két összetartozó írás (VII–VIII.) elemzi az értelemképződéshez tartozó detekciós nyelvi közlés, majd a kognitív értelemrögzítés „nyelvleckéit". Az utolsó írás (IX.) a filozófia és a tudomány közti eltérés felől veszi szemügyre mentációnk kettős karakterét.

Elménk szeme – jelen kötet címe ókorig visszanyúló frázist idéz, ez az „elme szeme" (*oculus mentis*). Ezt „lelki szemnek" értették, és a „testi szem" *(oculus carnis)* metafizikai párhuzamának tartották. Úgy hitték, a „lélek szemét" az isteni „szellem fénye" *(lux spiritualis)* segíti látni. Klütaimnésztra árnyától halljuk ezt például már Aiszkhülosznál is (*Eumeniszek,* Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása): *„Az elme szemmel tündöklik ha álmodik / s halandók sorsa nappal meg nem látható."* Más példa: „Hanem legyen a lélek szeme *[oculus mentis]* mozdulatlan, és minden törekvésével függjön az Isten utáni vágyon", írja Aranyszájú Szent János (idézi Bíró 2013, 53.). Előre kell tehát bocsátanom, hogy az alábbi írásokban az *oculus mentis* frázis nem ezt az istenségek vezette szemet, nem az egy-igaz látás „szervét" jelöli. Hanem: a halandók felfogásának organonját, amelyből, mint látnivaló lesz, nem *egy* (igaz) találtatik, hanem *kettő.*

Eltérően tehát az *oculus mentis* szó szerinti megfelelőjétől, a jelen könyvben az „elménk szeme" frázis kicsit mást jelent. Értelme ez: *ahogy a halandók felfogása látni képes* – nem kettős látással, hanem két szemmel; nem magaslati helyről alá- és körültekintve, hanem széttekintve, *egyszerre* éles látással és perifériás látással. Ez a két (kettős) látás nem gondol el magán túli, meta-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

fizikai szemléletet, legyen ez a metafizikai „szem" akár lelki *(oculus mentis),* akár hitbeli *(oculus fidei).* Hanem: maga fog át két, egymással egyenrangú ellenpólust, kétféle racionalitásként azonosítható műveleti tartományt.

Az alábbi írások egyike sem történetileg foglalkozik az *oculus mentis* fordulattal (a frázis történeti hátteréről lásd Hendrix 2009, 2010). Más miatt folyamodik hozzá. Felfogásmódunk kettősségére vonatkozó metaforát lát benne, beleértve ennek paradoxonát is. Többnyire ugyanis két szemmel látunk, hisz ez adja meg nekünk a teljes (térbeli, dimenzionált) látás lehetőségét – kivéve sajnos éppen az *ész* esetét.

A görög hagyományban ugyanis végül a látnoki ész *látás-fölöttiségének eszméje* múlta felül a halandók két szemmel látásának, a konkrét, szituált, térbeli és környezeti látásnak a presztízsét. A keresztény tradícióban viszont az egy-igaz, mindent látó tekintet, a *visio intuitiva,* a háromszögben ábrázolt, egyetlen istenszem képe diadalmaskodott, a *látás-egyetlenségnek* és vele együtt az egy-értelműségnek (unicitás) az *eszméje.* Az egy-ráció dominanciája uralkodott az újkori filozófiában is, habár nem ennyire. Descartes már „kétfajta gondolkodásról" (*deux sortes de pensées;* 1996, 42.) beszélt, Pascal pedig az „érvelő ész" mellett el tudta gondolni a „szív észérveit" is, elfogadta a *raison(s)* kettős filozófiai értelmét („Le coeur a ses *raisons,* que la *raison* ne connaît point"; magyarul lásd 1983, 138.).

Az „elménk szeme" frázist egy *eredendő kettősség,* a gondolkodásra alkalmazott „két szemmel látás", a rációduálitás metaforájaként használom. Ez a metaforikus dualitás *terminológiai döntés* elé állított. Minek a kettősségére gondolok pontosan, ha a gondolkodás kettősségéről beszélek? Mi legyen elménknél ez a bizonyos *kettő?* Mindenekelőtt ennek a választásnak az indoklása kívánkozik bevezetőül a további írások elé.

2. Előzményekről első közelítésben

A rációketősség kérdésének az alábbi írások szinte mindegyike nekifut. Mivel különböző előadás-alkalmakból születtek, elkerülhetetlenül lesznek bennük átfedések, ezért elnézés kérek. Megközelítési kísérleteim persze az elnevezés kérdését is érintették. Elég széles a választék a mentális kettősségek nevére, sajnos vagy szerencsére.

Két *philosophia* (Arisztotelész). Két *logosz* (sztoikusok, Philón). Két *intellectus* (Tamás, Bonaventura). Két *scientia* (Cusanus). Két gondolkodás (*pensées,* Descartes). Két *esprit,* két *raison* (Pascal). Kétféle *cognitio* (Baumgarten). Kétféle

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

érzékfeletti (Hegel). Kettős intellektus (Schopenhauer). Kétféle ész (Nietzsche). Kétféle eszmélésrend (Bergson). Két gondolkodásfolyamat (Dilthey). Két tudásmód (Grote, Russell, Polányi). Két elmetemperamentum (James). Két szellemállapot (Musil). Kétféle agyműködés (Gershon, McGilchrist). Kétféle intelligencia (Spearman, Cattell). Két gondolkodásalkat (Jung). Két gondolati stílus (Wittgenstein). Két rációszámadás (Heidegger). Két értelempólus (Mannheim). Két képalkotás (Eddington, Sellars). Kétféle hivésattitűd (Price). Két elmeszisztéma, két racionalitás (Rescher, Evans, Stanovich, West). Két észrendszer (Sloman). Kétféle észhasználat (Kahneman, Dennett). Kétféle tudatosság (Block, Gurwitsch, Williford).

A mentális képességünkre vonatkoztatott dualitások itt átfutott – különféle, de nem teljesen heterogén – sorozata *kizárólag* olyan elméletek listája, ahol a kettősség mindkét tagját ugyanaz a felfogással kapcsolatos fogalom nevesíti, még ha természetesen nem ugyanazt a kettősséget fedik is le valamennyiüknél. Magyarán: mindegyik fejhasználatunk két alapválfaját nevesíti. Ezek mellett ugyanis, tudjuk, vannak jól ismert, klasszikus megkülönböztetések, amelyek eltérő fogalmakkal nevezik meg mentális képességeink kettősségét. Ilyenekre gondolok, mint a *nusz* (noiészisz) *vs. phrén* (phronészisz), *mens vs. intellectus*, *ratio* (cognoscendi) *vs. intuitio* (positio absoluta), *értelem* (Verstand) *vs. ész* (Vernunft) stb.

A *Teóriák stílusai* című könyvem egyik fejezete (*A metastílusok filozófiája,* Hévizi 2021), amely afféle vizsgálati előzményként a jelen kötet nulladik írásának, *prototanulmányának* tekintendő, e példák többségével már foglalkozott, és őket egy kétosztatú – matematikai terminussal: *kétszögű* – játéktér szereplőinek mutatta be. A kétszög-kép indoka egyszerű: két pólust két egyenessel közrefogó térség más módon nem vizualizálható, csak egy gömbfelület hajlított síkján. Ottani vizsgálódásom jelen folytatását az indokolta, hogy mentációkettősségünk *metastílus* név alá rendelése fölvetett annyi kérdést előttem, hogy átgondolásuk külön vizsgálatot követelt. Róluk szól a jelenlegi szöveggel együtt könyvem kilenc írása.

Visszatérve a terminológiai választásra: végül a *két ráció,* és szinonimájaként a *rációduality,* avagy *felfogáskettősség* fogalma mellett döntöttem. A rációduality kettős formációját itt és a továbbiakban is végig gondolkodásunk *egyenrangú,* egymással ellensúlyozott és kiegyensúlyozott komponensének tekintem. A *két ráció* frázis felfogásunk két, radikálisan eltérő működését jelöli. Így nevezem őket: *detekció* és *kogníció.*

A filozófiai tradícióra tekintve a detekciónak megfelelő rációt (Schopenhauer nyomán) akár *kedély*nek (Gemüth) is lehetne hívni, az utóbbinak

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

megfelelő rációt pedig a kanti jelentésében vett *értelem*nek (Verstand). Ezt a rációelnevezési oppozíciót azonban most csak lehetséges terminológiai szembeállításként jelzem itt, a könyv nem használja őket, és a továbbiakban nem foglalkozom vele. Ugyanis gyanítom, hogy annak megértését, mit és hogyan művelünk a detekció és kogníció során, kifejezetten veszélyeztetné, ha egy agyonterhelt fogalmi párossal *értenénk (félre)* a rációduálitás jelenségét, és erre a *kedély vs. értelem* oppozíciónál sajnos volna esély.

A detekció és kogníció különbségéről bőven esik szó az alábbiakban, így most csupán a *ratio* melletti fogalomválasztást szeretném indokolni.

3. A „villás ágú ratio”

A *ratio* jelentéskörének jó összefoglalóját adja Bogusław Paź Leibniz-írásának bevezetője (Paź 2017):

1. számítás, számadás;
2. arány, avagy viszony;
3. magyarázati, megértési kontextus;
4. objektív–általános vagy különös alap;
5. értelem, avagy intellektus;
6. teleológiai végcélértelem.

Számot vetve a rációfogalom szóródásával, elsőként hát azt kell leszögeznem, hogy a nivellált rációduálitás teóriája a *ratio* több, hagyományos használati módja közül (ész, arány, érv stb.) a – leginkább Spinozától *ratio sive causa* (alap, avagy ok) formula előtagjaként ismert – *alap* jelentést érvényesíti. A nivellált rációduálitás két, egyenrangú műveleti elven működő és ezek együttesén nyugvó, *kettős alapú* (rációju) *felfogásnak* értendő.

Jócskán akadtak gondolkodók, régebben is, korunkban is, akik a *ráció* jelentésmegoszlására hívták fel a figyelmet. Említettem már a pascali distinkciót a „szív érvei *[reasons]*” és az „indokló ész *[reason]*” között. A 18. században Thomas Reid nem az egyes és a többes szám jelével különböztetett meg két rációjelentést, hanem kis- és nagybetűvel (Reid 1996), mondván, más az értelem *(reason)* és más – nagyjából a józan ész fogalmával visszaadható – Ész *(Reason).* Közelmúltunk kiváló pszichológusa, Seymour Epstein különbséget tesz a ráció (racionális) két jelentése közt, annál is inkább indokoltan, mert saját teóriája, a kognitív–tapasztalási énelmélet (*cognitive–experiential self-*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

theory, CEST) a ’kognitív’ terminust sokszor váltja ki a ’racionális’-sal. Nézete röviden: a tapasztalási folyamat *észszerűen* (reasonable) *racionális,* ettől eltérően az érvelő, logikai gondolkodás *értelmesen* (rational) *racionális.*[1]

A rációduálitás névre azonban indoknak elég volna az is, hogy az irodalomban az utóbbi években egyre nagyobb teret nyert a *kétféle racionalitás* terminusa a pragmatizmus és az úgynevezett kettősfolyamat-elmélet képviselőinél.[2] Ilyen elnevezéssel él Rescher, elválasztva a környezeti feltételektől függő gyakorlati, értékelő racionalitást a tőlük független, ideális, kognitív racionalitástól (*practical, evaluative rationality vs. idealized, cognitive rationality;* 1988, 2016). A ráció fogalma kettőződik meg Jonathan Evansnél is (2013), aki bevezeti a „régi racionalitású”, illetve „új racionalitású elme” *(old mind rationality* vs. *new mind rationality)* kettőssége tézisét. Hasonlót találunk Stanovich és West elgondolásánál (2015), akik a „folyékony racionalitás” és a „kristályos racionalitás” *(fluid rationality vs. crystallized rationality)* fogalompárját vezetik be. A magyar nyelvű szakirodalomban is jelen van a „két racionalitás” nivellált – egymást nem kizáró és egymásra nem is visszavezethető, egyenrangú és egymás mellé rendelt – koncepciója (Veress 1999), viszont inkább csak tárgyi („teoretikus és praktikus racionalitás”), mintsem *műveleti* értelemben.

A nivellált rációduálitás a gondolkodás kettős alapjának, a ráció-kétféleség elképzelésének gondolatát veszi alapul, így elengedhetetlen, hogy szembesítse magát azzal a filozófiai megfontolással, amely komolyan számot vet a rációduálitással, de végül elveti. Ezt találjuk Heideggernél *Az alap tétele* című előadás-sorozatának (Freiburg, 1955/56-os szemeszter) utolsó darabjában, a záró előadásban (2009b, 187. ff.).

Heidegger itt először is egy érzékletes metaforával mutatja be a *ratio* „régi római” kettős-értelműségét *(Doppelsinn der ratio).* Ez a *Zwiesel:* a kettős villájú, kétágú fa képe. Ennek indoklása így szól: „abban, amit a ratio megnevez, e jelentés kettős iránya, az ész *[Vernunft]* és az alap *[Grund],* elő van rajzolva”. A *ratio* szóban, mint mondja Heidegger, az „alap talajként, földként értett” jelentésével együtt értendő a hozzátartozó, de tőle különböző jelentés, „az ész felfogásként és hallásként vett” jelentése. Ezt hívja röviden úgy, többször is, hogy „elágazó ráció” *(gegabelte Ratio).*

A *ratio* jelentéselágazásán (ész, alap) a „számítás” *(Rechnung)* fogalmának kettősségét érti Heidegger. Van „hordozó” *(Tragende) ratio,* melyen a számítás nyugszik egy számvetéskor. Ennél a *ratio* szó így értendő: „a bázis, a talaj, vagyis az alap”. És van emellett az „észrevevés” értelmű *ratio,* amellyel a számítandó dolgot mintegy magunk elé vesszük, magunk elé állítjuk: „A számítás, a ratio mint ilyen észrevevés *[Vernehmen],* az ész *[Vernunft].*” Ez tehát

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a „villás ágú", avagy „elágazó ráció" két jelentésiránya. Ezzel kész a konklúzió: „A ratio mint számítás: alap és ész." *(Ratio als Rechnung: Grund und Vernunft.)*

Erre csap le Heidegger *ontológiai* kritikája, mondván, a „»számítás«, »számadás« szavak elágazásának sem az egyik, sem a másik hajtása, sem az »alap«, sem az »ész« nem nevezi meg közvetlenül a létet *[unmittelbar das Sein]".* Szerinte a *ratio* fogalmában az alap nem létként lett felfogva, *hanem csak a létezőkre vonatkozik,* mégpedig olyan alapként, melyre princípiumként a létezők visszavezethetők. A lét „közvetlen" megnevezésére ezek szerint alkalmatlan *ratio* helyett Heidegger a szó „történeti hagyományát", görög eredetijét javasolja: ez a *logosz.* „A λογος egyszerre egyben nevezi meg a létet és az alapot." *(Der λογος nennt zumal in Einem Sein und Grund.)*

Nyilvánvaló, hogy Heideggernek a λογος mélyértelműbbet mond ki az *alap (Grund)* fogalmáról, mint latin utódjáé, amelyet a *ratio* szó képvisel, hiszen a rációbeli alap, mint mondtam, csak a létezőkre vonatkozik nála. Ha ugyanis a létet nem a létező felől gondoljuk el mint alapot, mondja, úgy már „nem »ratió«-ként, nem okként, nem az ész alapjaként vagy észként" gondoljuk. A létről való gondolkodás és a *ratio*alapú (racionális) gondolkodás Heideggernél kizárja egymást.

Kérdés természetesen: ha gondolkodásunk *kettős alapú* felfogásrendjéről akarunk gondolkodni, akkor most miért nem a Heideggertől mélyértelműbbnek, eredendőbbnek talált λογος adta alap vizsgálatára teszünk kísérletet, azaz miért nem a *logoszdualitás* gondolatának próbálunk meg utánajárni a *rációduralitás* helyett.

A válasz részben egyszerű. Azért, mert erre maga a heideggeri λόγος fogalma nem ad lehetőséget. Ez könnyen belátható, ha a λόγοςbeli alappal kapcsolatban egymás mellé állítjuk Heidegger három fő állítását. 1. „A létező [...] sokféle; a lét ezzel szemben egyedüli, a feltétlen szingularitásban lévő abszolút szingularitás." 2. „A lét és az alap: ugyanaz." 3. „A lét: az alap-talan." A lét-szingularitás heideggeri eszméje tehát nagyjából olyan, mint a fizikai szingularitás: *fekete lyuk.* E monista vízióban a lét ugyanazzá *(das Selbe)* préseli az alapot, önmagává, majd be is nyeli magába: „A létnek mint alapozónak nincs alapja." Ám ha ez így van, akkor a szinguláris lét a *gondolkodásnak,* amely róla próbálna töprengeni, a λογος eszméjében nem lehet képes észhasználati *alapot* adni. Ha ugyanis a lét „ugyanaz" azzal az alappal, mely egyszersmind „alap-talan" *(Grund-los)* is, ez azt jelenti, hogy *bármilyen rációalappal számoló gondolkodás* (számvetés, számadás, észrevevés) szükségképp csak *lét-telen* lehet, lét nélküli. Ez a szinguláris létet okvetlenül el kell, hogy

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

vétse, aminek következtében céltévesztve *(hamartia)* megreked egy pusztán a létezők *okaként* alapot adó, efemer szinten.

Heidegger a fejtegetései végén – Hérakleitosz λογος-eszméjére és Aiónról szóló fragmentumára utalva – *játékról* beszél. Minden játéknak van *játéktere.* A játéktér Heideggernél ugyanaz, mint amit Hérakleitosznál is lát: a *világ.* Ezt a Nagy Játszónak a kiléte is jelzi: „Hérakleitosz azt, ami őt λογος-ként, lét és alap ugyanazon voltaként megszólítja, αἰών-nak nevezi. Ezt a szót nehéz lefordítani. Azt mondják: világidő.” Hérakleitosz gyermek-istenségének, a „világjáték-gyermeknek” *(Kind des Weltspieles)* ez az idői λογος-szólítása minden alapot adó vagy épp alaptalan gondolaton, okon, célon innen és túl van.

Heideggerrel ellentétben magam úgy gondolom, hogy a kettős rációban („villás ágú”, „elágazó ratio”) nem az örökidő-gyermek *(aión)* rációidegen játéktere mutatkozik meg világként, hanem a halandóké. Vagyis egy *másik játéktér,* ahol a dolgok „hordozóira” figyelünk fel (talajként, alapként), és saját „észrevevéseinket” próbáljuk felfogni (észként) – kettős rációval.

Mindamellett Heidegger értelmezése – bármennyire is a létfeledés kárhozatos hozadékának tudja csak látni a *ratiót* – finom érzékkel mutat ki ennek fogalomkörén belül egy kettősséget, és ezt becsben tartom (2009b, 215–216.):

> A „ratio” ugyanis régóta nem csak a valami mást igazol, vagyis megalapoz értelmében vett számadást jelenti. A [...] tágan értett számítás az a mód, ahogyan az ember valamit befogad, ahogyan foglalkozik vele és elfogad *[aufnimmt, vornimmt, annimt],* vagyis egyáltalán valamit fel-fog *[ver-nimmt].*

Egy dolog tehát a „valami mást” igazoló, megalapozó ráció, és másik az a ráció, amelynek eredménye az ember észleleti, gyakorlati ténykedésének „számadásából” fakad. (E kettősség egyik oldalát – a „számadást” *szűken vett rációnak* értve – a kognícióval rokonítom, a „számadás” *tágabban vett rációját* a detekcióval.) Heidegger tehát maga is pontosan észlelte a *ratio* dualitását, csak ezt a belátást a lét-szingularitás eszméje és a „második kezdet” léttörténeti dimenziót öltő reménye felülírta benne; ehhez szolgált támasztékul az isten, a hérakleitoszi Aión rettentő játékát látó és kimondó *logosz* hite.

Pár oldallal ezelőtt én viszont azt írtam az „elménk szeme” frázisról, hogy így értem: *ahogy a halandók felfogása látni képes* – szűken és tágan felfogott, vagyis kettősen értett „számadásként”. Nem úgy, mint a világidő-gyerekisten (Aión), aki ilyen „kettős könyvelésű” számadásra nem fogható. Ezért maradok a *halandók* rációduálitásánál.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

4. Pásztázó és fókuszáló elmestílus

Maga a rációdualitás gondolata tehát nem új. Indokolt ezt a felfogási dualitást az úgynevezett *intellektuális stílusok* egy-egy szembeállított jelzőjével illetni. A detekció joggal nevezhető „szomatikus stílusú" rációnak (*somatic style;* Shustermann 2015), míg a kogníció inkább „teorizálási stílusú" rációnak (*theorizing style;* Swedberg 2014) hívható. Bár a 'stílus' fogalma már a 20. század első felétől használatos volt a filozófia és a tudomány világában,[3] az *intellektuális stílusok*nak *(intellectual styles)* csak Arthur Cropley adott először összefoglaló nevet egy 1969-es cikkében. Egy későbbi, 2009-es, David fiával együtt jegyzett írása felfogásunk műveleti polarizációjának nyújt hasonlóan jó elnevezést ezzel: *pásztázó stílus (scanning style) vs. fókuszáló stílus (focusing style).*

Cropley-ék oppozíciója adja vissza talán legjobban a mentációnk metastílusainak eljárási eltérését. *A detektáló ráció pásztáz, a kognitív ráció fókuszál.* Eszerint a detekció és a kogníció nemcsak az úgynevezett intellektuális stílusok két egyenrangú metastílusának hívható – már említett munkám is így nevezte (Hévizi 2021), hanem tágabban is: *mentációnk két metastílusának.* Ez a kitágítás, mint látható lesz, úgy értendő, hogy a rációdualitás nemcsak a tudatra terjed ki, hanem a tudatosra (ön-tudatira) és a tudattalanra is. A kitágítás a rációfogalom rendeltetését is érinti, amennyiben kibővíti azt. Műveleti értelemben a ráció – legyen akár tudati, tudatos (ön-tudati) vagy tudattalan – a társiasságban adott szubjektum *rezilienciájának* szolgálatában áll. Ennek jelentése itt: az egyén önfenntartó, magát erősítő, rugalmasan orientálódó viselkedésvezérlése adott térben, időben, környezetben.

A kognitív ráció (a *kogníció*) működési felfogásképe Descartes óta jól ismert. Ez a világos, elkülönített fogalmiság, szabatosság és egyértelmű propozicionalitás, röviden a fogalmi, érvelő *megragadás* művelete. Vele szemben áll tehát egy másik, a *detekció* (detektorráció); róla bővebb bemutatás szükséges.

A detekció felfogási mozzanatai: a valami számunkra való létét jelző szemléletképzés (jelzésanalízis), a hajlandóságot, akaratot, érzést kinyilvánító késztetés, a prioritásokat érvényesítő előrejelzés, az úgynevezett proceptív és prediktív elmeműködés. A detekció alapvonásai közé tartozik még az affekció is. „Minden észlelést affektív reakció kísér" (Sartre 1997, 118.). De nemcsak minden észlelést, de minden észhitet, vélelmet, előérzetet, gyanút, sejtést is affekció kísér valamilyen fokban és mértékben. Még ha csak árnyalatként is, de valamennyit jellemzi a Kierkegaard által a „hittel" együtt elgondolt „szenvedély".

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Kulcsfontosságú továbbá a detekció szempontjából Zalai Béla észrevétele is (1982, 439.): „Az akarat és az érzés termékei [...] rendező elvek." Ha tehát a detektálásra az *'észlelés'* fogalmát használjuk, ezt úgy indokolt tennünk, hogy szem előtt tartjuk: az észlelés valamely fokban mindig *'észelvek'* erőterében történik. Minden *érzetészlelés* egyszersmind reorientálódást is jelent számunkra, a helyzetünk újrapozicionálását az új, affekciós impulzusok adta jelzések figyelembevételével.

Mivel a detekció *jelez,* ezért ennek elméleti előzményeire is ki kell itt térnem röviden. A jelzésvizsgálat kezdetei az 1950-es évekig nyúlnak vissza, az úgynevezett *szignáldetekciós elmélet* (*signal detection theory,* SDT) hajnaláig. Erről csak annyit a rációduálitás összefüggésében, hogy a jelzést (szignált) felfogó, észlelő, késztető működés éppúgy vonatkozik az *érzeteknek,* mint a praxist, életvezetést orientáló *elveknek* mindig környezetbe ágyazott, holisztikus jelenlétére. Ugyanis akár észleletekről, akár elveket kialakító és tesztelő akaratról legyen szó, valami mindig csak viszonyulásban, valamire vonatkozásként és valamilyen konkrét környezetben adódik. Miként például egy érzetünk észlelése egy adott testi helyen érződik bennünk és nem „bárhol", úgy elvünk elégtelenségének detektálása is más irányvétel, egy új eszmei hely (értsd: érték, norma) felé fordít bennünket.

A detekció működésmódjára jellemző másik forrás a proceptív–prediktív észhasználat elve. Ennek tisztázása is a múlt század közepén kezdődött. A *proception* fogalma, mely magyarul visszaadhatatlan módon egyesíti az angol folyamat és fogalom, tételezés kifejezéseket *(process, concept)* az előre irányuló mozgással, Justus Buchler (1951) leleménye. Elképzelésének lényege így foglalható össze: beleszületve a világba és egy adott környezetbe eleve hosszas testi, érzékszervi előtörténettel adaptálódunk hozzá, mielőtt az analizáló és szintetizáló értésébe fogalmilag belefoghatnánk, ezért kognitivitásunk mindig „adósa" marad a természetnek. Buchlert értelmezve Corrington (1987) így adja találó indokát a *procepció*fogalom bevezetésének: „Tapasztaljuk a természetet, jóval azelőtt, hogy tapasztalnánk a tapasztalatot."

A környezeti ingerözönbe és információtömegbe való belevetettségünk *szakadatlanul* valószínűsítő perspektívakísérletekre, előrevetett nézetekre, *proceptekre* indít bennünket (lásd Bernstein 1967; Wisse 2008; Hévizi 2021). A tapasztalatok kumulatív ereje egy bizonyos proceptív irány *(proceptive direction)* felé fordítja értelmi, észlelési, döntési aktivitásunkat; egyes lehetőségeket aktualizál, míg másokat kizár a jövőre irányuló figyelmünkből. (Van a *procept*fogalomnak másik alkalmazása is, erről a jelen fejezet végén teszek említést.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A távlatként való észlelés *prediktív potenciáljának* gondolata is hasonló működési logikát mutat; ezt Helmholtz veti fel a 19. században. Helmholtz „világosan megkülönböztette a nem tudatos, de tapasztalati alapú automatizált hatásokat és az elvont, tudásalapú hatásokat" (Pléh 2018). Az előbbieket, az észleléshez tartozó hatásokat „tudattalan következtetéseknek" *(unbewußte Schlüsse)* hívta. Az 1980-es években ez a Gregorytól reaktivált elképzelés lett a *prediktív elméről* szóló, mára igen jelentőssé vált irányzat kiindulása. Lényegéről világos képet ad Jelle Bruineberg (2017):

> Az alapgondolat szerint az észlelés lényegében folytonos a tudományos módszerrel, minthogy az érzékelési rendszer egy hipotézist (vagy hipotézisek sorát) bizonyos fokú bizalommal tart fenn. A beérkező adatok megerősíthetik az aktuális hipotézist, de a rendszert a hipotézis megváltoztatására is késztethetik, vagy arra, hogy teljesen elhagyja azt (azaz egy új hipotézisre térjen át). E folyamat későbbi ismétlésével a rendszer a környezet valódi, rejtett állapotára következtet. [...] Az agyi dinamika önszerveződő jellegű: a világról cselekvésorientált és relevancia központú perspektívát alakít ki. Ahogy a cselekvésorientált perspektívára reagál, ez interaktívvá teszi a világgal szemben; ezek az interakciók aztán új perspektívához vezetik tovább, amelyekben a környezet más aspektusai is relevánsnak tűnnek fel, és így tovább.

A detekció nem azonos a tudattalan vizsgálatával, de nyilvánvalóan nem független tőle. A kognitív rációval párhuzamosan működő, vele egyenértékű detektorráció *vizsgálati programja* ellenben nagyon is rokon azzal, ahogyan Ullmann (2017, 29.) érvel a tudattalan kutatása mellett: „egy olyan filozófiai megközelítésnek, amely nem csupán a kognitív teljesítményekre, hanem a szubjektum egészére fókuszál, vagyis figyelembe veszi a fantáziát, az emlékezetet, az affektív élményeket, az önazonosság kérdését és a társadalmiságot, nem szabad lemondania a tudattalan kutatásáról". Más (működési, folyamatelvű) közelítésben hasonló megfontolás szólhat a detekciónak nevezett racionalitás vizsgálata mellett is.

5. Hullámok és vagonok

A *ratio,* egyéb jelentései mellett, *arányt* is jelent: az *összemérhetők* viszonyát fejezi ki. A kogníción belüli összemérhetőség konceptuális *megragadások* logikai és argumentatív viszonyán alapul. Fogalmak, állítások, érvek, model-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

lek, elméletek, következtetések alkotta szekvenciák fejeződnek ki benne. A kognitív eljárásoknak modulok alkotta szekvenciáit nem korlátozza semmi. Sorozatuk új adat, tény, belátás nyomán újra és újra folytatható; ennyiben hatókörük végtelen. Ezzel szemben a detekción belüli összemérhetőség mindig *valószínűségi* alapú. Nicholas Rescher (1997) ilyen értelem állítja szembe a racionalitás két fajtáját. Az eszményi (ideális) racionalitás *(ideal rationality)* nem ismer el maga számára korlátozó feltételt, ezért elvileg teljes körűen követel magának igazságérvényt. Az értékelő, gyakorlati racionalitás *(practical rationality)* igazságérvénye viszont függ attól, hogy térben és időben, vagyis adott korszakban és környezetben mit tekinthetünk lehetségesnek, valószínűnek vagy szükségszerűnek.

Mit mér fel a detekció? Ilyenekre figyel: van-e jelzés, vagy nincs; van, de lehet, hogy a zaj elnyomja; van, de téves riasztást ad; nincs, holott kellene, hogy legyen, stb. A detekció alapművelete nem a megragadás, hanem a felfigyelés valamire, a *jelfelfogás.* A jel itt azt jelenti, hogy valami kiütközött, feltűnt, valami eddig ismerttel most másként van dolgunk, róla most másként szerzünk tudomást. A szaknyelv *reziduális*nak hívja az esetet, ami eltér a statisztikailag elvárhatótól, nem illeszkedik az elvárthoz, szokatlan, kilóg a sorból, és ezt nem mérési hiba, zaj okozza (így értve: a jel „robusztus”).[4] Detektálásunk súrlófigyelme „robusztus reziduáljelre” érzékeny: hibákra, újdonságokra, eltérésekre. Rájuk ismereteink horizontján, eddigi praxisunkat hallgatólagosan széltében-hosszában pásztázva, *holisztikusan* figyelünk fel.

Hogyan *gondolkodik* tehát a detektorrációnk a jelek és jelzések nem fogalmi nyelvén? Érzetekkel és észletekkel pásztázza ismerettömegünket. Előrejelzések, valószínűsítő hipotézisek tömegét veszi igénybe és teszteli folyamatosan. Lokálisan és távlati értelemben is orientáló elveket ad, irányváltási reflexeket érvényesít. Képzeteket társít egymáshoz a gyors felmérés érdekében. Érzések és jóváhagyások szignáljával indexál, így súlyoz adatot és ismeretet.

A detekciónál egy eset *érzetmódosulást* jelent egy előrejelzéshez, hallgatólagos elváráshoz képest. Erre kisebb vagy nagyobb tudatossági fokban figyelünk fel úgy, hogy ez csak események lezajlásában észlelt változás révén tudatosul. Ez magára a szemműködésre is érvényes (Greenfield 1998, 52.): „A recehártya a valóságban csak a változás detektálásával foglalkozik.” A detekció egyik legfőbb célja az is, amit a szakirodalom előrejelzési hibaminimalizálásnak hív. Az újdonságjelzés és hibajelzés felfogása – a reziduálisnak az észlelése – mentális apparátusunk érzékenységétől, zavarhatóságától, a környezettől és annak zajterhelésétől függ. A külső–belső monitorozás felfogási hatósugara azonban, szemben a kognícióval, *véges* kiterjedésű.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A detekció és kogníció, azaz a tudomásunkra jutás (tudatosulás) és tudatosítás művelete nem fordítható át egymásba, nem mérhető össze egymással. Kontrasztjukat és műveleti differenciájukat, habár másféle terminológiával, jól érzékelteti Ned Block (2023):

> Az észlelést *[perception]* és a kogníciót *[cognition]* a velük rendelkező élőlények mentális ökonómiája egymástól eltérően működteti és magyarázza. Például észbeli *[reasoning]* folyamatok kognitív – és nem észlelési – állapotoknak adnak formát, és kognitív állapotok hatnak észbeli folyamatok adta, más állapotokra. Az „állandósági" mechanizmusok közvetlen hatásai az észlelési – és nem a kognitív – állapotok együttesének köszönhetők. [Block itt Tyler Burge nézeteire utal az élőlények úgynevezett „észlelési állandóságáról" *(perceptual constancy),* ami látásuk révén „észlelési objektivitást" *(perceptual objectivity)* biztosít nekik.] Észlelési működésünk lát el bennünket információval arról, hogy mi zajlik le most közvetlen környezetünkben, amíg kognitív működésünk fel nem dolgozza az észlelés által szolgáltatott újdonságokat annak érdekében, hogy eldöntse, mit tegyünk, s mit tervezzünk jövőre nézve.

A detekció (Blocknál a hangsúlyozottan nem konceptuális, nem propozicionális észlelés), valamint a kogníció eltérése akár eszközök különbségéhez is hasonlítható. Míg a detekciót a *lokátorral* (radarral) történő, pásztázó *bevilágítás* képzete adhatja vissza, addig a kognícióról a *reflektorral* történő, éles *rávilágítás* képével kapunk jó hasonlatot (róluk később még szó lesz). Ez a képi különbség is érzékelteti, miért beszélhetünk műveletileg két különnemű rációról.

Kant (2005, 143. f.) még az *eszementség (vesania),* „szisztematikus háborodottság" és a „mesterséges téboly" példáját látta abban, ha egy tudós egy adag sisakvirágtól „állítólag annak érzetét fedezte föl magában, hogy a *gyomrával gondolkodik*". Platón viszont – aki szerint egy amúgy „hitvány szervünkben", nevezetesen a *gyomortájékon,* nagyjából a májnál, epénél van bennünk felállítva az „igazsághoz hozzáférni" hivatott, isteni jósda (*Timaiosz,* 71e) – a *testi gondolkodásnak* az ötletét (hiszen mi mással férnénk hozzá az „igazsághoz", mint gondolkodással?) már nem találta volna abszurdnak. Ahogy Nietzsche (1995, 102.) sem, aki szerint „»a szellem« leginkább egy gyomorhoz hasonlít". Hozzá hasonlóan Jung (2010, 498.) sem lepődött meg, hogy egyes törzsek a „»gondolataikat« a hasukban lokalizálták", míg mások „a szívükben »gondolkodnak«". Jelen könyv alapötlete, a rációduálitás gondolata – leegyszerűsítve és persze képletesen szólva – azon alapul,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

hogy radikálisan másként ugyan, de *egyaránt gondolkodunk* a „fejünkben” és a „gyomrunkban-szívünkben”.

Hogyan tehető szemléletessé a detekció és a kogníció műveleti különbsége? Tanulságos példa Dan Zahavié (2019), aki például ezzel a szemléletes oppozícióval állítja szembe Bergsonnál az eszmélet vitális rendjéhez tartozó tudatállapotokat a fizikai rendhez tartozókkal: „ahelyett, hogy egy vonat két vagonjához hasonlítanánk két tudatállapotot, pontosabb lenne azt mondani, hogy ugyanannak a folyónak két hulláma”. Zahavi metaforáját igénybe véve: a *kogníció* szekvenciái fogalmi kvantumokhoz, csomagokhoz, *vagonokhoz* hasonlíthatók, míg a *detekció* vizsgálódásai a radarernyőn futó, pásztázó jelzések *hullámaihoz.* Egyik sincsen meg a másik nélkül, és egyik sem azonosítható vagy váltható ki a másikkal.

Az elmefilozófiákban, tudatelméletekben az utóbbi évtizedekben bevette váltak olyan modellek és azonosítások, amelyek hasznosak lehetnek a műveletileg két egymástól radikálisan különböző racionalitás interaktív és komplementer oppozíciójának jellemzésére. Hadd építsem ennek jelzését Zahavi iménti képére a *hullám* és *vagon* kettősségéről.

Eszerint a detekció alapművelete az *ismereti monitorozás;* avagy, képszerű alakban, a hullámokból és hullámtörőkből kirajzolódó összkép megszerzése. Döntő funkciói: percepció, orientálás, validálás. Ezekhez *cselekvő, testi-testesült elme* (*enactive, embodied mind*[5]), az általuk képviselt *ráció* működik bennünk. Olyan, amely szituált, kontextuális, konkrét *felmérésekkel* tudja végezni az érzékelés, érzés, észlelés, a tájékozódás és irányvétel, valamint a hitelesítés és jóváhagyás munkáját.

A kogníció alapművelete ezzel szemben a *tudásszerző elemzés;* avagy, képszerű alakban: a vagonok, váltók azonosítási és rendezési célú igénybevétele. Döntő funkciói: identifikáció, absztrahálás, ökonomizálás. Ezekhez *kiterjesztett–kihelyező elme (extended–offloading mind),* a nekik megfelelő *ráció* működik bennünk. Olyan, amely *számításokat* tud végezni: dekontextuált, elvont lehetőségvariációkat képes elgondolni, és ezzel a variációs szabadságával élve előrejelzésekre képes. Az így lehetővé vált kognitív tehermentesítés, műveleti egyszerűsítés és variabilitás (komputáció) nélkül belefulladnánk a detekciós elmétől észlelt, kezelhetetlen tömegű és szóródású, értékelhetetlen adatokba, amelyek nélkül ugyanakkor kogníciónk sem menne semmire. (A kevésbé ismert *offloading* terminus Dennett kifejezése, ehhez lásd Hévizi 2021.)

Tehát: percepció, orientálás, validálás egyfelől; identifikáció, absztrahálás, ökonomizálás másfelől. Megfelelő analógia lehet továbbá a detekció és kog-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

níció e kétoldalú viszonyára a matematika két nagy ága is, a *geometria* és az *algebra.* Szemben az algebrával, mely konceptuális egységekkel (számokkal, nekik megfelelő jelekkel) végez műveletet, ezekkel bizonyít, a „geometria", szögezi le már Pascal is (1999, 37.), a „példái révén tökéletesen érthetővé teszi módszerét anélkül, hogy megfogalmazná", vagyis anélkül, hogy ezt konceptuális „egységgé", fogalmivá tenné. Geometria és algebra egyenrangú racionalitását nem vitatja senki, ahogyan *műveleti alapjuk gyökeres eltérését* sem. Nem keverjük össze őket, bármennyire is szoros a kapcsolatuk. Nos, hasonló magától értetődő különneműség, egyenrangúság, kooperáció kellene, hogy bennünk érvényes legyen a detekció és kogníció viszonyára is.

Az analógia más vonatkozásban is érvényes. A geometria egységeket próbál „illeszteni" mérethez, alakhoz, kiterjedéshez. Az algebra viszont terjedelmekkel operál, függetlenül mérettől, alaktól, kiterjedéstől. Így a geometria jelképtárgyának a *kompasz* (körző) vehető, az algebráénak az *abakusz* (golyós számláló). Méret, kiterjedés, alak lehet *amorf,* de maga az *egység* – lévén absztrakt entitás – nem az. A tengerpart cikcakkos vonalának az *1* és *2* közti törtszám a dimenziója, de maga az *1* soha nem *1,1,* ahogy a *2* sem lehet *majdnem 2.* Egy amorf entitás meglétét detektálhatjuk a valószínűség erőssége alapján is, de kognitív megértésüket az amorfitásmentes, „világos és elkülönített" megértés, a nem valószínűségalapú megragadás eszménye vezérli. A mértanok és a számtanok így *más-más alapon fundáltak,* még ha a modern matematikában egymás nélkül elképzelhetetlenek is.

Eltérés és komplementaritás szempontjából a detekció és a kogníció esetében is hasonló a helyzet. A detekció racionalitása eredendően amorf tereptárgyak adta *ismeretmezőn* fundált, míg a kognícióé – eszménye szerint – *amorfitásmentes tudásegységeken.* Még rövidebben szólva: *a detekció felmér, a kogníció számol.*

6. A mentáció oligomorfiája

Alapképességeit tekintve fejhasználatunk nem egyféle, nem végtelenül sokféle, hanem csak *néhányféle* – azaz *oligomorf,* mondhatnánk a kibernetika, genetika vagy biológia szótárából kölcsönzött kifejezéssel. Nem sok olyan próbálkozás ismeretes, amely átfogó terminust próbált volna találni az ember mentális akcióinak összességére, illetve annak ezt az összességet átfogni képes eredményére. Ez nem csoda, hisz emlékezést és eszmealkotást, tapasztalatot és fantáziát, akaratképződést és logikát, érzelmet és teorizálást,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

röviden mindazt, ami úgy megy végbe bennünk, hogy bármily részlegesen és bármennyire utólagosan is, de képesek vagyunk róla *tudomással bírni,* nos, magát ezt a folyamatösszességet, amely a sokféleséget eredményezi, egyetlen fogalommal átfogni valóban nehéz, ha nem egyenesen reménytelen.

A kísérletek közül, hogy összefoglaló, általános nevet találjanak mindarra, ami fejünkben (szívünkben, gyomrunkban) lezajlik és végbemegy, a legátfogóbb és legismertebb talán Kant *vorstellen*je – *megjeleníteni* – és ennek származéka, a *Vorstellung:* a *megjelenítés* (ismertebb kifejezéssel: a *képzet*). Ez a megnevezési kísérlet azonban Hegel és Schopenhauer, Eduard von Hartmann és Nietzsche, Dilthey, Freud és Heidegger kritikája nyomán már jó ideje tarthatatlanná vált.

A „megjelenítés": *magunk elé állítás.* Általa, mondhatni, valami a tudat fényébe kerül. Ezzel a képpel két baj van. Egyrészt így kirekesztődik a „megjelenítés" jelentésteréből az a folyamat, amely „úgyszólván a tudat háta mögött [*hinter dem Ruecken des Bewußtsein;* Hegel 1979, 55.] megy végbe", vagyis a *tudatmögöttes* tartományban *(Hinterbewußtsein)* zajlik. Másrészt ily módon, szintén értelemszerűen, kívül marad rajta – a „tudat fényébe állítás" tagadottja, fosztóképzős alakjaként – az is, amelyet *tudattalan (Unbewußte)* névvel szoktunk illetni. Szükséges hát *ernyőfogalmat* találni, amely képes átfogni mind a detekcióhoz, mind a kognícióhoz tartozó rációműveleteket, és helyet tud adni magában mind a tudatmögöttes, mind a tudattalan „világához" tartozó mentális folyamatoknak is, amelyeket többen (velem együtt) szintén „gondolkodási formáknak" tartanak.

A kettősfolyamat-elmélet kortárs irodalmában, főleg azokban, amelyek Freud elsődleges és másodlagos folyamatára vezetik vissza elgondolásukat, felbukkan és terjedőben van egy lehetséges és alkalmas jelölt. Igaz, ez a szó még jobbára az orvosi szóhasználatból ismert, de a karrierje *filozófiai kezdetekre* megy vissza. Kortárs reaktiválása a rációduálitást valló teoretikusoknál (például olyan – pszichológiára is érzékeny – filozófusoknál, mint Linda Brakel) ily módon csak visszavesz egy olyan fogalmat az orvostudománytól, amelyet eredetileg egy *filozófiai aspirációjú pszichológia* indított útnak a 19. század végén. Ez a fogalom a *mentáció.*

Szótári meghatározása szerint – a Cambridge- és az APA- (American Psychology Association) szótárra gondolok – a *mentáció* nem más, mint az elme gondolkodásra szolgáló képessége, tevékenysége, eredménye, azaz általában vett gondolkodási tevékenység, aktivitás. *A mentáció olyan intern aktivitás, melytől egy humán, állati vagy gépi információfeldolgozó rendszer jelben-jelzésben és/vagy megjelenítésben részesül.* Ez eléggé tágas meghatározás ahhoz, hogy az

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

elmeműködésnek minden tudati, tudatos, valamint tudattalan folyamatát felölelje. Mivel a mentáció ezt jelöli egyszerűsítve: *elmeműködés általában,* a gépi elme vonásaira is érvényes. Sőt, vannak, akik a mentáció fogalmát az állatokéra is értik, mint Keith Stanovich, a kettősfolyamat-teória jelentős képviselője (2004): „Az igazolási műveleteknek döntő szerepet tulajdonítok a kogníció azon típusainál, amelyek valószínűleg a leginkább különböztetik meg az emberek mentációját *[mentation of humans]* a többi állatétól."[6] Laki János (2010, 297.) utal Karl Popperre: *„általában vett megismerést"* az amőba is végez, ellentétben a *„tudományos megismeréssel",* amely nem detekción, hanem kogníción alapul.

Ezek az újabb fejlemények azonban a mentációfogalomnak, mondhatni, már reneszánszát jelentik. A fogalomhasználat kezdetéhez ugyanis, mint utaltam rá, bő száz évet kell visszamenni, a kísérleti pszichológus (és feltaláló) Elmer Gates nagyívű írásához, amelynek már a címe is beszédes: *A mentáció tudománya.* Ennek a „tudománynak" az illetékessége Gates (1895) szerint az elme összes produktumára kiterjed: „Minden filozófiai és metafizikai rendszer, minden vallás, nyelv, intézmény és művészet a hatókörébe tartozik, és a tárgyát képezi." A mentációfogalom Gates által adott *filozófiai* kiszélesítését elegendő két idézettel demonstrálni: „Mentáción egy élő szervezet tudatos és tudatalatti alkalmazkodási gyakorlatának összességét *[conscious and subconscious adaptive functionings]* értem. [...] A mentáció az egyes organizmus kozmosszal való interakciójának hozadéka, amelynek az organizmus szerves részét képezi."

Mentációnk ernyőfogalma tehát többalakú, oligomorf gondolkodást fog át. Összefoglalom, mi értendő a *mentáció oligomorfiáján* (az egyes pontokat a könyv későbbi írásai igyekeznek megvilágítani):

- A mentáció gondolkodási és mentális működésünk, viselkedésünk *legáltalánosabb elnevezése:* az elme széles értelemben vett gondolkodásra szolgáló képessége, tevékenysége, eredménye.
- A mentáció *ernyőfogalom;* működése felölel mindent, amit eszme, tapasztalat, észlelet, gondolat, affektus, vágy, érzelem, akarat, képzettársítás, érzet, sejtés stb. néven ismerünk.
- Magában foglalja (1) a *kétféle tudat* (ráció) operatív működését: a *detektáló* rációt, más szóval az affekció kísérte megtapasztalást, valamint a *kognitív* rációt, vagyis a megragadás adta tudásszerzést.
- Magában foglalja (2) a *tudatosság* (vagy ön-tudat, rekurzív ráció) szubjektív tapasztalatát, a magunk-érzet rekurzív tudatát, beleértve annak

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

két alapkérdését: a dolog *sajátom-e,* illetve *erősít-e,* valamint a két kérdés egyesítését is: *tetszik-e (kedvelem-e).*

- Magában foglalja (3) a *tudattalan* (látens, pontosabban inverz ráció) mozgásterét, beleértve az affektív és a kognitív tudattalan alapmóduszait, és ezzel az *irracionalitás* és az *aracionalitás* eseteit is.
- Magában foglalja (4) a különbséget a csak algoritmusos *gépi elme* és a nemcsak algoritmusos, hanem (Roger Penrose kifejezésével) „ítéletformáló" *humán elme* között, valamint a detekciókban „erős" állati mentációk és a nemcsak detekciós, hanem kognitív emberi mentációk között; ezekkel a határpontokkal a gépi–humán–állati mentációt *egyazon vonatkoztatási keret* foghatja át.
- A mentációfogalom nem terhelt a *rációunicitás* melletti elköteleződéssel (például elkerüli a kogníciós képzetfogalom kanti univerzalizálását, miként a detekcióhoz társuló érzetfogalomét is Schopenhauernál), továbbá nem terhelt a *rációneglig*ál*ás* vagy a *tudattalan-prioritás* melletti elköteleződéssel sem.

A mentáció tehát a többalakú, pontosabban a *néhány alakú* elmefolyamat fogalmi átfogásának felel meg. Benne (mint ez a későbbiekben bővebb kifejtést kap) a detekció és a kogníció alkotta „kétosztatúság", ha más-más értelemben is, de kiterjed a *tudatira,* a *tudatosra* (az ön-tudatra), a *tudattalanra.* Valamint kiterjed az állati elme, humán elme, gépi elme alkotta mentációválfajok sorozatára is. Ezek spektrumában az állati elme főleg a detekció erős *túlsúlyát* mutatja, a gépi elme a kognícióét, míg a humán elme rációduálitása, éles ellentétben velük, éppen e „kétosztatúságnak" az *egyensúlyát* képviseli.

Kérdés azonban, hogy mik a mentáció legelemibb működési területei, amiken tudati, (ön-)tudati vagy tudattalan műveletei munkálnak. Három ilyen területtel számolok (róluk a könyv külön fejezetei igyekeznek képet adni, itt csak megnevezésükre és mintázati előképükre térek ki). A mentáció három működési területe a *detectum* (az Észlelt), a *cognitum* (az Értett) és az *optatum* (a Kívánt).

Nevük alapján is könnyű felismerni, hogy általam adott diagnosztikájuk (elkülönítésük) hagyományos. Elég, ha csak a filozófia két klasszikusának, Arisztotelésznek és Kantnak az elrendezési mintázatára utalok. A *Nikomakhoszi etika* szerint az „igaz megismerésben" három „megnyilvánulás" dönt: (1) érzékelés, (2) ész, (3) kívánság. Más az egyénileg „jónak látott", az így *Észlelt,* és más az „általánosságban és igazság szerint" vett, ám „csakugyan jó"-nak *Értett.* A harmadik minőség, a *Kívánt,* a „*kívánság* tárgya" – tőlük

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

eltérően – mindkettő lehet. Kantnál pedig *Az ítélőerő kritikája* már bevezetőjében is hasonló triáddal foglalja össze programját: (1) az érzékit formákba öntő *értelem,* (2) az értelmet szabályozó *ész,* (3) a *Lust*ot és *Unlust*ot (kedvet, tetszést vagy annak hiányát) kifejező *ítélőerő.* Ez azt mutatja, hogy Kantnál is együttest képez az *Észlelt,* az *Értett* és a – közvetítői, célvonatkozású – *Kívánt.*

Azonban felfogásom eltérését is rögtön jeleznem kell velük szemben. Ez abban áll, hogy a mentációt nálam mindhárom vonatkozásban áthatja az ambiguitás (kettős-értelműség), avagy, más néven, a rációduálitás. A mostani, utolsó alfejezetben az ennek megfelelő mentációmodell felvázolására teszek kísérletet.

7. Reifikáció ellen: a triszkelion-modell

Meggyőződésem szerint a gondolkodásnak mindig – legalábbis a preszókratikus kezdetektől – volt sejtelme a detekció és a kogníció közti észhasználati különbségről, ahogy egymásra utaltságukról is. Ezt még a *helyes ész* frázisába *(ortho logosz, recta ratio)* is beleértették. Ockhamről jegyzi meg például Robert Hoopes: „Az ész *egyszerre, egyenlő érvényességgel és bizonyossággal [simultaneously, equal validity and certainty]* uralkodik az értelem és az erkölcs birodalma felett: ez a beállítódás az, amit »helyes észen« *[»right reason«]* értünk." (Idézi Clark 1973; kiemelés H. O.) Alkalmazva az imént említett frázispárt: az értelem *számol,* az erkölcs pedig *felmér.* Az *intellectust* a kogníció uralja, míg a *sensus* tartományai felett *(sensus communis, sensus privatus)* észleletek és elvek detekciója uralkodik.

A „helyes ész" *(recta ratio, right reason) helyes megítélésén* így mi is joggal érthetünk kétféle rációt: érzeteink létének, elveink érvényesülésének detekcióját, illetve, a másik oldalon, a szabatosan megragadott fogalmak és érvek kognícióját. A rációduálitás terminus választásában többek közt az is vezetett, hogy rációnk – ezt „helyes" *(ortho, recta)* műveleti alakjában véve – nem egy, hanem kettő: kettősfolyamatnak alávetett.[7]

Ez annyit jelent, hogy kétféle rációnk (tudatmódunk) között – hozzájuk véve az öntudatot (tudatosságot) és a tudattalant is – Justus Buchler kifejezésével élve az „ontológiai paritás" *(ontological parity)* elve áll fenn. Mint egyik értelmezője, Richard Bernstein írja róla: Buchler elvetette az „ontológiai prioritás" *(ontological priority)* elvét, „amely Parmenidésztől Whiteheadig, Heideggerig virágzott, s gyanútlanul virágzik tovább". Az ontológiai prioritás (elsődlegesség) elve „a valóság, a tapasztalat vagy a természet egyik aspektu-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

sát vagy szegmensét úgy emeli ki, mint ami »reálisabb«, »eredendőbb« vagy »autentikusabb«, mint egy másik".

Buchler épp ezzel szemben vezette be az ontológiai paritás (megoszlás) fogalmát és elvét. Eszerint, idézi őt Bernstein (1967, 755.): amit „megkülönböztetünk (akár »találkozunk vele«, akár előállítjuk, akár másként viszonyulunk hozzá), az természetes komplexum *[natural komplex],* és egyik komplexum sem »reálisabb«, »természetesebb«, »eredendőbb«, »végsőbb«, mint bármelyik másik".

A detekciónak és a kogníciónak, azaz a *tudatinak,* illetve a később tárgyalandó *tudatosnak* (rekurzív rációnak, ön-tudatnak) és a *tudattalannak* a státusza ontológiai paritást mutat: megoszlási *egyenrangúságot.* Ez nem jelent egyenrangúságot episztemikus tartalmukra, igazságérvényükre nézve is. Egy detektált jel lehet hamis riasztás; kognitív aktus juthat téves eredményre, az ön-tudatosság nélkülözheti a szuverenitást; tudattalan mentáció nagyon is lehet merő agyrém. Az egyenrangúságukat csak a *mentációnkon belüli meglétük* vagy ontológiai státuszuk elismerésére értem.[8]

Bármennyire is tekintélyes a rációduálitású koncepciók listája (a kötet következő írása számos példát hoz rájuk), a ráció *koekvivalens, nivellált kettősségének* eszméje kevésbé elfogadott, mint az egyféle rációé. Az utóbbi, a rációm onizmusra irányuló törekvések ma, amennyire ezt meg tudom ítélni, két irányt mutatnak. Természetesen mindkét irány bővebb tárgyalást igényelne. Itt elég csak jelzésszerűen felvillantani ellenirányú tendenciájukat. Annál is inkább elegendő ez, mert mindkét szembesítendő elgondolásrend, amelyre most egy-egy ernyőfogalom alá rendezve emlékeztetek, jól ismert.

1. Az egyik totalizáló, az elme egészét a maga hegemóniája alá rendelő irányt a *predikció* fogalma fémjelzi: ennek kiterjesztését jelenti az egész elmére (*predictive mind, predictive processing;* Clark 2013). Ez, mondhatni, az *előlegző elme* iránya. E felmérő, diagnosztikai, orientatív elmeműködés lényege, hogy a környezetünkhöz interaktívan kapcsolódó értelem az észleleteinkben ismétlődően előlegzett, ismereteinken nyugvó, látens hipotéziseink aktív tesztelését *(active inferences)* végzi, hogy az előrejelzési hibákat minimalizálja. Gondolkodásunk ezekkel a hipotézisekkel, abduktív következtetésekkel mentális értelemben *cselekvően* igazítja hozzá magát a megismerendőkhöz. A prediktív elmére vonatkozó elgondolás, vélik többen, így képes egyesíteni magában mind a *testi* elmére, mind a *cselekvéses* elmére *(embodied mind, enactive mind)* vonatkozó megfontolásokat.[9]

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

2. A hegemóniára törekvő és ennyiben totalizáló másik irányt az *augmentáció* ernyőfogalma jellemzi *(augmented mind, augmented reality).* Ez a *kibővítő elme* irányának hívható, és szoros kapcsolatot mutat a virtuális világokkal, valamint a gépi elméhez (mesterséges intelligenciához) fűződő kérdésekkel. Ennek a fogalmi megragadáson alapuló, kalkulatív és érvelő elmeműködésnek az a lényege, hogy a szekvenciális-moduláris értelem képes algoritmusai, komputációs eljárásai révén *saját kibővített realitásává* tenni a virtuális világot. Továbbá: számítási folyamatainak testen túli kihelyezésével, az így tehermentesített adatfeldolgozással (*cognitive offloading;* Risko–Gilbert 2016) képes az észlelések kognitív áthatására is (*cognitive penetration;* Chalmers 2017). Ily módon a kibővített elme továbbviszi a kiterjesztett elmére (*extended mind)* vonatkozó megfontolásokat.

E két említett dominancia-főiránynál az elsőben a detekció művelete juttatja magát fölénybe a kognícióval szemben, míg a másodikban, ellenkezőleg, a kogníció művelete akar fölébe kerekedni a detekciónak. Ezzel a két ellentendenciával ellentétben a koekvivalens – sem hegemóniát, sem monizmust nem érvényesítő, hanem egymás mellé rendelt és egymással együttműködő – rációduálitás, amelyet jómagam vallok, más utat képvisel.

Ennek kétfélesége olyan játékteret ad ki, amelyet az elme imént vázolt ellentendenciái konstituálnak. Lényege, hogy a *detekció* felmérő, észlelő, orientáló, diagnosztikai rációja, műveleti alapja az *előlegző (prediktív) elméhez* áll közel, míg a kogníció szekvenciális, fogalmi, algoritmusos, kalkulatív rációja inkább *a kibővítő (augmentatív) elméhez.* A rációduálitásnak, azaz a felfogáskettősségnek a modellje elismeri mindkettő jogosultságát. De nem ismeri el előjogukat, azaz kizárólagosságukat (a rációhegemóniát), ahogy az egyik ráció visszavezetését a másikra (a rációredukciót) vagy összemérhetetlenségüket (a ráció-inkommenzurábilitást) sem. A felfogáskettősség számára a detekcióban és a kognícióban megnyilvánuló rációduálitásunk kétféle rációja koekvivalens, komplementer, de *műveletileg különnemű* entitás.

Mielőtt kísérletet tennék a mentáció lehetséges modelljének vázolására, a következő ábra összefoglalja a humán mentáció később részletesen tárgyalandó három összetevőjét: a tudatot, a tudattalant és a tudatosságot (öntudatot), szem előtt tartva alapvonásukat, a rációduálitást.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

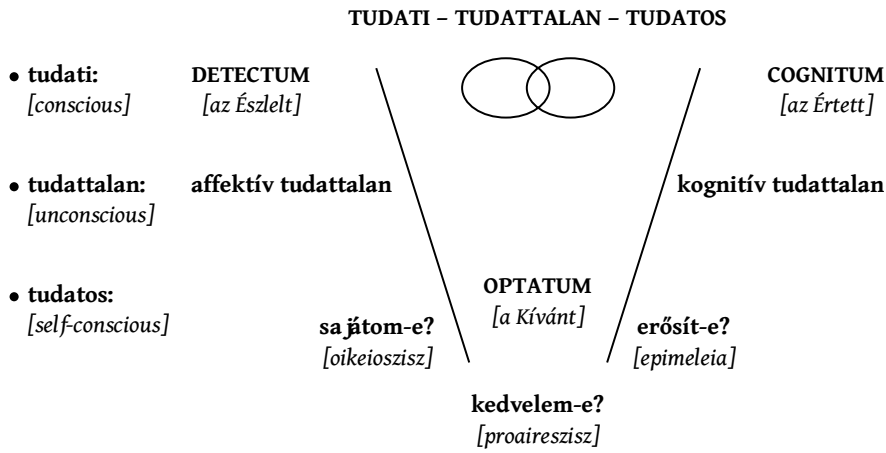

1. ÁBRA | *A mentációnkon belüli rációduálitás*

Mint az összetevők hármasságából látszik, mentációnk három „lábon” áll. Az egymástól különválasztható, de nem elszakítható, egymással egyenrangú összetevői ambiguitását, egymással való összefonódását, *egymásba örvénylését* egyetlen képi alakzat is reprezentálhatja. Jóllehet mentációnk tudati, tudattalan és tudatos műveleti „tartományai” elkülöníthetők, de semmiképpen sem szakíthatók el egymástól. Minden olyan kép, amely e „tartományok” valamelyikét önálló entitásként vonja el a másik kettőtől, mentációnk bármely részét vagy gyakorlatát *reifikálja,* vagyis dologi egységgé teszi, az lehetetlenné teszi, hogy a gondolkodás összefonódó, egybeörvénylő folyamatainak sajátos egységéről hiteles reprezentációnk legyen.

Épp a reifikálás elkerülése érdekében választottam mentációnk szimbólumául a klasszikus *triszkelion* („háromlábú”) emblémát; ez (lévén erős kapcsolata a szicíliai örvényekkel, szküllákkal és kharübdiszekkel) akár az egymásba fonódó „három örvény” jelképének is tekinthető.

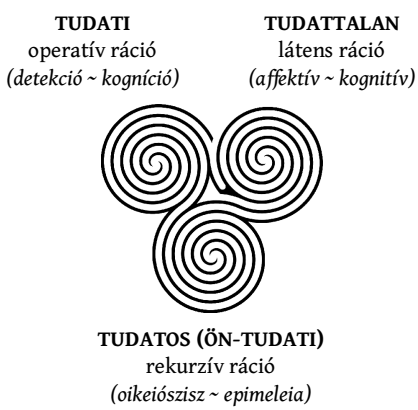

2. ÁBRA | *Mentációnk triszkelion-modellje*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A két ábrát együtt szemügyre véve a triszkelion-modell az alábbiak miatt tartható megfelelő képnek *a mentáció és a rációduálitás együttes ábrázolására.*[10] (Mivel ez a fejezet a jelen könyvnek csak bevezetője, jelzem, hogy az ábrákon szereplő fogalmak tárgyalására a későbbi fejezetekben kerül sor.) A triszkelion-modell:

- érvényre juttatja mentációnk három, egymástól elválaszthatatlan minőségét: a tudatot, a tudattalant és a tudatosságot (ön-tudatot);
- világossá teszi mentációnk polifóniáját és oligomorfiáját: azt, hogy benne egyaránt jelen levő, egymást átható minőség az operatív ráció (tudati), a rekurzív ráció (tudatosság) és a látens ráció (tudattalan);
- jelzi, hogy ezek a minőségek egymáshoz kapcsolódnak, hozzáférésük van egymáshoz, összefonódnak, viszont relatíve önállóak, ezért különálló értelmezési keretet igényelnek;
- a három örvénylő minta összefonódásával megmutatja, hogy mentációnk mindhárom minőségének alapvonása a dinamizmus;
- az örvénylés képével jelzi, hogy mentációnk mindhárom minőségében jelen van e dinamikának a közös eredeztetője, az ambiguitás (kettős-értelműség): két nivellált, komplementer, egymással harcoló erő;
- végül ezen keresztül megjeleníti ennek az ambiguitásnak a konkrét kettősségeit: a tudatnál a detekciót és a kogníciót, a tudatosságnál (öntudatnál) az oikeiósziszt (önsajátítást) és az epimeleiát (önnövelést) és a tudattalannál ennek affektív és kognitív változatát.

Ennyit elöljáróban. Az alábbi írások jórészt a mentációnk ambiguitásáról, a tudat, a tudatosság és a tudattalan kétarcúságáról szólnak, valamint arról, hogy ezek a komplex kettős-értelműségek miért tudnak bennünk mégis együttműködni, miért lesz munkálkodásuk számunkra mégis egy folyamat. Ezt a képet sem elképzelnünk, sem elfogadnunk nem lesz könnyű. A következő írás mindjárt a kétarcúság *szörnyábrázatú* képzetével vet számot, a *kétfejűséggel.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

II.

KÉTFEJŰSÉG |

MI TARTOTT ENNYI IDEIG?

[Nietzsche] *filozófussá érése nagyjából egykorú azzal a felismeréssel, hogy itt* [ti. Platónnál és Szókratésznél, H. O.] *valójában nem két ellenfélről van szó, hanem egyetlen – ha tetszik – kétfejű ellenfélről.*

Tatár György (1995, 26.)

1. Távlatok és horizontok

Muszáj idői távlatokkal kezdenem, ezért a „kétfejűség" képviselte *kettős perspektíva* bemutatása előtt szólnom kell előbb a *filozófiatörténeti horizontról,* majd a *műhorizontról* is.

Hume és Kant szkeptikus-kritikai fordulata után lezajlott ugyan a monumentális rendszerépítések –William James-i szitokszóval – *„abszolutista"* visszacsapása a filozófiában (elég Hegelre, Schellingre és Fichtére gondolni), ennek ellenére a 19. századtól mind nyilvánvalóbb lett, hogy az atlanti filozófia a metafizika-kritikai korszak idejét kezdi élni. Azt a kort, ahol a filozófiáknak bizonyos vonatkozásban *együtt is lehet igazuk* (Schopenhauer, Cousin). Azt a kort, ahol, Dilthey kifejezésével, nincs olyan, hogy *„a"* filozófia, csak *filozófiák* vannak – mint ahogy, Max Schelerrel szólva, *„a"* tudomány sem létezik, csak *tudományok* (idézi és értelmezi is őket Márkus 1994).

Ezért, ha a modernitás metafizika-kritikai időszakának két fő hozadékát kellene megnevezni, egyikre könnyen választ ad a 20. század végén többékevésbé lezárult posztmodern áttörés. Ez nem más, mint a *filozófiai pluralizmus* elismerése, értsük ezt akár történetileg, diakrón értelemben (például Kuhn paradigmái felől), akár szinkrón módon (például Hacking úgynevezett intellektuális stílusainak elképzelése felől). Ez a változás megtörte a *létmódok*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

elgondolási egységébe vetett hit dominanciáját, amely az atlanti filozófia fő sodrát adta a preszókratikától fogva.

Ezt a dominanciát hívhatjuk, Duns Scotus formulájával, az *univocitás* alaptételének. Eszerint: a véges és a végtelen dolgok *egyaránt létezők.* Az univocitással rokonítható, klasszikus formulák jól ismertek. A lét és a gondolkodás *Egy;* az *Egy* minden, miként a minden is *Egy;* minden *Egyként* függ össze mindennel; az *Egy* fölötte áll a létnek is. Összegzésük az lehet, amelyet épp a filozófia utolsó egységprincípiumát, az „elégséges alap" elvét meghirdető Leibniz vetett papírra egyik levelében (1986, 94.): „*Ami nem igazán EGY létező, az nem is igazán LÉTEZŐ.* A filozófusok mindig is úgy vélték, hogy az egy és a létező felcserélhető fogalmak."

A *minden lét egységébe és ennek mélyére látó gondolkodásba* vetett hit pluralista trónfosztása zajos revolúció volt. Ellenben egy másik, de vele összefüggő folyamat, a metafizika-kritika *csendes forradalma,* úgy tűnik, most is zajlik. Ez nem a metafizika *univocitása* ellen emel vétót, hanem a ráció *unicitása* ellen. Ezen az unicitáson, a tomizmus nyomán, az *igazság egyetlensége,* egyedülvalósága és hierarchikussága, azaz abszolút felsőbbsége értendő. Különös, de a pluralitás úgy lett elfogadott a filozófiában, hogy az elméleteit, rendszereit, felfogásmódját többnyire továbbra is jellemzi a hierarchia elve. A hierarchia szótörténetileg a 'szent' *(hiero)* és 'elv, első' *(arkhé)* összetétele, és Egy-értelmű szemléleti értékirányt szab: a *vertikalitását.* A magasabb rendű értelem alátekintve átlátja a dolgokat, belelát lényegükbe, az alacsony rendű ismeret ellenben távol van ettől, legfeljebb anyagot szolgáltat hozzá.[11]

A létszintek és valóságmodellek pluralitása, azaz a lét univocitásának megkérdőjelezése ma már többé-kevésbé elfogadottá vált. Ezzel szemben az észelvűség – ezen belül az igazság egyedülvalósága és az Egy-mivoltú racionalitás, az unicitás – sokaknál nemhogy átgondolásra nem szorul, de kérdését nem is tartják kérdésnek. Mondván: az igaznak tartásból lehet több, az igazság azonban *fölöttük álló Egy.* Sőt, ez az egyetlenségdominancia még az igazságnál is erősebb, hisz, mint Cusanustól tudnivaló, az *egy-igazságot megtestesítő* Isten „megelőz minden róla alkotható gondolatot", ennélfogva „megelőz minden igazságot" is (2008, 14. és 15.). Olybá tűnhet: néhány megrögzött szkeptikuson, megveszekedett relativistán és rendjét nagyra tartó eklektikuson kívül senki nem hiszi komolyan, hogy volna itt kérdeznivaló. A „létigazságok" egyedülvaló, hierarchiát érvényesítő látásának vertikális szemlélete ügyében nincs kérdés, mert mintha nem is volna probléma.

Holott, mint ez a 19. század derekától kezdve egyre világosabb, van itt probléma, nem is kicsi. Az igazság-egyféleséggel, a hierarchiával ugyanis az

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

igazság magasságába való *föltekintés* és vele az *alátekintés* paradox kérdésébe ütközünk. Ez azért paradox, mert a gondolkodásmódunkban ma is uralkodó vertikalitásszemléletről kellene átlátásra jutnunk, ami nem szerezhető meg másként, csak ha – akaratunk ellenére – mi is megpróbálunk a probléma fölé emelkedni. Erre jó egy éjszakai repülés.

2. A műhorizont-parabola

Az éjszakai repülés parabolájával Kant *Tájékozódás*-tanulmánya híres frázisának (1997, 29.) is adózom, amely szerint a filozófia az „érzékfeletti mérhetetlen s számunkra sűrű éj borította terében" tájékozódik. Az én éjszakai tájékozódási eszközöm a *műhorizont* lesz. A parabola így szól.

Képzeld el, hogy repülőgép pilótája vagy, és géped száll az éjszakában. Repülés közben nézegeted hol a mélyben elvonuló, kivilágított városok fényfoltjait, hol repülési műszereid közül a legkevésbé nélkülözhetőt, a műhorizontot. (A műhorizont tehát, hadd szögezzem le előre, nem esztétikai, hanem aviatikai szakkifejezés. Nem egy mű jelentéstani helyzetét méri be, hanem egy repülőét a virtuális horizont két vízszintes vonalpárjára vetítve.) A képzeletbeli látóhatár mutatja géped helyzetét ahhoz képest, ahogy az felszállás előtt a földön állt: hogy a gép szárnyai mennyire hajolnak be oldalt jobbra vagy balra, a géptest mennyire dől előre vagy hátra. A műhorizont jelzi, hogy repülőd kanyarodik-e, süllyed-e, vagy éppen emelkedőben van.

Az éjszakai repülés parabolájában most szigorítsunk kicsit a feltételeken. Tegyük fel, hogy a vaksötét éjszakát meg a lenti városok fényeit látó szemeden, valamint a műhorizonton kívül semmi más eszközöd nincs a tájékozódáshoz. Magyarán, egyensúlyi érzékszerveid is ki vannak kapcsolva; így nem érzékelsz sem dőlést, sem emelkedést, sem süllyedést.

Nos, géped műhorizontján azt látni, hogy minden rendben van. A szárnyak helyzetét jelző kettős vonal pontosan illeszkedik a műszer vízszintesére; géped orra is az origóra mutat. Ezek szerint nyílegyenesen hasítod a koromsötét éjszakát. Azonban letekintve a pilótafülke ablakából a lent vonuló nagyvárosok fénysziluettjeire, másra figyelsz fel, valami érthetetlenre. Hosszabb idő elteltével mintha *ugyanazok* a kivilágított nagyvárosok bukkannának fel, mintha ugyanazok a fénykörvonalak úsznának el lassan alattad. Ráismersz fénylő foltjaik sajátos alakjára. Sőt, idővel mintha közelebbről is látnád őket.

Ránézel műhorizontod kijelzőjére. Ez továbbra is azt mutatja, hogy nyílegyenesen repülsz előre. Saját szemeddel viszont mást látsz. Azt kell látnod,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

hogy géped óriási ívet leírva ugyan, de *körben* halad. Röppályája hatalmas kört ír le enyhén süllyedőben. *Nem előre száll, hanem köröz.*

Mi történhetett? Nyilván műszerhiba állt elő. Elromlott a gép műhorizontja. A műszer továbbra is a virtuális látóhatárral egy vonalban mutatja a két szárny helyzetét, noha azok valójában elmozdultak valamelyik irányban, eltértek a vízszintestől, és így rögzültek. Géped emiatt végig enyhén dőlve száll a csillagtalan, „sűrű éj borította" éjszakában, óriási kanyart ír le, és lassanként ereszkedik is. Ezért láthatod idővel feltünedezni és elvonulni alattad ugyanazokat a városokat mind közelebb. Egy hibás műhorizont, ha a pilótának semmi más támpontja nincs éjszaka a tájékozódáshoz sem kívül, sem belül, észrevétlenné képes tenni előtte a gépszárnyak elbillenését a horizontális irányból a vertikális irányba.

a gép egyenesen repül

a gép dőlve repül

3. ÁBRA | *A műhorizont kétféle állása*

Mit mond ez az elbillent szárnyú repülés, a vertikalitás parabolája a *filozófiára* alkalmazva? A válaszadáshoz felidézem, mit nevez Rorty (1994, 113.) a metafizika fő vonásának:

> A metafizikus megpróbál a látszatok sokasága fölé emelkedni abban a reményben, hogy felülről tekintve világossá lesz egy nem várt egység – annak jeleként, hogy valami *valósat* pillantott meg [...]. Az ironikus teoretikus nem bízik a metafizikus metaforájában a függőleges alátekintésről *[vertical view downward].*

A „függőleges alátekintés" Rortytól adott kifejezésében a platóni dialektika meghatározása, a *felfelé vezetett látás* metaforája köszön vissza az *Állam*ból

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

(533d, ford. Szabó Miklós; kiemelés H. O.): a dialektika módszere „a léleknek a barbárság pocsolyájába *alávetett* szemét [...] lassanként húzza és *vezeti felfelé*".

Az alátekintésben rejlő vertikalitás az előzménye az *acies mentis* (oculus mentis), az isteni *éleslátás,* a mindent látás metaforájának is. Függőleges tengely (axis) mentén tekintünk alá; intuíciónk így látja egybe a mindenséget. Ne feledjük azt sem, hogy az *acies* (élesség) és az *axis* (tengely) szavak töve közös. Azaz isten „éleslátó" elméjének (acies, oculus mentis) és a világ „tengelyének" (axis mundi) képe igencsak rokon képzet. Minden metafizikus dialektika szerint a világ tengelyének magasába, annak csúcsára az isteni éleslátás vonzza a „lélek szemét".

Az éjszakai repülés parabolájában a gépszárnyak dőlésszögének vertikális elmozdulása a metafizika „függőleges alátekintésének" szimbóluma, az isteni látás magasából élesen látó *acies (oculus) mentis* jelképe. Tekintetünk platonikus magasba vezetése kell ahhoz, hogy lenézhessünk hiteink komédiáira és tévedéseink vígjátékaira. Mintha a püthagóreusok mindent látó és az egész világot igazgató daimónja lennénk a kozmosz közepén, vagy mintha magunk is a barlanghasonlat Nap-ideája „szemével" látnánk. Ez a hely, az *intellektuális szemlélet* helye az észbeli igazság egyedülvalóságának, az *unicitásnak* a magaslata.

3. Alátekintve vagy széttekintve

Vajon a vertikális szemléletű, hierarchizáló, metafizikai *rációunicitást* mi által és milyen módon válthatja fel a horizontális (laterális) szemléletű, nivelláló, metafizika-kritikai *rációduálitás?*

A metafizika vagy logocentrikus, vagy pánlogista hierarchia, azaz olyan rend, amely, mint mondtam, a *hiero* és az *arkhé* egybekapcsolásával őrzi *szent* primátusát. A hierarchia útja az alacsony megismerőerők közé sorolt, befogadó *érzékeléstől* (percepciótól) indul el. Innen halad felfelé, és jut egyre „emelkedettebb" szintre a *képzeleten* (phantasia) és *emlékezésen* (memoria) át a szabályt állító *értelemhez* és az egységet adó *észhez* (intellectus, ratio), hogy aztán a dolgok „végső értelmébe" belelátva *eszkathon*-magaslatra emelkedjen. Ez utóbbi a legfelső vezérlő elvek elfogadására késztető belátás, a lényeg intellektuális szemlélése, a klasszikus értelemben vett *intuíció* (visio intuitiva).

Nietzsche (2008, 124.) jó leírását adja a metafizikai unicitásnak és vertikalitásnak. „[A] metafizikai kitekintés – mintegy letekintés a történelem

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

tengerpartján álló világítótoronyból." Egyik jegyzete szerint az ember ekkor „mély összetartozási, függőségi érzésben" találja magát „egy végtelen messze maga fölött álló egésztől", az unicitás magaslatára érve pedig „egy mindenek feletti uralmi és kormányzási forma összképében gyönyörködik" (1887, 11. [99.]; Nietzsche 2002, 17.; a fordításon módosítottam, H. O.). Caputo (2005, 19.) hasonló iróniával beszél a metafizikus filozófiák „nagyon is férfias vonzódásáról" a „fentről jövő, egyértelmű utasítások és felülről lefelé építkező rendszerek" iránt.

Az Egy-igazságú unicitás és a felőle történő „függőleges alátekintés" szemléletében *felül* a léttel Egy-azonos, a realitást Egységben látó ész abszolútuma fényeskedik, vele szemben, *alatta* pedig érzetek, érzések, vélekedések, hiedelmek sokasága és sokféléje terül el: a *lenézett* relativitás birodalma. A metafizikai ész abban a szilárd hitben tekint alá az időbeliben mozgó valóságra és a magánál alacsonyabb rendűnek tartott emberi képességekre, hogy az abszolút, örökkévaló Egy ereje képes lesz végül Egységgé tenni őket, és ezzel igazolni, hogy a lét és a gondolkodás valóban Egy. A műhorizonthiba parabolája ezzel szemben annak a gyanúnak ad tápot, hogy a gondolkodás unicista önképén valami régóta (ha nem is eredendően, de azért elég tartósan) *megbillent,* ferdén áll, és úgy is maradt.

Az igazság-unicitású gondolkodás vertikális rögzülését a metafizika-kritika több névvel illette. Hívta *pánlogizmusnak,* észmindenhatóságnak: eszerint az ész képes logizált képet adni a dolgok igaz mivoltáról, intellektuálisan fel tudja fedni lényegüket. Később hívta *logocentrizmusnak* is, észközpontúságnak. Eszerint az ész a maga lényeglátó érdekét juttatja érvényre a dolgok egy-igaz megértésében. Akár így tekintjük, akár úgy: a metafizikának ezt a vonását az igazság-egyetlenség, az unicitás hite adja, az ész egyeduralma.

Azt, hogy ez mennyire nem csupán a letűnt korok sajátja, mutatja Andy Clark megjegyzése a jelenkori kognitív tudományon belül a „szent háború" egyik fő okáról, amelyet így hív: „az egységességi (uniformitási) feltevés általános változata". Ezt a „klasszikus kognitivisták" téveszméjének tartja, és ellenállást hirdet ellene. Az „egységességi feltevés" a következőt takarja nála (1996, 184–185.):

> Pszichológiailag *minden* kognitív teljesítmény magyarázható úgy, hogy egyetlen komputációs architektúra formális apparátusát használjuk csak. [...] [Eszerint] minden kognitív jelenség megmagyarázható olyan modellek segítségével, amelyek egyetlen alapművelethalmazt tartalmaznak [...].

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Az elsődlegesség, egyetlenség, egységesség feltevésében vagy inkább erős követelésében megnyilatkozó észdominancia is eltérő. A dominancia lehet *primordialitás,* eredendőség; ősanyag, őskor, őstény. Lehet *prioritás:* elsőbbség, valaminek elsőbbségi viszonya egy másodlagossal szemben, például a teremtő Szellemé a teremtett Világgal szemben. De a dominancia felfogható a *primátus* értelmében is: a másodlagos, származtatott minőség visszavezetéseként arra, amely úgy rendeli őt maga alá, ahogy például egy faj foglal magában egy egyedet. Végül, lehet a *privilégium* értelmében vett dominancia: előnyben részesítés, előjogok birtoklása.

Ez tehát a rációunicitás, az alátekintő elrendezés hierarchikus modellje. A rációduálitás ezt a modellt úgy teszi horizontális elrendezésűvé, hogy a detekció és a kogníció *egymás melletti és egyenrangú térfelévé* alakítja át, elsőként Schopenhauernál a „késztető-kívánó *[begehrende]* tudat” *vs.* „megismerő *[erkennende]* tudat” formájában. Ezt az átrendeződést az alábbi ábra mutatja.

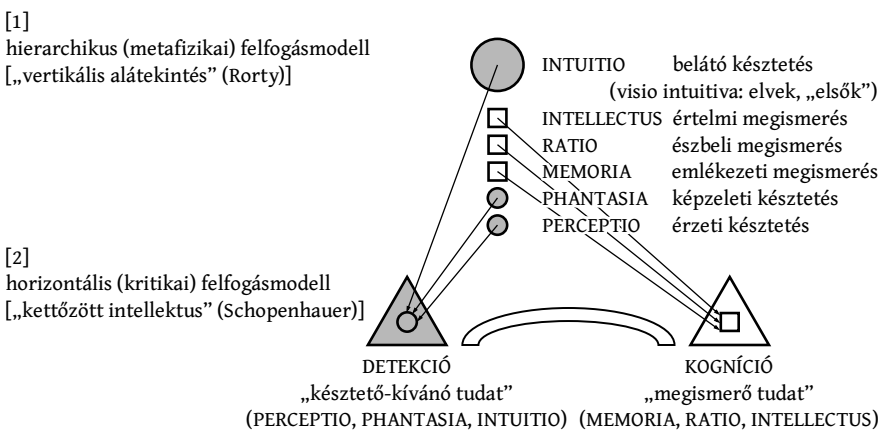

4. ÁBRA | *A hierarchikus és a horizontális felfogásmodell*

Annyival egészíteném ki az ábra hierarchikus modelljét, hogy a vertikális renden belül a skolasztika óta nagyobb a távolság a *ratio* és az *intellectus* fogalma között, mint az *intuitio* és *intellectus* között (Van Nieuwenhove 2017). Az *intellectus* a dolgokat közvetlenül átlátó, kontemplatív, intuitív (isteni, illetve angyali) felfogás, míg a *ratio* a mindenséget és a dolgokat közvetve és időlegesen értő, diszkurzív, fogalmi (emberi) felfogás. (Az *intuitio* elvének dominanciája miatt a „végső dolgokba” beavatódó *intellectus* a detekció műveleti rendje alá is rendelhető.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Visszatérve az ábrához, ez az átrendezés, képi hasonlattal, az egyetlen ráció (vertikális) *világítótornya* helyett a kétféle rációnk (horizontális) *mérleghintájának* metaforáját javasolja. Ez utóbbinak az egyik oldala a kogníció: a megismerés-tudat, a reflektáló, szekvenciális, diszkurzív, fogalmi, nyelvi tudásszerzés játéktere. A másik oldala, a detekció ezzel szemben ismeretet szerez, jártasságra tesz szert, valamint késztetéseket szondáz: érzeteket, impulzusokat, képzeleti képeket, ingereket, stimulusokat, anomáliákat, hibákat, veszélyeket.

A két oldal között a legszorosabb kapcsolat és együttműködés a *képzelet* (phantasia) és az *emlékezet* (memoria) közt létesül. Ezek jórészt együtt vesznek részt a detekció és kogníció működésében. Ráadásul már működésük is jórészt egymást feltételezi, egymásra utalt. Nincs képzelet, ha nem táplálja az emlékezet, mint ahogy emlékezet sincs, ha nem hozza őt mozgásba a képzelet.

És most a rációduálitás horizontális modelljének talán legnehezebb kérdéséről. Hogyan és miért kerül együvé itt az unicista (metafizikus, hierarchikus, vertikális) felfogás *legalsó* és *legfelső* minősége, vagyis az *érzékelés* és az *intuíció?* Válaszom röviden: azért, mert a *működési elvük rokon.*

Ez először is azt jelenti, hogy mind a kettőre perceptív-performatív eljárás jellemző, nem konstatív-definitív eljárás. Egyik sem szekvenciális, határolási, megragadási működés. Eredendően késztetést kiváltó észlelést mutatnak, a detekció feltáró, felfedő munkáját fogják át, amely jelek és jelzések holisztikus érzékelésén, a figyelem kiélesítésén és az ezeket figyelembe vevő orientáláson alapul. A detekció intenciónk híján, azaz kifejezett ráirányulás nélkül, akaratlanul pásztázza érzeteink, affektusaink, életvezetési felfogásunk aktuálisan belátható terét. Ha szokatlan jelzést észlel, akkor reagál; ha kiúttalanságok vagy úttorlaszok közé lát tévedni bennünket, akkor utat (elvet) módosít.[12]

A műhorizont-parabolánkra visszatérve: a metafizika pánlogizmusa és logocentrizmusa, illetőleg az ész primordialitásának, prioritásának, primátusának, privilégiumának hite képviseli a *vertikális nézetet,* amely mintegy felülről szemléli az emberek és dolgok világát. Ennek a beállítódásnak a dominanciája adja a metafizika „függőleges alátekintését", azt, hogy a filozófia képzeletbeli gépszárnyai majdhogynem kezdettől fogva elbillentek az unicitás függőleges iránya felé.

Természetesen metafizikus „megbillenéssel" a vele ellentétes irányú elmozdulás is épp így joggal vádolható: a gondolkodás alábecsülése, a ráció iránti kétely, az ész alárendelésének vagy alávetésének, sőt semmissé nyilvá-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

nításának furorja. A 19. századtól (Schopenhauertől, Nietzschétől, Freudtól, részben Dilthey-től és Bergsontól is) jól látni ezt a tendenciát. Nos, ha az intellektus túlhatalmát metafizikának tartjuk, úgy annak kell tartanunk az affekcióét, sőt a tudattalanét is. Ez nem kevésbé metafizikus álláspont, mint az. A különbség annyi, hogy itt szélsőséges esetben az *észtagadás* lesz az unicitás hordozója. A ráció mellőzése, megtagadása esetén annyi történik, hogy a filozófia képzeletbeli repülője a másik oldal felé dől, de éppúgy a vertikalitás felé billen el, ezért továbbra is süllyedőben marad. A pánracionalizmus (vagy logocentrizmus) és a rációtagadás ily módon *egyaránt* metafizikai fölényt érvényesít: hierarchiát juttat érvényre mentációs képességeink között.

A félreértések elkerülése végett tisztáznám, hogy az éjszakai repülés hasonlatában a filozófiai műhorizontvonal két átellenes szakasza *mit nem takar.* Nem azt ábrázolja, hogy az egyik oldal az észbeliségé, másik az észhiányé. Épp így nem felel meg a kettős igazság *(veritas duplex)* elvének sem, melynek hierarchiája például Baumgarten *Esztétikájában* az alacsonyabb rendű, érzékelő és indulati funkciók *(facultas cogniscitiva inferior, gnoseologia inferior)* és a magasabb, logikai és értelmi funkciók ellentétében köszön vissza.

A filozófiai gépszárnyak jelképes nivelláltsága, horizontalitása más polaritást jelképez: elköteleződést felfogási és gondolkodási képességünk egyenrangúan kettős természete mellett. E képességünk egyenrangúan kettős természetét a továbbiakban így nevezem röviden: *koekvivalens (vagy nivellált) rációdualitás.* Több mint két évezredes *alátekintés,* vertikális látószög után szert tenni a horizontális *körültekintés* helyzetére: magam ezt tartom legkomolyabb változásnak a legújabb kori filozófiában. Ez annak elfogadását jelenti, hogy bennünk kétféle elven működő ráció (racionalitás) van jelen, és ez a két működés csak a maga kettős módján, egymásra utaltan, együttműködve gondolkodás egyáltalán.

Itt ejtek szót egy igen fontos *elmefilozófiai* belátásról, amely rokonítható a rációdualitási kettősséggel. Ambrus Gergely így fogalmaz (2015, 283.): az „érzetjellegű fenomenális állapotok és a gondolatok szerkezete nyilván nem értelmezhető ugyanolyan módon". Ezért gondolkodásunkra jogosult alkalmazni a *kétosztatú elme* kifejezést. Tőle idézem az „elme »bifurkációjának«" (*uo.* 275.) két összefoglaló meghatározását:

> Az analitikus elmefilozófiában és a kognitív tudományban széles körben elfogadott elképzelés szerint az elme „kétosztatú", két ontológiailag független elmerészből, a „fenomenális elméből" és a „kognitív elméből" tevődik össze. (Ambrus 2013, 95.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> Az elme *kétosztatú.* A mentális entitások kétfélék: intencionálisak vagy fenomenálisak; az elme egy kognitív és egy fenomenális elmerészre különül el. [...] Az elme kétosztatúsága: az intencionális és a fenomenális jelenségek szeparációja, a „gondolat–érzés megkülönböztetés". A mentális jelenségek alapvetően kétfélék lehetnek, két alapvető jegy alapján különböztethetők meg a nem-mentális jelenségektől: vagy fenomenálisak, azaz valamilyen élményszerű karakterrel rendelkeznek; vagy intencionálisak, tehát vonatkoznak, utalnak valami önmagukon kívüli dologra. (Ambrus 2015, 12–13.)

Elménk „bifurkációjának" ezzel a kétosztatú, *elmefilozófiai* képével – amely két „ontológiailag független elmerészből" áll, vagyis az „ontológiai paritás" általam is elfogadott, buchleri elvét követi – nem áll szemben sem a *kettősfolyamatú elmemodell* (*dual-process theory*[13]), sem a *szignáldetekciós elmélet* (SDT). Azonban arra, amit a detekció (felfigyelés, irányvétel), illetve a kogníció (megragadás, azonosítás) átfog, és amit magam felfogásunk két *metastílusának* hívok, inkább a *dual-process* (kettősfolyamat) elméleti keretében nyílik tágabb tér. Ennek indoka nagyjából egyezik Kékesi véleményével (2019, 161.): „a filozófia gyakran túl nagy hangsúlyt fektet a »tudni mit« tudására, melyet a kognitív rendszer csúcsán lévő értelem kezébe ad, miközben éppen a világot felfedező, érzékelő és cselekvő rendszer bevonásával válik világossá, hogy a »tudni hogyan« mind evolúciósan, mind logikai szempontból megelőzi a »tudni mit« tudását, továbbá nem megosztja, hanem szimulatív reaktiváció útján támogatja az értelem működését".

A „kétosztatú elme" teóriája főleg arra kérdez, *mit képvisel* az elme. A kettősségében kinyilvánított differencia így az alanynál az *1. személyű* (szubjektív) és *3. személyű* (objektív) *nézőpont* különbségét adja ki, tárgynál pedig *az érzeti-ismereti és tudati-fogalmi entitását.* Ebből áll elő aztán a fenomenális (perceptív) *vs.* kognitív elme kettősségének, kétosztatúságának képzete.

Ezzel szemben a kettősfolyamatú rációduálizmus teóriája, kibővítve a mindig a valószínűség valamely fokát mutató jelzésérzékelési elmélettel, elsősorban a *processzusra* kérdez: hogy *miként működik* mentációnk egésze. A lezajlás felől próbálja megragadni a műveleti különbséget, amely a detekció *vs.* kogníció metastílus-kettősségben megmutatkozik, továbbá elméleti keretként át tudja fogni a tudatosságot (ön-tudatot) és a tudattalant is. Ezért, úgy vélem, tágasabb és dinamikusabb elképzelést tükröz az elmebifurkáció teóriájánál.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

4. A rációdualitás előtörténete

Folyamatfilozófiai szempontból a rációdualitás – azaz a gondolkodás nem univocitáson és unicitáson alapuló szemlélete – két dolgot jelent. Részben azt, hogy a gondolkodásnak két, radikálisan eltérő műveleti rendje van, részben azt, hogy e két rend egyenrangú (koekvivalens), egy szinten áll (nivellált), valamint kiegészíti egymást (komplementer). Minthogy ez távolról sem elfogadott nézet, még távolról sem ért véget a filozófia gépének metafizikus – a függőleges szárnyállás felé elbillent, de műhorizontjától mégsem jelzett – éjszakai repülése. Már jeleztem kísérleteket, amelyek a gondolkodásnak a vertikalitásból a horizontalitás felé visszabillenő, azaz metafizika-kritikai tendenciáit képviselik. Itt az alkalom kibővítenem listájukat, igazolva, hogy nem elszigetelt kezdeményekről van szó.

Descartes az *értelmi* és az *akarati* gondolkodás között húz éles határvonalat, amikor, az együttességüket is hangsúlyozva, „a gondolkodás két fajtájáról" beszél (1996, 42.): „Csak két gondolkodás van bennük, tudniillik az értelem észlelése és az akarat tevékenysége." A differenciát külön is aláhúzza azzal, hogy míg előbbi esetén élnünk kell az általános kétségbevonás eszközével, addig az életvezetési, praxist orientáló gondolkodásnál ezt „egyáltalán nem szabad" tennünk. Ez utóbbinál ugyanis mindig erősebb vagy gyengébb valószínűségű nézetek között mozgunk, amelyek mindig plurálisak. Az általuk képviselt alkalmak ezért rendre hamarabb múlnak el, mint amennyi időt tőlünk a kételymentesítés követelne (*uo.* 26.).

Hasonlóképp Pascal is súlyt fektet a „szellem" kétféle rendjének megkülönböztetésére, a bizonyításon alapuló geometria, illetve az intuitív ráérzés eltérésére. Spinoza szintén élesen megkülönbözteti az igazságkereső (konstatív) filozófiai gondolkodást és az odaadásra, avagy engedelmességre késztető (performatív), teológiai gondolkodást. Leibniznél pedig jól ismert, hogy különbséget tesz a szükségszerű észigazságok és a kontingens tényigazságok között. Tehát a mentáció kettős rendjét, ha eltérő keretekben is, de valamiképp a kora újkor mind a négy kimagasló filozófusa érvényre juttatta.

Azt természetesen már egyikük sem ismerte volna el, hogy a gondolkodás e kétféle rendje egyenértékű, nivellált és komplementer. Egy lappangó, rejtett filozófiai belátás, tendencia felszínre jutásához amúgy is kellő nyomaték szükséges, gondolati és szellemi felhajtóerő. Ehhez egy bizonyos időszakon belül több irányból rokon törekvéseknek kell összeadódniuk. Csak kulminálásuk tudja láthatóvá tenni, hogy itt tendenciáról van szó egyáltalán. Az igazság egyetlenségének hitét valló észdominanciát, a „függőleges alátekintés"

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

tekintélyét és evidenciáját először megtörő időszak nagyjából a 18. század közepétől tartott a 20. század első harmadáig.

Milyen elgondolások köthetők a kezdetekhez? Hiszen már a 17. századból van kísérlet rá, hogy egyetlen fogalom, a *kedély (Gemüth)* fogalma alá rendeljék a mentáció két nagy, tudati tartományát, miként erre Vajda Mihály (1996, 180.) – Johannes Hoffmeister filozófiai fogalomszótárát idézve – emlékeztet. A kedélyt „J. G. Schottelius (*Ethica,* 1669) így határozta meg: »a kedély értelmünk és akaratunk együttvéve«". Ha nem vált volna reménytelenül avíttá a kedély szó, akkor sokat lefedhetne a rációduálitás fogalmának terjedelméből.

A 18. század közepén Baumgarten tesz először valódi filozófiai kísérletet kifejezetten két *cognitio*-felfogás vázolására. Skolasztikus előzményekre is támaszkodik, amikor egymás mellé rendeltként tárgyalja az érzéki, azaz *attentio*- (felfigyelés-) alapú gondolkodást *(cognitio sensitiva),* valamint az *abstractio*- (elvonatkoztatás-) alapú gondolkodást *(cognitio abstractiva).* Mi több, az „esztétiko-logikai igazság" fogalmában egymás mellé rendelhető minőségeknek mutatja őket. Ennek egyik oldala, miként Rüdiger Campe írja (2016), a „felfigyelő észrevevés" *(Aufmerksames Achtgeben-auf)* elvén alapul, ezzel szemben a másik a „valamitől elvonatkoztató eltekintésén" *(abstrahierendes Absehen-von-etwas).* Hasonló különbséget állít Kant *Antropológiájának* 3. paragrafusa is (2005, 25.): „Abbéli igyekezetünk, hogy ráeszméljünk képzeteinkre, vagy figyelmezés *[attentio],* vagy elvonatkoztatás valamely képzettől, melynek a tudatában vagyunk *[abstractio].*"[14]

A második elgondolás egy évszázaddal későbbi, Schopenhaueré, aki utolsó művében felveti – igaz, csak a lángész sajátjaként – a *kétféle tudat,* nevezetesen a „késztető-vágyódó tudat", illetve „megismerő tudat" *(begehrendes, erkennendes Bewußtsein)* és a *kettőzött intellektus (doppelte Intellekt)* fogalmát (2021, 258.; illetve 1924/II, 370.; 1924/III, 118.). Az egyik intellektus „belső alapozottságú" értelem nála, amelyet „illuminizmusnak" hív, a másik „külső forrású", neve racionalizmus. A kettőzött intellektus mindkét oldala átjárható egymás felől. Mivel általában vagy az egyik, vagy a másik „értelem" az erősebb bennünk (Schopenhauernél ez persze a testhez, akarathoz közelebb álló késztetés-, vagy inkább kívánás-tudat, illetve vele szemben a „belső alapozottságú" értelem), mindenkinek érdemes kitanulnia a sajátjával ellentétes forrású és dominanciájú intellektusműködést. Kivéve a lángészt, mondja Schopenhauer, akinek „kettőzött értelme" már eleve *egy nívón* birtokolja mindkét képességet.

Schopenhauer nyomvonalát követi Dilthey elgondolása is (elemzését lásd Ehrenmüller 2011; Bacsó 2020), aki az elme hagyományos, Kantnál érvényes

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

hármas mintázatából (gondolkodás, érzés–tetszés, akarat) *kétosztatú mentációképet* alkot. Ennek egyik oldalát a késztetéseket, akaratokat, érzéseket, tetszéseket *együtt felfogó,* „hallgató gondolkodás" *(schweigendes Denken)* képviseli, másikat az absztrakt gondolkodás. Dilthey szerint (1894): „Kant egyetlen felfedezésére sem helyezett nagyobb hangsúlyt, mint a *szemlélet* és a *gondolkodás* természetének és elveinek éles *elkülönítésére.* De abban, amit ő szemléletnek nevez, mindenütt gondolkodási folyamatok *[Denkvorgänge]* vagy ezekkel egyenértékű cselekedetek vesznek részt [...]. Ezek a folyamatok alkotják a hallgató gondolkodás hatalmas és mérhetetlenül termékeny területét." Mindazonáltal Dilthey a „hallgató gondolkodás" folyamatösszességét, amely bennünk észleleti, érzelmi, szemléleti, akarati komplexumként zajlik, csupán előfokként kezeli, amennyiben a diszkurzív, elvont gondolkodás *alacsonyabb fokú* megfelelőjének tekinti Kantnál.

Negyedik elgondolásként vonultatom fel John Grote 1865-ös írását a kétféle, *különnemű tudásunkról.* A koekvivalens, azaz egyenrangú, nivellált helyzetű rációk elgondolását, Schopenhauer óvatosan fölvetett ötletét követően, főleg hozzá köthetjük. Nála már valóban egyenrangú a két racionalitás, mivel a kétféle tudásmódot mentációnk két egyenrangú, egymásra visszavezethetetlen teljesítményeként írja le. A nyelv „igazi logikai ösztönét" *(true logical instinct)* követve mindkettővel *tudásként (knowledge)* számol, nem úgy, hogy az egyik csak előfoka vagy anyaga volna a másiknak, vagy hogy az egyik valódi tudás volna, míg a másik csak észlelés, vélekedés, hit.

Grote szerint e két módon szerzett tudásunk közül az egyik neve *ismeret.* Ezen gyakorlattal szerzett, *jártassági tudást* ért *(„γνώναι, noscere, kennen, connaître").* Vele szemben a másik: a *fogalmi tudás* (*„εἰδέναι, scire, wissen, savoir";* 1865, 60.).[15] Grote distinkcióját, rá reflektálva, de vitázva is, később Bertrand Russell (1910–1911) módosítása teszi ismertté, megkülönböztetve a *jártassággal,* valamint vele szemben a *leírással* szerzett tudást *(knowledge by acquaintance, knowledge by description).*

Végül, a rációdualitás előtörténetét alkotja William James pragmatizmus-előadása is 1907-ből, amely két gondolkodási mód, „temperamentum" *(temper),* azaz két egyenrangú gondolkodói alkat szembeállításával indul: a *hajló-kifinomult,* illetve a *merev-kötött* temperamentumú elmére valló *(tender-minded, tough-minded)* észkarakter oppozíciójával (James 1981, 128.).

Ez hát a nivellált rációdualitás gondolatának felvetődési időszaka, *kezdete.* Jelképes *végpontja* pedig nagyjából a 20. század első harmadának végére, az 1920–30-as évek fordulójára tehető. Most ennek fő képviselőire térek rá.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Arthur Eddington 1927-es művének *(The Nature of the Physical World)* bevezetője két asztalt láttat egyenrangú képként. Egyik a köznapi ismeret tárgya, másik a modern fizikáé. Ez utóbbi egy olyan asztal képe, mondja, amely nem szubsztantív, tartalmas, kézzelfogható részekből áll, hanem, úgymond, „szimbolikusan" gondolt hatásokból. Eddington víziójában együtt jelenik meg szemünk előtt a két asztal képe, Sellars (1962) későbbi terminusaival: a *manifeszt* és a *tudományos kép.* Előbbit jártassági ismeretünk állítja elénk, az utóbbit kizárólag kognitív tudásunk.

Wittgenstein nem sokkal később, az 1930-as évek elején született jegyzete továbbmegy. Nemcsak azt szögezi le, hogy rációbeállítódásunk kettős – mindkettőt „gondolkodási stílusnak" hívja *(Denkstil)* –, hanem azt is, hogy egyik beállítódás sem „észszerűbb" *(rationaler)* a másiknál, vagyis racionalitásunk szempontjából *egyenrangúak.* Az egyik „gondolatstílus" *szakralitásalapú,* minthogy Teremtővel számol; a másik viszont a természeti jelenségek *kauzalitásában* gondolkodik, például arra kérdezve, miért van „ködfolt" (Wittgenstein 1984, 123.). Végül, e kibontakozási folyamat fontos eleme Ludwik Fleck terminuspárja, a gondolkodási stílus *(Denkstil),* illetve a gondolatkollektívum *(Denkkollektiv)* fogalma az 1930-as években.[16] Mindkét fogalom olyan zárókő, amely később (Kuhn és mások révén) mind a tudományfilozófia, mind a tudományszociológia egyik alapköve lesz.

A Baumgarten, Schopenhauer, Dilthey, Grote, James, Eddington, Wittgenstein és Fleck közti időben másoknál is feltűnnek rokon törekvések, amik, ismétlem, egyrészt abból állnak, hogy a *ráció kettős rendjében* gondolkodnak, nem egyféle rációban, másrészt többé-kevésbé egyenrangúként kezelik ezek dualitását.

A most következő, retrospektív – az időben visszafelé haladó – áttekintés bizonyos jelzőoppozíciók segítségével igyekszik bemutatni, hogy azoknak az elgondolásoknak, amelyek műveleti értelemben kifejezetten *nivellált felfogáskettősséggel* számolnak (ha eltérő alapokon is), ma már jó másfél évszázados történetük van. Hangsúlyozom: az említendő szerzők rendre a *gondolkodás* vagy a *tudat (tudatosság)* fogalmát illették a szembeállított jelzőpárokkal (ezeket természetesen nem ők, hanem én rendelem a detekció és a kogníció műveletegyüttese alá).

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

	MENTÁCIÓ		
	DETEKCIÓ		*KOGNÍCIÓ*
Stanovich és Evans:	első rendszerű (autonóm)	~	második rendszerű (absztrakt)
Arthur és David Cropley:	pásztázó stílusú	~	fókuszáló stílusú
Maria Kozhevnikov:	flexibilis, mobil	~	rigid, fixált
Anna Sfard:	operacionális	~	strukturális
Csermely Péter:	képlékeny hálózatú	~	merev hálózatú
Shelley Chaiken:	heurisztikus	~	szisztematikus
Ned Block:	fenomenális, perceptív	~	hozzáférési, kognitív
Jef van Kuyk:	holisztikus	~	szekvenciális
Gurwitsch és Williford:	marginális-periferikus	~	attentív, szem előtt tartó
Matthew Liebermann:	reflexív	~	reflektív
Jerome Bruner:	narratív	~	propozicionális
Seymour Epstein:	tapasztalási rendszerű	~	racionális rendszerű
Kenneth Hammond:	intuitív	~	analitikus
Schneider és Schiffrin:	automatikus	~	vezérelt
Steven Sloman:	asszociatív	~	szabályelvű
Andy Clark:	agy-nézőpontú, konnektív	~	elme-nézőpontú, szeriális
Daniel Kahneman:	tapasztaló Én-beli, gyors	~	emlékező Én-beli, lassú
Daniel Dennett:	intencionális, indíttatásos	~	intenzionális, reprezentációs
Eddington és Sellars:	manifeszt képet látó	~	tudományos képet látó
Nicholas Rescher:	gyakorlati, értékelő rációjú	~	eszményi, kognitív rációjú
Spearman és Cattell:	re-produktív, fluid intelligenciájú	~	eduktív, kristályos intelligenciájú
Polányi Mihály:	implicit-hallgatólagos, életközeli	~	explicit-fogalmi, átlátástávlatú
Ludwig Wittgenstein:	szakralitás-„gondolatstílusú”	~	kauzalitás-„gondolatstílusú”
Mannheim Károly:	ateoretikus mélységű	~	teoretikus átláthatóságú
Freud és Jung:	elsődleges folyamatú, introvertált	~	másodlagos folyamatú, extravertált
Zalai Béla:	„metafizika”-rendszerű	~	„ismeretelmélet”-rendszerű
William James:	(elvre) „hajló” elmealkatú	~	(tényhez) „kötött” elmealkatú
Henri Bergson:	intuícióval tárgyba helyezkedő	~	szimbolizációkkal tárgyat elemző
Wilhelm Dilthey:	hallgatagos folyamatú	~	diszkurzív folyamatú
Grote és Russell:	jártasságelvű	~	tudásszerző, leíráselvű
Arthur Schopenhauer:	kívánás-tudatú	~	megismerés-tudatú

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A felidézett elgondolások, ismétlem, nemcsak abban közösek, hogy kétféle rációban gondolkodnak, hanem abban is, hogy ezeket mind horizontálisan és (kevés kivétellel) nivellált viszonyban látják egymással. Ezzel megszüntetik a logizált észuralom, a „vertikális alátekintés" metafizikai helyzetét. Fontos az is, *miként* végzik el a vertikalitásmentesítést. Sem a ló túlsó oldalára nem akarnak átesni, az irracionalitáshitű vertikalitásba, sem a relativizálás kiskapuját nem veszik igénybe. A rációketősség laterális, mellérendelt viszonyát ily módon nem legyöngített módon értik, tehát nem viszonylagosságnak fogják fel historikus, szociológiai vagy szkeptikus alapon. Hanem: két egyenrangú felfogási-rendezési módot – rációt – gondolnak el.[17]

A kétféle ráció szembesítésének egyik első, de mindmáig szemléletes, a különbségeket jól érzékeltető példája Seymour Epstein tizenegy pontos összehasonlítása a „tapasztalási *[experiential]* és racionális *[rational]* rendszer" – szóhasználatomban: a detekciós és kogníciós működés – kétféleségéről (1994, 711.):

TAPASZTALÁSI RENDSZER *[DETEKCIÓ]*	RACIONÁLIS RENDSZER *[KOGNÍCIÓ]*
1. Holisztikus.	1. Analitikus.
2. Affektív: élvezet- és fájdalom-orientált. (Mi esik jól?)	2. Logikai: értelemközpontú. (Mi észszerű?)
3. Asszociációs kapcsolatok.	3. Logikai összefüggések.
4. A viselkedés a múltbéli tapasztalatok „atmoszférájához" kapcsolódik.	4. A viselkedés az események tudatos értékeléséhez kapcsolódik.
5. A valóság konkrét képekben, metaforákban, narratívákban kódolt.	5. A valóság absztrakt szimbólumokban, szavakban és számokban kódolt.
6. Feldolgozási folyamata *(process)* gyorsabb: azonnali cselekvésre orientált.	6. Feldolgozási folyamata *(process)* lassabb: cselekvési késleltetésre orientált.
7. Változása lassú – a tapasztalat ismétlődése vagy intenzitása kelt változást.	7. Változásai gyorsabbak – gondolatsebességgel végbemenő változások.
8. Durvábban differenciált: széles általánosítás, sztereotípiákban történő gondolkodás.	8. Magasabb fokban differenciált.
9. Durvábban integrált – disszociatív érzelmi komplexumok; kontextus-specifikus feldolgozás.	9. Magasabb fokban integrált – kontextusokon átívelő feldolgozás.
10. Passzívan és tudatelőttes módon *(preconsciously)* tapasztaló. 'Eluralkodnak rajtunk az érzelmeink.'	10. Aktívan és tudatos módon *(consciously)* tapasztaló. 'Ellenőrzésünk alatt tartjuk gondolatainkat.'
11. Evidensen érvényes. 'Megtapasztalni annyi, mint hinni.'	11. Igényli a bizonyításos és logikai igazolást.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Kérdés, milyen vonásai vannak még a kételvű és kétmechanizmusú racionalitásnak, és milyen további érvek hozhatók föl mellette.

5. Időrés a detekció és kogníció között

A két racionalitás közelebbi azonosítására elsőként a *pszichológiai* kutatásokban születtek válaszok az 1950-es évektől kezdve a *kognitív stílusok* speciális válfajaiként. Mondok példákat a lélektan területéről az elme ellenőrző, szabályozó működésére vonatkozó, *metakognitív* szembeállításokra; ezekből született később a *metastílusok* fogalma. Elménk stílusa vagy egyik, vagy másik pólushoz eshet közelebb:

▪ különbözésérzékeny	*vs.*	hasonlóságérzékeny	*(Klein)*
▪ rugalmasabb, nyitottabb	*vs.*	merevebb, zártabb	*(Gardner)*
▪ keretfüggő	*vs.*	keretfüggetlen	*(Witkin)*
▪ impulzív	*vs.*	reflektív	*(Kagan)*
▪ rezonábilis, reagáló	*vs.*	beindító, hatást kiváltó	*(Koestler)*
▪ komplexitásra hajló	*vs.*	egyszerűsítésre hajló	*(Bieri)*
▪ vizuális	*vs.*	verbális	*(Richardson)*

Ezeket a *pszichológiai* szembeállításokat a téma egyik legkiválóbb értője, ismerője, Maria Kozhevnikov (2007, 2014) (a fenti hetes példasort is jórészt az ő munkájából idézem) úgy összegzi, hogy gondolkodásunk kétféle – lélektani, elmealkati – metastílusa közül az egyikre a *flexibilitás, mobilitás* jellemző, másikra a *rigiditás, fixáltság.*

Mint mondtam, a gondolkodási metastílusok *filozófiai* szembesítését másféle, a pszichológiaitól eltérő rendet követve adtam meg a *Teóriák stílusai*ban. Szerintem ugyanis a filozófiában a rációknak az ellenpólusú játéktere inkább a *műveleti folyamatok* felől közelíthető meg. Ezért jutottam arra, hogy, mint említettem, egyik rácionkra a „felfigyelés” műveletén nyugvó detekció, másikra az „elvonatkoztatáson” alapuló kogníció fogalma illik. További jellemzésükhöz rövid előzetes megjegyzés szükséges.

A metafizika „függőleges alátekintésének” az egy-igaz ész magasából az adja fő indokát, hogy magát az *érzetet* vak, szemmel nem bíró, észbeli megvilágításra szoruló minőségnek tekintik. Az ész hegycsúcsáról, az értelem magaslatáról le lehet nézni az érzetek lapályára, a vélekedések mélyföldjére. Úgy vélem, hogy ez az unicitásalapú felfogás téved. Érzeteink közt vannak intellektuálisan kvalifikált, metakognitív szereplők, amelyek egész men-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

tációnk és vele praxisunk, szemléletünk, életgyakorlatunk beállításában kulcsfontosságúak.

Ezek az *ítélő érzetek* már Kantot is foglalkoztatták *A tiszta ész kritikája* kánonfejezetében, ahol (pragmatikus, dogmatikus, morális) hivéseink erősségi fokát vizsgálta. Valerie Thompson (2009) pedig kiterjedt klasszifikációval áll elő róluk. Helyességi érzet vagy ítélet néven említi azokat az érzeteinket, amelyek holisztikusan, látens módon *detektálják* spontánul adott, „heurisztikus válaszaink" helyességét. Ezt érdemes pár szóban összefoglalni. A helyességérzet vagy -ítélet *(feeling or judgement for rightness)* egy *index,* amely a gondolkodás menetét kíséri. Jelzi, hogy amit most tudni vélünk, mennyire biztosan, milyen bizonyosságfokban tartjuk valóban tudottnak. Az érzeti ítéletek erősségi skálát alkotnak, kezdve a legerősebbel: ez az *„ez helyes így" ítélete.* Ezt követi Thompsonnál az *„ez helyes így" érzete,* amely, csupán érzet lévén, már nem éri el a kinyilvánítható bizonyosság fokát. Majd következik a bizonytalan, inkább csak bizonykodó *„ezt tanultam" ítélet,* nyomában pedig a ködös emlékezetünk görcsös kutatása, melyet az *„ezt tudom is" érzet* jelez. A sort a két leggyengébb fok zárja. Egyik a találgató *„ez olyan, mint" érzet,* végül a minden konkrétumot nélkülöző, önbiztató, valójában tanácstalanságunkat jelző *„ez megoldható" ítélet.*

Miért fontos ez az érzetítéleti skála? Mert mutatja: érzeti jelzéseink adnak *impulzust* elveink, akár egész ítélő gyakorlatunk módosítására, új elvek posztulálására. Mindaddig, amíg a helyességérzet szignálja erős bennünk, haladunk tovább. De ha a látens jóváhagyás jelzése gyengül, úgy ez másféle elv posztulálására, irányváltoztatásra, beállítódásmódosításra indít bennünket. Tehát detekciós helyességérzeteink nemcsak éreznek, de gondolkodnak is.

Az idegtudományok már kísérletekkel igazolják, hogy bizonyos döntések meghozatalára még azelőtt elhatározzuk magunkat, hogy maga a döntési átgondolás folyamata (a deliberáció) lefutna és lezárulna. Ennek magyarázatát a detekció és a kogníció közti időrés adja, mely érv az információkezelés e két mentációs alapműveletének léte mellett. Kant distinkciójával: a detekciót vehetjük *percepciónak,* a kogníciót *appercepciónak,* magyarul ingerészlelésnek, illetve érzetfelismerésnek.

Már a 19. század második felében tudták, hogy egy másodperc alatt nagyjából nyolc, utóbb jól elkülöníthető, megnevezhetően észlelt inger érzékelésére vagyunk képesek. Azaz egy- vagy legfeljebb másfél tized másodperc *(sec)* alatt adódik bennünk kép valamiről. Ma azt is tudjuk, hogy idegpályáink ingerületátvivő sebessége átlagban és nagyságrendileg 100 m/s. Ha homlokunkra csapunk (eszünkbe jut valami), a bőrünkön érzett ütésinger néhány

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ezredmásodperc alatt befut az agykéregbe. Ennyi a *percepció,* vagyis a szűk értelemben vett detekció információkezelési ideje (ingerületidő). Azonban az *appercepció* ideje, amely a kognícióhoz tartozik, jelentősen eltér ettől. Ezt írja minderről Guido Tonelli, a CERN fizikusa az időről szóló kiváló könyvében (2023; kiemelések H. O.):

> A vizuális és a taktilis jelzések ugyanis eltérő sebességgel haladnak a testemben, és agyamnak más és más területei dolgozzák fel őket. Az információ feldolgozása során mindegyik terület lehívja a memóriabankokban tárolt korábbi tapasztalatokat, majd végül *mindent újra elrendez a tudatosság síkján,* szinkronizálva az összes jelzést, hogy azt az illúziót keltse bennem, minden egyszerre és egyetlen pillanat alatt történt. Valójában ez a folyamat mintegy fél másodpercig tartott [...]. *Bizonyos értelemben sosem „jelen-jelenben" élünk, hanem egy körülbelül fél másodperces múltban, amelyre agyunk emlékszik, és amelyet feldolgoz.*

Hadd világítsam meg – más kutatások alapján is (lásd például Penrose 2016, „A tudatosság időkésései" című fejezet) – a detekció és kogníció közötti időkülönbséget annak bemutatására, hogy, mivel a perceptív és az apperceptív időlefutás távolról sem esik egybe, mi több, el is szakadhat egymástól, indokolt ezeket kétféle mentációs alapművelethez tartozóknak tekinteni.

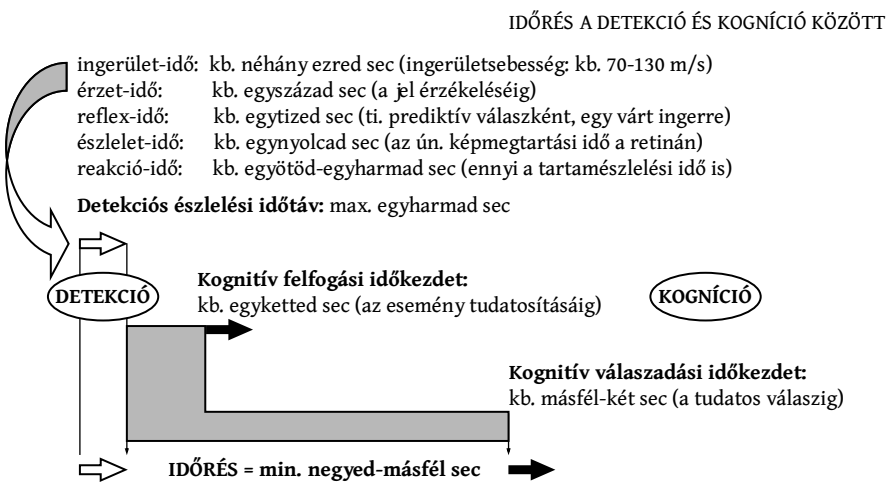

5. ÁBRA | *Időrés a detekció vége és a kogníció kezdete között*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A detektáló percepció és a kognitív műveleteket is „bekapcsoló" appercepció ideje között tehát rés van, nem is kicsi: egy nagyjából (átlagban és nagyságrendileg) legalább *fél másodpercnyi időrés.* A detekció vége és a kogníció kezdete közti időrés akkora, hogy ezalatt a fény háromszor megkerüli a Földet. Az, hogy a perceptív detekció és az észleleteinket „a tudatosság síkján elrendező", apperceptív kogníció között ilyen mély időhasadék van, annak bizonyítéka is, hogy a két rációnk műveleti rendje közt bizonyíthatóan különbség áll fenn. Egyszerűbben: a detekció és a kogníció eltérése, lévén külön időlefutású műveletek, *tényszerűen* létezik.

A *detekció* működése (Musil képével; 2000) a *tengerfenékszonáréhoz* hasonlítható. Ez *lokátorelvű* tudatosság, amit főleg az *affectio* (késztetés) és azon belül az *attentio* (felfigyelés) művelete fémjelez. Kijelzi, ha újdonság vagy rendellenesség adódik a szokott jártassági ismeretek és a már bevált törekvésirányok alkotta világunk jeleket felfogó ernyőjén. Az adott érzetadat vagy hibajelzés valaminek a *számunkra való* létezéséről ad hírt. Ennek meglétére figyelünk fel, ami aztán elindítja az azonosítást, esetenként elveink felülvizsgálatát is. Fontos megjegyezni, hogy a lokátorműködésű szonárráció célja – igen hosszú evolúciós előtörténetre visszanyúlva – a *biztonság* fenntartása, megtalálása, visszanyerése.

Detekcióként a praxis egészének új elvet, másféle törekvési irányt adó *intuíció* és az érzékelés egészét monitorozó *észlelés* működése egymáshoz hasonlóan zajlik: holisztikusan. Sőt, az elvmegadás (késztetés, orientálás, reguláció) és az érzékelés holisztikus műveleteiben sokkal több közös van, mint az együttesük ellenpólusát alkotó logikai, argumentatív eljárások szekvenciális működésében. Ugyanis mind az érzeti-késztetési érzékelés (percepció), mind az elveink kikezdése miatt szükséges korrekció (a posztulálás vagy a kanti „petíció") *egészlegesen* érinti mindazt, ami bennünk csak egyes érzet vagy csak részleges érvényű elv. Soha nem észlelünk semmit egyedül, önmagában annak környezeti kontextusa és többi benyomásaink összessége nélkül. Ugyanígy életvitelünk egyes elvei is másféle elvlehetőségek és környezeti peremfeltételek, más szóval egy adott *sokaság* hallgatólagos ismeretét feltételezik. Bergson (1997) kivételes filozófiai érzéke nem véletlenül rendelte a *Teremtő fejlődés* végén azonos fogalom (az intuíció) hatálya alá az *elvek* „értelemfölötti intuícióját", illetve az *érzetekre,* törekvésekre vonatkozó „érzéki intuíciót".

A detekció ismereti, jártassági működése a leíró és érvelő tudásszerzéssel ellentétben egyszerű: *bináris kódon* alapul. Van-e jel, vagy nincs; van-e percepció, vagy nincs, erős-e a helyességi érzet, vagy sem, fellép-e zavar az addig

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

bevált elvünk követésében, vagy nem? Egy egész valamely része kelti fel tehát a figyelmünket. Ez a jelzés vagy megerősíti, vagy megtöri nem tudatos várakozásunkat, fenntartva a valószínűsítő hipotéziseinknek a lokátorrációnk által működtetett korrekciós és hibaminimalizáló apparátusát, amely hallgatólagos figyelemmel pásztázza külső, belső állapotunkat egyaránt.

Ugyanúgy van észleleti hatóköre minden érzékelő apparátusnak, ahogy van érvényességi köre is minden helyességérzetnek, regulatív elvnek, reflexszerűen valószínűsítő következtetésnek. Ha ezen az ismereti körzeten belül *jelzés* adódik, ezt detekciós apparátusunk *szignálnak* veszi. Úgy tekinti, hogy ezzel kezdenie kell valamit: az érzetet elhelyezni észleléseink egész addigi elemei között vagy a hibajelzés nyomán egészében is fordítani egyet regulatív elveink beállításán. Ám ez a *transzponálás* már más rációt követel. Ehhez elemzés és elvonatkoztatás kell, ami a *kogníció,* a problémamegoldás „reszortja”.

A *kogníció,* szemben a detekcióval, nem egyszerű, bináris kódon, egészleges észlelésen alapul, hanem stratégiák, érvek, modellek, logikai következtetések (introdukciók, abdukciók, indukciók, dedukciók) láncolatán, szekvenciáik és moduljaik átvizsgálásán. Ennek a rációnak a működése az újabb és újabb területre vetülő, kutató *reflektoréhoz* hasonlít.

Két okból is találó rá ez a metafora. A *reflexio* latin jelentése („visszahajlás”) a kognitív működés alapvonására utal. Ez a működés a következőkből áll: megragadás révén maradandóvá, ismételhetővé, újravizsgálhatóvá tenni a dolgot, ily módon a tudást akkumulálhatóvá, igazolhatóvá, cáfolhatóvá tenni és nagyobb bizonyossági fokhoz juttatni. A kogníció éles fénybe állít valamit, fényköre lépésről lépésre halad, tényeket rögzít, elemez, fogalmi kontúrt ad, azonosít, fogalmakból és állításokból érvek láncolatát állítja elő. Megragadott egységekkel, modulokkal dolgozik, a figyelem kiélesítésének, pontosításának, a ráközelíthetőségnek és variálhatóságnak a *gondolati szabadságát* is lehetővé teszi.

A lokátor-, illetve a reflektorelvet mutató ráció különbségét – egyfelől az affekciók (emóciók, szenzitivitások) holisztikus felmérése, átvilágítása (detekció), másfelől a szekvenciákkal-modulokkal operáló, értelemadó működés (kogníció) eltérését – szemlélteti a következő kettős ábra, a jobb oldalin Juan Gris egy 1912-es „kubista” arcképfestményének részletével.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

DETEKCIÓ
SZONÁR/LOKÁTOR

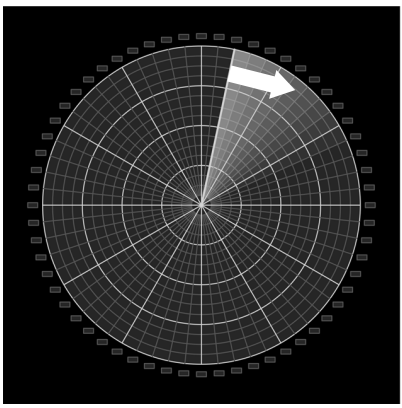

KOGNÍCIÓ
REFLEKTOR/LÁTCSŐ

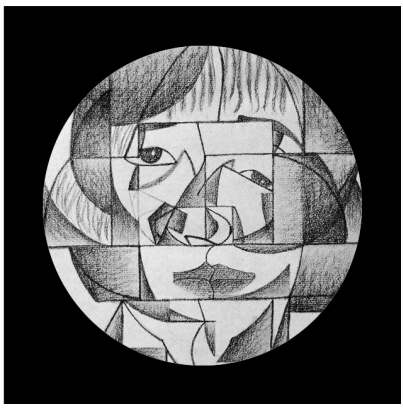

6. ÁBRA | *A detekció és a kogníció kétféle működésének képe*

Nemcsak Descartes „kétfajta gondolkodásra", de Leibniz (1986, 107.) figyelmünk kettős jellegére tett megjegyzése is előlegzi a különbséget, amelyben a detekció és a kogníció működési differenciáját láthatjuk: „Lelkünk csak a különlegesebb jelenségekre figyel fel, amelyek különböznek a többitől, és egyikre sem gondol határozottan, amikor egyformán gondol mindegyikre." A „határozott"-nak mondott rágondolás a *kogníció* működéseként azonosítható, míg az az észhasználat, amely „egyformán gondol" minden jelenséggel, és csak a „különlegesebbekre" figyel fel, nem más, mint a *detekció*.

A kogníció célja nem a biztonság meglelése, hanem a *bizonyosság* megragadása. A kogníció az, ami kezd valamit a detekció hozadékával. Egy olyan entitással, amelynek vélt vagy valós, de számunkra detektált *létezése* egy addig működő egészlegességben megjelent – azonosítja, kontextualizálja, próbál bizonyosságra jutni róla. A fogalmi képalkotás konvergens működéséről, ahogy ez összpontosítva megragadja az „intuitíve" adott tárgyat, és e képalkotás korlátjáról jó leírást ad Bergson (2012, 135.): „Semmilyen kép sem fogja a tartam intuícióját helyettesíteni, ámde sok különböző kép, igen különböző dologi szférákból kölcsönözve, működésük konvergenciája által képes lesz a tudatot arra a pontos helyre irányítani, ahol egy bizonyos megragadásra váró intuíció található."

Természetesen a detekció is ugyanígy „kezd valamit" a kogníció eredményeivel. Idővel biztos ismeretként sajátítja el, így teszi magáévá a kogníció immár pontosítva megragadott bizonyosságait. Sőt, ismeretalapként is hagyatkozni fog rájuk, lokátorműködése biztos megfigyelőpontjaivá teszi őket.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A detekció racionalitása tartalmazza az akarat, az érzet, sőt az érzelem jelenlétét is. Tehát mindig *számunkra való létezést* jelenít meg, amely (mint előállott realitás) mindig *befejezett* – jelen van, megvan. Ezzel szemben a kogníció a detektált lét szükségszerű, megalapozott, véglegesen igazolható mivoltára kérdez. Ezért (mint kérdező, válaszvariációkat kereső, igazoló kutatás) mindig is *befejezetlen.* Róla soha nem lehetünk a teljes tudás birtokában. A kogníció működésmódja ismertebb, mint a detekcióé. Leírása ezért itt be is érheti ennyivel.

Annál is inkább, mert ideje volna föltennem a jelen fejezet alapkérdését. Ehhez azonban még mindig haladékot kell kérnem. Cserébe csak azt ígérhetem, hogy a válaszadás útja jóval rövidebb lesz, mint ezeké a kérdéseké, amelyek hozzá vezetnek. Hiszen egy kérdés, ha már azt meg tudjuk fogalmazni, komolyan tudja venni a kérdéses dolgot. Esetünkben viszont sajnos épp a komolyan vételnek van igen komolyan veendő akadálya. Mármint annak, hogy a metafizikai „függőleges alátekintést" horizontalitás válthassa fel a rációketősség gondolatával. Ez az akadály a *kétfejűség* réme.

6. Kétfejűek a láthatáron

A kétfejűség irtózata: ez Parmenidész átka a filozófiai tradíción. A filozófiának ez az egyik legősibb gúnyszava a „mit sem tudó halandókról" tőle való, mondván, ezek „kétfejűek: mert tanácstalanság / kormányozza keblükben a tévelygő gondolkodást, így sodródnak, / süket és vak, megigézett, különbséget tenni nem képes népség" (B6, Steiger Kornél fordítása). Itt megszakítom az idézetet.[18]

Parmenidész *három útban* gondolkodott. *Első* az örök, a „jólkerekített Igazság", a bizonyosság útja, ahol a *nusz,* az ész révén kutatható a létezés teljes, „jólkerekített gömbje" (B1, B8). A *második* út „csalárd". Ez a vélekedés, a „sokszor tapasztalt szokás" útja, amely a kettős formájú természetet kutatja; ez „ugyanúgy tele van fénnyel és láthatatlan éjszakával", keletkezik és pusztul, születik és meghal, és mivel sohasem befejezett, „jólkerekített" létként *nem létezik.* Kutatásának útja ezért „csalárd": a nemlété (B8, B7, B9).

E két úttól választja el Parmenidész a *harmadik* utat, a tömegét, a *kétfejűek (dikranoi)* ösvényét. Az első két út „elgondolható", mondja, habár az első igaz út, míg a második csalárd ösvény. Ugyanakkor ezek mégis a kutatás „egyedüli útjai". Mindkettő „elgondolható", mindkettő *lehetséges.* Következésképp az észnek ettől eltérő másféle, harmadik útja, a kétfejűeké sem az egyik nem

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

lehet, sem a másik. Az ő útjuk Parmenidésznél *lehetetlen* út. A „kétfejűek" tudása ezért semmis: az, amire épül, vagy *önellentmondás* (Rászlai 2004), vagy *esetlegesség* (Mogyoródi 2012, 20.).

Sokat tűnődtem a kétfejűség parmenidészi képén. Hisz, gondoltam, ahhoz, hogy tanácstalanok és tévelygők legyünk, bőven elég *egyetlen* (ködös, zagyva) fej is; nem kell ahhoz *kettő.* Ha ellenben azt akarta mondani Parmenidész, hogy hol így, hol úgy, hol meg amúgy tanácstalankodik a bamba tömeg, szélkakas módján forogva mindenfelé, akkor miért nem a *sokfejűség* szörnyképével élt, mondjuk a lernéi Hüdráéval? Miért éppen *kétfejűnek (dikranoi)* hívja a tudatlan tömeget? És hogyan kell elképzelnünk a tömeg „gyámoltalan vándorlását" (Kirk–Raven–Schofield 1998, 365.) az egyik irányban igazként, a másikban csalárdként „megkülönböztetett utak egyikéről a másikára"? Mit jelent itt az utak közötti átvándorlás?

És ha már a sokfejű Hüdrát említettem: a görög mitológia két szörnyképet is ismert *kétfejű* lényről. Egyikük biztosan nem jöhet számításba itt a parmenidészi kép modelljeként. Ez Orthusz, aki a sárkány Tüphón kétfejű kutyaszörnyeteg fia volt. Kizárt, hogy ennek a sárkányivadéknak a képzete lett volna a parmenidészi hasonlat modellje a bambán tévelygő tömegre, épp egy olyan szörnyé, aki amúgy Thébai *rém okos* – találós kérdéseiről elhíresült – Szphinxét is nemzette.

Azonban a másik kétfejű szörny képe, egy kígyóé, kiválóan megfelel a parmenidészi mondandó céljára. Azért is érdemes ezt a kétfejű kígyójelöltet komolyan vennünk, mert, mint erre Silvia Montiglio emlékeztet (2005, 149.), Allan Coxon, az egyik legelismertebb Parmenidész-kommentátor egy *mitikus kígyóhoz* társítja a „kétfejű" jelzőt.

Az imént megszakított töredék folytatása fontos indokot ad a kétfejűségben rejlő kettősségre. Azok a „kétfejűek", szól a folytatás, „akik a létezést és a nemlétezést ugyanannak tartják / és nem-ugyanannak, és mindannyiuk ösvénye a visszájára fordított". (Ez utóbbi frázis *[palintroposz keleuthosz]* Végh Attila 2006-os, találó fordításában így szól: „fordul, s visszafelé halad útjuk". Az út jelzője tehát ugyanaz, mint egyes olvasatokban Hérakleitosznál az íj és lanthúr ellenirányban „visszacsapódó illeszkedéséé" *[palintroposz harmónié].*) Nos, ez a beállítás – „visszájára" fordult úton, ingajáratban közlekedni hol előre, hol hátra, azaz két irányba menni saját (két) fejünk után – már *képi* indokát tudja adni az ide-oda sodródó, hezitáló kétfejűségnek.

Olyan kígyószörnyet, amely nem farokban, hanem egy másik fejben végződik, és így ellenkező irányban is képes mászni, jól ismertek a görögök. Létezett egy „két fejű, elő 's hátra mehető kígyó", ahogy Pápai Páriz Ferenc

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

és Bod Péter 18. századi szótárában áll (*Dictionarium Latino-Hungaricum,* 1762, 47.). Neve is beszélő név volt: *amphiszbaina;* az *amphisz,* 'mindkét, ellenirányú', és *bainein,* 'menni' szóból. (Az amphiszbainárólegyébként Borges is megemlékezik *A képzelt szörnyek könyvé*ben.) A jósnő Kasszandra mondja Klütaimnésztráról Aiszkhülosz *Agamemnon*jában (Devecseri Gábor fordítása): „Íly vakmerő a nő, ki férje gyilkosa – / minek nevezzem ezt a szörnyet, *kétfelé / csusszanni képes kígyónak,* Szkhüllának-é, / ki sziklaodvát lakja és hajósra csap?" Aiszkhülosz szövegében a rémítő erejével Szkhülláéval felérő, „kétfelé csusszanni képes kígyó" az amphiszbaina.

A görögök az amphiszbainák sokaságának mitikus előtörténetet is kerítettek. Úgy tudták, hogy ezek a kígyók a levágott Medúza-fő vércseppjeiből keltek életre, mikor Perszeusz a vérző Gorgó-fővel a kezében a Pegazus hátán átrepült a líbiai sivatagon. Íme, egy ábrázolás róla:

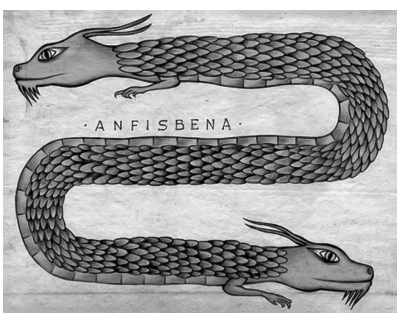

7. ÁBRA | *A kétfejű (amphiszbaina) (Paolo Pochettino grafikája)*

A modern filozófiában John Caputo (2005) fontos összefüggésben eleveníti fel a *kétfejűek (dikranoi)* képét. Egy kulcsfogalmat emel ki vele, ám Parmenidésszel szemben *pozitív tartalommal.* Ez a fogalom, amely megfelel a kétfejű kígyó beszélő nevének, az *ambiguitás.* Ezen általában kétértelműség értendő, amely a metafizika „függőlegesen alátekintésével" azonosulók körében egyenlő egy felfogás diszkreditálásával – ellentétben Caputo megközelítésével, miként ezt írásának címe is jelzi: *Az ambiguitás dicsérete.*

Miért utalhat az ambiguitás a kétfejűségre, így a kétfejű kígyó képére? Azért, mert az ambiguitás szó morfológiailag is párhuzamos összetétel vele. Az *amphisz-* és *ambi-* előtag ugyanaz mindkettőben (hasonlóan az *ambi-valens* szóhoz is): *ellenirányú.* A második tagjuk sem jelent gyökeresen mást. Ez az ambiguitásnál az *agens* (tevő, véghez vivő), míg az ambivalenciánál a *valens* (erejű, értékű, súlyú). Mindegyik ellentétes véghezvitelt fejez ki, azaz ellen-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

járatú, ellenirányú mozgásként vizualizálható. Ma Parmenidész a köznapi emberek tudatlanságát *ambiguitásuk* vagy *ambivalenciájuk* miatt utasítaná el.

Mit mond az amphiszbaina, a kétfejű kígyó mitológiai képe a parmenidészi filozófia három útja közül a kétfejűekéről, amely, úgymond, a *harmadik ösvény* az igazságé és a vélekedésé mellett?

Nagyjából minden lényegeset elárul, és éppen a kettős-értelműség irányellentéte, az oda-vissza „ingázó" észhasználat miatt. Parmenidész szerint, mondja Chiara Ferella (2017), a hétköznapi emberek mindig *kevernek* kétféle vizsgálati módot, az „igaz" (örök) tudását és a „csalárd" (időleges) vélekedését. Ez az eredendő tudatlanságuk fő vonása: „Ezért az emberi lényeket leíró szokatlan dikranoi (kétfejű) jelző valószínűleg az emberi megismerési kísérletekre utal, és közvetve a kétféle megismerési módra mutat rá." A kétfejűek útja tehát *nem máshol* fut, mint az (abszolút) igazságé, valamint a vele ellenirányba vezető (relativisztikus) vélekedésé. Hanem: *rajtuk fut,* csak *ellenirányban* és csapongva, hol ide, hol oda. Rajtuk tévelyeg mintegy ingajáratban, elmosva kettejük határát, mely a létezés és az igazság (bizonyosság) útját élesen elválasztja a nemlét és a tapasztalati vélekedés örök bizonyosságoktól távol vezető útjától.

Parmenidésznél, tudjuk, ez a kettő gyökeresen más, de mindkettő elgondolható, azaz *lehetséges* észhasználat. Ez a radikális különneműség képi ábrázolást is kap nála. A parmenidészi tanköltemény az igazságot képviselő „meggyőzés útja" és a „sokszor tapasztalt szokás" útja között *mély szakadékot,* „tátongó nyílást" látunk (B1; lásd erről Balikó 2006, 317.). A szakadék két oldala más-más út felé mutat. Vagyis a két ráció más-más irányhoz, ha tetszik, más-más működésű „fejhez" tartozik. A parmenidészi kép logikájából az következik, hogy a szakadék fölötti el-vissza mozgás, az átkígyózás az egyik útról a másikra és vissza éppen azt *fedi el,* hogy milyen irdatlan a szakadék, amely alatta tátong.

Éppen ezért: ha igaz a parmenidészi tétel, hogy „ugyanaz a gondolkodás és a létezés", úgy ez a harmadik észjárásmód nem más, mint a hihető, csábító *látszatok* tévútja. A tanköltemény bevezetőjének (B1) záró sorai is ezt mutatják. „Mindent meg kell tudnod, / mind az igazság jólkerekített szívét, / mind a halandók vélekedéseit, melyekben nincs igaz bizonyosság" (ford. Steiger Kornél) – vagyis az első utat, az *igazságét,* és a vele ellenirányú másodikat, a *vélekedését.* Ám, szól a folytatás, „*emellett* meg fogod tanulni" a harmadik utat is, a *látszatok* mozgásáét, amely a különbségükről mit sem tudó, más-más irányba futó úton járó „kétfejűké". „[M]eg fogod ismerni *ezeket is:* hogyan kellett a látszatnak, amely mindent áthat, mintha valószerű lenne, érvénye-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

sülnie" (ford. Szabó Árpád; idézi Végh 2006, 444.; kiemelések H. O.). Parmenidész szemében a „kétfejűek" csak látszatoknak bedőlő, „különbséget tenni nem képes népség"; sokaságuk ezért lesz „süket, vak és megigézett" tömeg.[19]

Miért fontos Parmenidész víziója a kétfejűek ellenjáratú – *palintropikus* – mozgásáról az igazság és a vélekedés közt a jelen vizsgálat, azaz a detekció és a kogníció rációkettőssége szempontjából?

Parmenidésznél jól látható az elbillenés a befejezettség (létgömb) és a kerek („jólkerekített") igazság *felsőbbrendűsége* felé, a „függőleges alátekintés" irányába. Az is látszik nála ugyanakkor, hogy *egyaránt lehetségesnek* ismeri el az igazságkutatás két irányát. A „jólkerekített igazság" és a „sokszor tapasztalt szokás" szerinti rációt két, ellenirányú kutatási ösvény képéhez, mondhatni, az amphiszbaina két fejéhez társítja. Ezzel relatív egyenrangúságot ad nekik. Mindkettőt lehetséges útiránynak mutatja, még ha az egyik útfő az *igazság felé* mutat is nála, a másik viszont a *csalárdság felé.* Azaz Parmenidész is voltaképpen a rációduálitásnak ennyiben – de csupán ennyiben – előlegzett szemléletétől mozdul el az észdominancia, a ráció-egyféleség felé.

Ezek szerint, paradox módon, épp a kétfejűség parmenidészi képénél rémlik fel először, hogy a gondolkodás mozgása lehet ellenjáratú, palintropikus. Nála a nem beavatott tömeg fejében, mondhatni, *két alap, két ráció közt folyik kárhozatos interakció,* még ha ők mit sem tudnak arról, hogy az oda-vissza csúszás-mászásuk milyen irdatlanul mély szakadék fölött zajlik. Kérdés, hogy a régi korok filozófusai körében akadt-e más is, aki megsejtett hasonló rációduálitást, még ha kettősüket nem is látta egyenrangú, koekvivalens észnek. A jelek arra vallanak, hogy igen.

7. További két-értelmű kezdetek

A régi, görög filozófiának nemcsak a parmenidészi–anaxagóraszi *nusz*ról (észről) és vele a *noészisz*ről (gondolkodásról) volt fogalma, hanem a xenophanészi–empedoklészi *phrén*ről is. Ez a *phrén* rokon tövű a *phronészisz* (belátás, gyakorlati bölcsesség, okosság) fogalommal. A mentációra vonatkozó jelentése nyomát a tudathasadás, a szkizo*frénia* fogalma napjainkban is őrzi.

Empedoklésznél az isteni *Phrén,* a „kimondhatatlan, szent Értelem" a kozmikus egészet átható, benne munkáló, fizikai erő. Lezúdul a mindenségre; és nemcsak keresztül-kasul átjárja, de „rázza" is, lévén a Szeretet és a Viszály *gondolati* erejével bíró „értelem". Ami döntő: ez a „kimondhatatlan" *phrén*-értelem – mivel a görög 'rekeszizom' szóból ered – nem a fejben lokalizált ész

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

felé mutat, hanem a *test* felé. A *phrén,* szemben a *nusz* képviselte jelentéssel, amely a belsőleg látó, megragadó, igazoló észnek felelhet meg, olyan értelem, amely egyszersmind érez, akar, cselekszik is. A téma neves szakértője (Darcus 1977) így állítja szembe a *phrén* és a *nusz* kettős gondolatiságát:

> A *nusz* a maga intuitív víziójával megragadhatónak tudja látni azt, amit a *phrén* nem. Azonban a bizonyíték mérlegelésének és a bölcsesség növelésének feladata már főleg a *phrén*re hárul. A *nusz* feladata az lehet, hogy a *phrén* jelentőségét, és különösen az *isteni phrén* természetét, az ember számára felfogottá tegye.

Xenophanész és Empedoklész a *phrén* hívője volt, egy olyan fizikai, pszichikai alkatú istenség-értelemé, amely akarati, érzelmi erővel hatja át, rázza, rázkódtatja meg a világot. Parmenidész viszont, mint láttuk, vele ellentétben, a *nusz,* a megragadás, az intellektuálisan „látó" ész és az örökkévaló, „jólkerekített" *alétheia* pártján állt. Ám nem ez a lényeg. Hanem: hogy még Parmenidész is *el tudta ismerni* – az igazság tudást, bizonyosságot adó ereje mellett – a kutatás lehetséges, habár csalárd útjának a *doxa* ösvényét, a növő, változó (ezért „befejezetlen") *phüszisz* mindig csak vélekedésig jutó vizsgálatáét.

Ezért aztán, mint mondtam, Parmenidész a kétfejűség rémét nem magában a rációketősségben látta, hanem a különbségüket elmosó, a köztük megnyílt, áthidalhatatlan szakadékra vak, fölötte el- és visszajáró, *ellenjáratú* (palintropikus) észhasználatban. Túl ezen, azt is kárhoztatta, hogy amenynyiben nem ismerjük fel a két út különbségét, akkor a köztük lévő rangsorkülönbséget sem fogjuk belátni, így tudatlanok leszünk az abszolút igazság *(alétheia)* primátusa felől is.

Gondoljuk át még egyszer, mit látunk Parmenidésznél! Egy racionalitásszempontból kétosztatú játékteret látunk: két, egyaránt lehetséges értelemét. Látjuk elbillenését, a benne megjelenő *aprioritási* rendet, ahogy az egyik ráció maga alá rendeli a másikat. Látjuk továbbá a *nusz* adta bizonyosság, illetve az *alétheia* fölényét a „befejezetlen" természetre reflektáló, de azt teljesen megragadni nem tudó *doxával* szemben, majd mindkettőét a rangban legalacsonyabb kétfejűséggel szemben.

A kettősség, valamint az elbillenés hasonló mintázatát látni Platónnál is. Nála az ész fölényét az agyunkban székelő, „halhatatlan lélekrész" képviseli ugyan, de az istenek jelzéseit felfogó szervünk mégis máshol van bennünk, lenn, a rekeszizom alatt. Platón szerint (*Timaiosz,* 71e, ford. Kövendi Dénes)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ugyanis az istenek a *májban* állították fel a jósdát, hogy az ember „valamiképp hozzáférhessen az igazsághoz". Az Igazsághoz hozzáférni: ez kétségkívül *rációhasználatot* feltételez. A májban tételezett ráció másféle, mint az agyé: ez a vágyakozó, érző, törekvő lélekrész rációja.

További példa, de már Arisztotelésztől, ugyanerre a mintázatra (*Nikomakhoszi etika,* 1139a, 1143b, ford. Szabó Miklós; kiemelések H. O.):

> *[K]ét értelmes lélekrész* van: az egyikkel azokat a létezőket szemléljük, amelyeknek legfőbb okai sohasem változhatnak, a másikkal pedig azokat, amelyek változásnak vannak alávetve [...]. Nevezzük az egyiket tudományosnak, a másikat mérlegelőnek [...] Az *ész kétféleképp áll vonatkozásban a végső dolgokkal:* az elsőt és végsőt egyaránt ésszel fogjuk fel, nem pedig következtetéssel; éspedig a bizonyításban szereplő ésszel a mozdulatlan és az első dolgokat, a cselekvésben működő ésszel pedig a végsőt és változót, tehát azt, ami a következtetés altétele.

Nem csak innen, a két értelmes lélekrész és két ész koncepciójából tűnik elő a különbség a természetben, testben hatóan, hatékonyan munkálkodó *phrén–phronészisz,* illetve a természeten túli, végcélt felismerő, örök lényeget látó *nusz–noészisz* rációi között. Észrevehető ez a megoszlás az arisztotelészi négy *causa* között is: egyik oldalon az anyagi és a hatóok *(causa materialis, causa efficiens),* a másikon a formaadó és a végok *(causa formalis, causa finalis)* áll. E második kettősé a prioritás; ők alkotják a „mozdulatlan mozgatót". A *Metafizikában* (1072b, ford. Steiger Kornél) már istenivé válik az ész, és vele abszolutizálódik a „tiszta megismerés":

> Az önmagában vett gondolkodás *[noészisz kath' hautén]* pedig az önmagában vett legjobbra irányul és a legfőbb értelemben vett gondolkodás a legfőbb értelemben vett legjobbra. Az ész pedig az elgondolhatóban történő részesedése okán önmagát gondolja el, hiszen amikor megérinti és elgondolja [az elgondolhatót], elgondolhatóvá válik, ennélfogva az ész és az elgondolható ugyanaz. Az ész ugyanis az, amely képes befogadni az elgondolhatót és a szubsztanciát. Akkor működik aktuálisan, amikor birtokolja ezt, így inkább ez [a birtoklás], mint az [a befogadásra való képesség] az isteni jelleg, amellyel úgy tűnik, az ész rendelkezik.

Mit mutatnak Arisztotelész idézett szövegei? Az „isteni jelleggel" bíró ész eszméje nemcsak vertikalitást tükröz, szemben a két értelem és a végső

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

dolgokhoz kétféleképpen viszonyuló ész még felismerhető rációketősségével, hanem *unicitást* is. A filozófiai értelemben Egy-nézetű, „függőleges alátekintés" nagyjából ekkortól kezdve uralkodik az atlanti filozófián a maga metafizikai fényességében. De ez a fényesség nem homályosíthatja el, hogy ez az *egyetlen* ész még Arisztotelésznél is tudott *kettő* lenni, mint ahogy magából a filozófiából is létezett „első" és „második" nála (bár a *philoszophia theórétiké* és a *philoszophia praktiké* kettőssége valószínűleg már a püthagóreusoknál is megvolt).

Utolsó példám hőse szintén Platón-tanítvány és Arisztotelész-kortárs: Xenokratész. Az unicista metafizika későbbi fényessége nem homályosíthatja el Xenokratész – feltehetőleg Platón *Timaiosza* (50d) nyomán született – *duális* észeszméjét sem. Xenokratész egy kozmoszt uraló, isteni rációpárost gondolt el: „az egységet *[monasz]* és a kettősséget *[düasz]* isteneknek tartotta". Előbbit, az „égben uralkodó" királyt *elmének (nusz)* hívta; utóbbit, „az égbolt alatti osztályrész" uralkodónőjét viszont „a mindenség *lelkének".* Vallotta azt is, hogy „a mindenség az Egyből és az Örökfolyóból állt össze"; ez utóbbi pedig nem más, mint a „sokszerű" anyag (Bugár 2005, 149.). Itt is jelen van annak sejtelme, hogy az Egység, illetve a Kettősség princípiuma más-más birodalomé ugyan, de rajtuk *egyazon nívón* uralkodik egy királyi és egy királynői ráció, és velük a *kétféle racionalitás* istenségpárja. A Kettősség-Istennő *később* viszont már teljesen az Egység-Isten alárendeltje lett. Mint ahogy az arisztotelészi második filozófia is annyira alárendelődött utóbb az elsőnek, hogy volt idő (8. század), amikor csak orvoslástant értettek rajta.

A metafizikai korszak műhorizontja őutána már csak néha jelzi műszerhibáját. Ezt is jobbára csak felvillanó ellentétként: Ágostonnál (hallgatag időismeret *vs.* manifeszt időtudat), a skolasztikában *(pathétikosz nusz* vs. *poiétikosz nusz; intellectus agens* vs. *intellectus possibilis).* Az ősforrások egyike-másika később is felbukkan, gondoljunk a platonikus és sztoikus eredetű, Philóntól ismert – és később Merleau-Pontytól is idézett (2007, 190.) – különbségre a *logosz endiathetosz* (belső értelem, „lélekbe írt" szó) és *logosz prophorikosz* (artikulált jel, tanult és tanítható szó) között. Bennük kétségkívül felvillan valami a kétféle ráció – a felfogáskettősség – egykori sejtelméből. Megkockáztatható, hogy a metafizikai korszak hajnalától egészen az alkonyáig, a preszókratikusoktól és Platóntól kezdve Kantig végig jelen volt *látensen és elszámolatlanul* e kettősségnek a tudata, sejtése.

Akár Platón eszmehite, akár Arisztotelész teóriaprioritása adta az egységteremtéshez a vallásos vagy tudományos egységorigót, a csúcslátószöget, maga a *vertikális látás,* a „függőleges alátekintés" metafizikai szemlélete so-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

káig nem rendült meg. A filozófia gépe, mit se tudva saját elbillent szárnyáról, az örök igazság felé emelkedés evidenciájával és a „függőleges alátekintés” öntudatával folytatta a maga két évezredes, metafizikai körívű röptét az érzékfeletti éjszakájában.

Meddig is? Mint mondtam, nagyjából a 18–19. századig. A metafizikakritika atyjának Nietzschét szokták megjelölni. Joggal, hiszen ő, magasabb szintre emelve a schopenhaueri „kettőzött intellektus” fogalmát, kezdettől „testvéristenekben” és rajtuk keresztül felfogáskettősségben, kettős racionalitásban gondolkodott: Apollón és Dionüszosz, illetve (Empedoklész híveként) a Viszály és a Szeretet *istenségkettőseiben.* A *Zarathustrá*ban nyíltan el is különít *kétféle észt:* a természetet mint „hatalmas észt” *(große Vernunft)* és az emberi szellem képviselte „csekélyke észt” *(kleine Vernunft).* Sőt, Zarathustra alakját magát is a kettővé válás jelképévé avatja Nietzsche híres verse: *„S az Egy Kettővé lett egy perc alatt / s Zarathustra előttem elhaladt”* (*Sils-Maria,* ford. Lator László).

8. A válasz ideje

Kiemeltem az ambiguitás és az ambivalencia szintaktikai, illetve szemantikai rokonságát. Azonban az ambiguitás többet foglal magában, mint egyidejű kétértelműséget (ambivalenciát) vagy egymást követő aspektusokat. Benne nem kétesen, és nem is váltakozó módon jelenik meg maga a kettősség.

A detekció és kogníció ambiguus viszonyának jobb megvilágítására igénybe veszem Csermely Péter hasonlatát a plasztikus és rigid hálózatokról, a képlékeny és merev rendszerekről. Eszerint, mondja Csermely (2019), a nyúl két dolgot tesz, de sohasem egyszerre: *vagy figyel, vagy fut.* Az ember mentációja is alapvetően két dolgot tesz. Vagy *felfigyel* és utat választ, azaz detektál, vagy kognícióját *végigfuttatja* algoritmusain, valamint az adatok szekvenciáin. Ám ezt a kétféle, eltérő módú és léptékű elmeműveletét – ellentétben a nyúllal –, ha nem is egyidőben, de többé-kevésbé párhuzamosan teszi.

Ha a detekció és kogníció nagyjából egyszerre megtett, de különböző műveleti rendjében fontos szerepet játszó ambiguitásáról jó *definíciót* szeretnénk kapni, és a nivellált rációduálitás ambiguitását is *egyetlen ábrán* szeretnénk illusztrálva látni – ami meglehetősen paradox igényt kell, hogy kielégítsen –, érdemes Giuseppe Cagliotihoz, egy részecskefizikával is foglalkozó filozófushoz fordulnunk. Előbb az általa adott meghatározást idézem egy 2014-es tanulmányából, majd ennek vizualizálását ugyanonnan.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Az ambiguitás így határozható meg: két összeférhetetlen, ellentmondó aspektus együttlétezése vagy egybefolyása/kereszteződése egyazon realitáson belül *[coexistence or confluence of two incompatible, contradictory aspects in the same reality].*

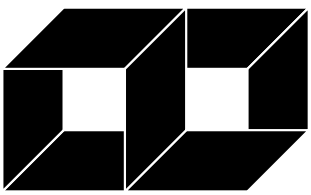

8. ÁBRA | *A nivellált rációduálitás ambiguitásának illusztrációja*

Caglioti ábraképe azért találó, mert szemünk önkéntelenül ide-oda mozog, oszcillál az ábra két oldala között. Egy-egy nyitott dobozt látunk előreugrani, egyszer a bal oldalit lefelé, másszor a jobb oldalit fölfelé. Más ez, mint a kacsa–nyúl vagy öregasszony–akt képi „átváltásával" játszó, Freudtól és Wittgensteintől jól ismert aspektusváltási kép, amelyek rajzát hol ilyennek, hol olyannak látjuk. Caglioti ábráján nem az objektum tartalmát, a megjelenített alakot látjuk másnak, hanem a *magunk látószögét* látjuk másféleképp felvenni. Látásunk hol alulnézeti, hol felülnézeti. A fekete dobozok kettős alakzata *egy* formációt alkot – két látószögből egyszerre. Tehát nem rajzolatokként kapunk két eltérő képet, hanem két eltérő vetületet mutató képként. Így indokoltan vehető ez a nivellált rációduálitás két műveleti rendje közti viszony és mozgás illusztrációjának. Mentációnk tudatos – és, mint látni fogjuk, tudattalan – folyamatai hasonlóképpen mondhatók *kettősen egyeknek.*

Magát az ambiguitást Merleau-Ponty (2007, 110.) (aki többek szerint egyenesen az „ambiguitás filozófusa" volt) olyan „hiperdialektikának" látja, amely „túllép önmagán [ti. a dialektikán, H. O.] mint elkülönített, rögzíthető állításon". Olyan „instabil" szellemi, gondolati mozgásnak tartja az ambiguitást, amely nem tézisekben ölt alakot, és nem is jut nyugvópontra semmilyen szintézisben. Merleau-Ponty így fogalmaz az ambiguitás és a tudat viszonyáról (idézi Boisseau 1992, 235.): „Nekem úgy tűnik, *per definitionem* nem létezhet ambiguitástudat a tudat ambiguitása nélkül." („Par definition, *il me semble qu'il ne peut pas y avoir conscience de l'ambiguïté sans ambiguïté de la conscience.*") Elsőként talán neki köszönhető, hogy az ambiguitás *filozófu-*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

sokra is *pozitív értelemben* lett alkalmazva, nem holmi szitokszóként valamely zavaros kétértelműségre. „A filozófus arról ismerszik meg, hogy benne elválaszthatatlan az evidenciavonzalom és az ambiguitásérzék." (Merleau-Ponty 2005, 10.; a fordításon változtattam, H. O.)

Csak most, a fejezet végén jött el az ideje kérdésem megfogalmazásának, hogy utána, rövid úton eljussak a tőlem telhető válaszig is. A jelenséget leírtam. Az atlanti filozófiának eleinte volt sejtése a rációnk kettősségéről, ám ezt a duális viszonyt szinte azonnal *vertikális prioritásrenddé* tette, és jó két évezred kellett, hogy egykori sejtését argumentált módon, *horizontális szemléletként* tudja visszanyerni.

A jelenségről felvetett kérdésem, mint ez a jelen fejezet alcíméből látszik, akciófilmes szlogent idéz. Ezt általában magányos küzdelemre kárhoztatott, számos halálos sebből vérző főhősök szokták intézni igen jól festő vértócsák és igen rossz állapotúvá tett rosszfiúk társaságában, fanyarul, a késve érkező mentőcsapathoz: *Mi tartott ennyi ideig?* Én is ezt kérdezem most. Mi tartott ennyi ideig az atlanti filozófiának, amíg újra ráeszmélt, hogy a gondolkodásunk képességénél nemhogy kárhozatosnak, de ellenkezőleg, *kívánatosnak* tekintse a különelvű, de egymással együttműködő „kétfejűséget"?

Azt ígértem: amint eljutok oda, hogy a kérdésemet föltegyem, a válasz már nem sokáig fogja igénybe venni az Olvasó türelmét. Itt az ideje, hogy ezt az ígéretemet betartsam.

A filozófia csak egy a társadalom *történeti* vívmányai közül. Ezek között kevés akad, amelyet pusztán egy ok váltana ki. A metafizika kritikáját jelentő nivellált rációketősség késedelmes visszatérésének is több oka lehet, mármint a visszatérésének oda, ahol későbbi korokkal ellentétben még nyoma volt a *nusz* és a *phrén,* a *noészisz* és a *phronészisz* kettősségének, és felvillant a kétféle elven működő rációduálitás víziója.

Milyen okoknak tudható be a filozófiai gépszárnyak késői visszabillenése? Vannak triviálisak. Egyik a püthagoreizmus, a platonizmus és neoplatonizmus ereje, mely a filozófiai *monizmus* felé sodorta a filozófiát, utóbb nem kis részben a *monoteista* zsidó-keresztény vallás szellemi, intézményi befolyása révén, amely az ambiguitást – „kétértelműség" (zavarosság, kétesség) jelentésében – kitagadta a filozófia világából. A 20. század közepe óta viszont többen is sokat tettek azért, hogy az „evidenciavonzalomtól" nem diszkreditált „ambiguitásérzék" kikerüljön a *filozófiai karanténból,* és az ellenmozgású mentáció megragadásának *pozitív* fogalmává váljon (itt Merleau-Ponty, Eco, Caglioti, Caputo és Vajda Mihály fontos hozzájárulásaira gondolok). Az ő nézeteikhez csatlakozik a jelen könyvben képviselt felfogás is, amely szerint

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a gondolkodásban munkáló ambiguitás a lokátor és a reflektorelvű ráció, a detekció és a kogníció differenciájában jelenik meg felfogásmódunk *metastílusaiként.*

A karantén sajnos hosszúra nyúlt idejének másik okára világít rá Bill Bryson (2006, 230.): „Saját létezésünket nem tudjuk mihez hasonlítani, ezért lehetünk biztosak benne." Ugyanez áll mentációnk hasonlíthatóságára is, annak vélt bizonyosságát is ideértve, hogy a tudatunk (elménk) *egyféle.* Holott a detekciós, jártassági rációnk összetett műveletei már régen működésbe lépnek mindenkinél – jóformán születésünk óta –, mire kognitív rációnk kialakul és működni kezd. A baj az, hogy amikor ez az utóbbi rációképességünk működni kezd, *már kizárólag egyfejűnek tudjuk magunkat.* Elménk a maga kognitív, azaz megragadó, azonosító, értelmező munkája közben sohasem tapasztalja magát másképpen, csak így: kogníció által vezetettnek. Miért keresne hát ez a mindent fogalmilag megragadó elme hasonlatot vagy akár bizonyítékot a saját „kétfejűségére", ha megragadást, fogalomalkotást művelve, már csak egy fejjel találja gondolkodni magát? Mi késztetné hinni az *egyetlen* fejünket, hogy működése szerint ő – *kettő?*

E nehézségek mellett nem vethető el a parmenidészi kétfejűséghez asszociált szörnyképzet ereje sem. A kétfejűség, ne tagadjuk, irtózást keltő kép. Ha csak tévelygést, ingadozást akarna kifejezni, akkor is a kiszámíthatatlansággal, zűrzavarral rémisztene. Jobb, ha csak egy fejet gondolunk gondolkodónak, hisz két fej esetén, ha *egyikre* figyelnénk, sosem tudnánk, hogy épp mit forgat magában a *másik.* Ahhoz, hogy két különnemű gondolkodás ambiguitásában tudjunk gondolkodni, két elven működő racionalitást is el kellene tudnunk gondolni: egy *észlelően észszerűt* és egy *értően értelmeset* egyazon fejen és testen (Dewey szavával: „elme-testen") belül. Erről a lehetőségről szólt ez az írás, ahogy ezt teszi a többi is.

Mi tartott hát ennyi ideig? Az, hogy működési különbséget és együttműködést együtt tudjunk látni a rációduálitásban. Az, hogy a mentális játéktér *detekciós oldalán* rokonnak lássuk a „felfigyelő" egészlegességet, mind az észlelések műveletében, mind az új elvet választó, gyakorlati észhasználatban, és tőle eltérőnek lássuk a *kognitív oldalon* a logikai észérvek argumentatív, absztrakt használatát. Az, hogy elfogadjuk: *miközben a tudat kognitívan gondolkodik a testről, a tudatról a testi mentációnk is gondolkodik.* Az, hogy elfogadjuk: két gondolkodásunk ambiguitása nem egy „kétfelé csusszanni képes" kígyó tudatlanságot jelző, szörnyeteg kétfejűsége, hanem természetes jelenség – *oszcillálva ismétlődő,* ellenjáratú, palintropikus mozgás két eltérő rációműködés, detekció és kogníció között.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

E mozgásnak nem a meglététől, hanem éppen a *hiányától* válhat valaki szörnyeteggé. Akkor, ha többé a már nem detektált evidenciáinak, helyességérzetével soha felül nem vizsgált bizonyosságainak *fanatikusává válik,* vagy ha többé kognitív eszközökkel igazolni nem kívánt, vagyis átgondolásra, érvre nem szoruló, biztos vélelmek *fundamentalistája* lesz. A fanatikusok és a fundamentalisták az *egyfejűség* szörnyei, akár vaksiak, akár a látásfölöttiség vagy látásegyetlenség megszállottjai. Holott, mint az angol bölcsesség mondja: *two heads are better than one* – avagy, ahogy a magyar teszi: *több szem többet lát.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

III.

AMBIGUITÁS |

A SZUBJEKTIVITÁSRÓL A TUDATOSSÁGBAN

> [A] tudatosság *[consciousness]* úgy tekinthető, mint egy adott elme, egy megszemélyesített agy tényleges, első személyű élménye. A tudatosság teszi elevenné az elmét [...]. A legszemélyesebb helyünk a világban.
>
> Susan A. Greenfield (1998, 141.; a fordításon változtattam, H. O.)

1. Tudjuk-e, vagy ismerjük?

Miként a kolumbiai filozófus, Eduardo Salcedo-Albaran mondja (2011), az ember *kettősen* felfogó lény: *homo sensus-sapiens* – vagyis érző és értő lény, aktív és passzív értelemben egyaránt. „A *homo sensus-sapiens* fogalma lehetővé teszi felismernünk, hogy valahol a racionális képességekbe vetett túlzott bizalom és az ösztönökbe való beletörődés között vagyunk." Nem csak arról van szó, hogy az ember felfogja és alakítja környezetét, miközben környezete is felfogja, stimulálja az ő mozgását és alakulását. Mást is érthetünk a *sensus-sapiens* jelzőkapcsolaton, nevezetesen egy alapvető kettősséget a felfogóképességünkön belül. A *homo sensus-sapiens* érzeti, észleleti jeleket fog fel, képzeleti, érzelmi, akarati felfogások szerint jár el. Másfelől viszont felfogva, megragadva érti meg a dolgokat, ennek révén képes fogalmat alkotni róluk. Ez az előadás a *tudatosság* kérdését is ebben a tág értelemben igyekszik – felfogni.

A tudatosság sajátos vonásait firtató kérdések közül alighanem az a legnehezebb, amely az *emergenciájára* vonatkozik. Vajon a tudatosság miért csak esetenként tudatosuló, kiszámíthatatlanul adódó esemény? Hiszen látens és manifeszt érzetimpulzusok, tudataktusok özönében zajlik minden nap

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

és minden percben az életünk. Ezekhez képest a tudatosság ritka esemény: sajátos reflektálásimpulzus, váratlan kiütközés. A tudatosság annak tudata vagy érzete (ez még függőben lévő kérdés), hogy valami sajátos dolog esik meg egy sajátos lénnyel, aki erről a sajátságos eseményről önnön „élményeként" szerez tudomást.

A tudatosság váratlan kiütközése szó szerint értendő. Annak reflektálása, hogy valamit nem valaki más tud vagy érez, hanem ezt *én érzem és tudom* (ami más, mint a kanti transzcendentális öntudat, az „Én gondolom" formai képzete), még nem részeltet bennünket tudatosságtapasztalatban. Ebből még nem tudom meg, hogy egy *általánosságmentes sajátosság* az, amivel dolgom van, és amiről egyelőre még az sem világos, hogy róla mi okból, milyen reflektálási alakban van tudomásom.

Nem tudjuk, hogy a denevérnek milyen denevérnek lenni, olvassuk Thomas Nagel klasszikus írásában (2002), ezzel szemben, írja, azt *„tudjuk, hogy milyen nekünk lenni" (we know what it is like to be us).* Minden tűnődésre az indít, ha egy apróság szöget üt az ember fejébe. Az én fafejembe ezt az apró szöget már a Nagel-idézet első két, rövid szavának sikerült beütnie: *we know.* Tényleg így volna, hogy – *tudjuk?* Nem arról van-e szó, hogy, tapasztalva magunkban ezt a bizonyos „milyen nekünk lenni" élményt, valamit így érzünk, *ismerünk?* Hiszen már jó ideje, a 19. század közepe óta világos, hogy a *tudás* és az *ismeret* messze nem ugyanazt jelenti, sőt, két egyenrangú, koekvivalens felfogásmódot képvisel.

Néhány éve David Chalmers (2015) így nyilatkozott a tudatosság „nehéz kérdéséről":

> Van egyfajta tudatosság, ami engem a legjobban érdekel, a tudatosság mint szubjektív tapasztalat, ami nagyjából ez: milyen érzés *[what it feels like to be]* gondolkodni, fontolóra venni, létezni. Így értve egy rendszer akkor tudatos, ha *van valami, ami olyan, mint* annak a rendszernek lenni.

Chalmers is a „szubjektív tapasztalatot" hangsúlyozza a tudatosságnál, és egyfajta tudati érzésnek vagy érzetnek tartja, hasonlóan Nagelhez, aki szintén a tudatosságtapasztalat „szubjektív karakterét" emeli ki. Ez a szóhasználat jelzi, hogy a szubjektum *érzeteként* azonosítják a tudatosságot, és nem úgy, mintha erről fogalmi, diszkurzív *tudásunk* volna. Ez nem sok jót ígér arra nézve, hogy egyáltalán *tudható-e,* mi értendő azon pontosan, hogy „tudjuk, milyen nekünk lenni". Úgy tűnik, itt homályos kétértelműséggel találkozunk, és csak remélhetjük, hogy ebből markáns *ambiguitás,* kettős-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

értelműség bontakozhat ki az „elménk szeme” előtt. Azt mondhatnánk erről a kettős-értelműségről (ha volna rá ilyen kifejezésünk), hogy benne *érzettudat* vagy *tudatérzet* van jelen.

Az említett dilemma, nevezetesen, hogy *tudjuk-e* vagy pedig *ismerjük-e*, „milyen nekünk lenni”, más kérdést is fölvet. Például, működik-e tudatosság bennünk, ha nem tudunk róla? Eset-e a tudatosság, vagy állapot? Képesség-e, vagy véghezvitel, értve ezen a klasszikus különbségtételt *dünamisz* és *ergon, potentia* és *actus* között? Vajon defektusnak, hibának kell-e tartanunk, hogy itt dilemmát, kétértelműséget észlelünk?

Mielőtt sietősen elkerülve a parmenidészi „kétfejűség” vádját jogosnak ítélnénk ezt a defektusgyanút, érdemes megfontolni a negatív érveket ellene. A felfogásmódunk egyféleségét vallva ugyanis beleütközünk néhány problémába. Például: hogy ez esetben a tudatosságnál az értelemnek – mint *egyféle* tudatnak – egyes-egyedül maga által kellene tudomással bírnia s dűlőre jutni magáról. Ez nagyjából olyan feladat, mintha egy agysebésznek a saját agyát kellene operálnia.

Ám úgy sem jutnánk előbbre, ha a tudatosság *kitágításával* próbálkoznánk. Ekkor a tudatosságot a *tudatfolyamunk össztapasztalataként* értve akarnánk túltenni magunkat a „tudjuk-e, vagy ismerjük” dilemmán. Csakhogy így még nagyobb bajban lennénk, mert szembetalálnánk magunkat William James (1905, 81.) egy fajsúlyos érvével. Eszerint össztapasztalatról nemhogy *több* tudatosságunk nincs, de *egy sincs:*

> Valamely tudatos minőség *[conscious quality]* tapasztalat útján történő megszerzése a tapasztalati kontextustól függ. Ebből az következik, hogy az össztapasztalat egésze, nem lévén kontextusa, szigorúan véve egyáltalán nem hívható tudatosnak. Ez egy *az [that],* Abszolútum: olyan irdatlan léptékű *[on an enormous scale]* „tiszta” tapasztalat, amely gondolatra és dologra nem differenciált, és nem is differenciálható.

James okfejtését azért is tarthatjuk figyelemre méltónak, mert újabban felvetődött (Chalmersnél is) a tudatosság fizikailag fundamentális vagy pszichikailag univerzalisztikus – James szavával: mindkét értelemben *„abszolutizáló”* – elgondolása. Ha elfogadjuk James érvét az abszolutizálás elvetéséről (ezt vallom én is), ez azt jelenti, hogy a tapasztalataink *kontextusfüggőségét* a tudatosság peremfeltételének tekintjük. Azonban ha egy fundamentális vagy univerzalista értelemben vett végsőt (az *Abszolútum*ot) elvileg sem lehet különválasztani „gondolatra és dologra”, úgy nyilvánvalóan tudatosságra

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

sem tehetünk szert róla. Egyszerűbben szólva, a tudatosságról James azt mondja, hogy egy „dologról" mindig *kontextuálisan* „gondolunk" valamit, csak így lehet róla tapasztalatunk.

Elkerülhetetlen belevetettségünk az össztapasztalati kontextusba (egyfelől), illetve megragadást követelő tudatosságigényünk (másfelől) – nos, ez a kettősség kétféle rációnak, a detekció és kogníció műveleteinek színterén talál bennünket, amely az ambiguitás (kettős-értelműség, ellenirányú akciók) színtere is. Thomas Mann *Tonio Kröger*ének emlékezetes fordulatát idézve, itt két világ *között* állunk, ám egyikben sem vagyunk otthon *kizárólagosan.* James mást is kimond az említett megjegyzésével. *Ha az össztapasztalat abszolút, úgy* – nem lévén kontextusoktól határolt Egész – *nem lehet tudatos, viszont ha tudatos, úgy nem lehet abszolút.* Ha ez valóban így van, úgy a tudatosság „nehéz kérdésére" valószínűleg nem adható *egy-értelmű* válasz, sem fundamentális, sem univerzalisztikus értelemben.[20]

A *Milyen denevér-tudatos denevérnek lenni?* nageli kérdése ezek szerint nehézségi fokára nézve elbújhat a *Milyen ember-tudatos embernek lenni?* kérdés mögött. De most az abszolútum végtelenjéből és vele a kontextust, a szituáltságot nélkülöző határtalanság távoli vizeiről térjünk vissza partközelbe.

2. Tudatosság, rációduális olvasatokban

Elképzelésem, mint ez már kiderülhetett, azokkal osztozik, akik kétféle felfogási műveletmódban, azaz *rációduálitásban* gondolkodnak; az érveket korábban elősoroltam. Most csupán arra térnék ki, miként mutatkozik meg a tudatosság – az, hogy *tudatában vagyok sajátos érzetemnek* – a rációduálitás felől. Ugyanis magáról a tudatosságról is van rációduálista felvetés, több is.

Ilyen például Ned Block nézete, aki különbséget tesz *fenomenális* és *hozzáférési tudatosság* között. Ez a két tudatossági tartomány létesít kapcsolatot nála a percepció és a kogníció közt. Igaz, ezt kissé konfúz módon teszi. Block ugyanis a maga alapvetően kételemű elképzelését másutt négy elemből állónak mutatja be, a fenomenális és a hozzáférési tudatosságot kiegészítve a megfigyelési (átvilágító) tudatossággal és az ön-tudatossággal (1995; értelmezéséhez Ambrus 2001; Márton 2016). Szintén duális tudatosságban gondolkodik Gurwitsch és nyomában Williford, de más módon. Ők különbséget tesznek *marginális* (nem tételező, periferiális), illetve *attentív* (tételező, figyelemcentráló) *tudatosság* között. Ám ezt nem úgy teszik, mint Block, aki percepció és kogníció – kantiánus módon – *különálló* világát köti össze a

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

kétféle tudatossággal. Gurwitschék *koncentrikus* beállításban mutatják a két minőséget. Náluk a belső kör az attentív tudatosságot jelzi, míg a külső kör a marginális tudatosságot (lásd Williford 2005).

Ez a centrális, „céltáblára" emlékeztető elrendezés, amely a külsőnek és a belsőnek, a *távolinak* és a *közelinek* a szemléleti kettősségére épül, erősen emlékeztet Polányi Mihály elgondolására is az 1960-as évekből. Ő szintén *disztális* (távoli) és *proximális* (közeli) tudatosságban gondolkodott. Csakhogy: a Gurwitsch–Williford-féle modellhez képest *fordított módon.* Míg náluk a ráfigyelő-megragadó, vagyis az attentív tudatosság áll centrális helyen, addig Polányinál az életfolyam ismereti történéséhez közeli, nem reflektív tudatosság áll a középpontban. A tudatosság *ambiguitásának* már említett, kétféle nyelvi alakjával szólva: míg Gurwitsch és Williford inkább *tudatérzetnek* veszi a tudatosságot, addig Polányi inkább *érzettudatnak.*

Láttuk, hogy a tudatosságkérdést erőteljesen exponáló, analitikus filozófia számol „kétosztatú elmével" (Ambrus), de nem számol az elme kettősfolyamatú dualitásával, *egyenrangúságukkal* pedig végképp nem. Akkor sem, ha nem zárja ki, hogy a szubjektív tapasztalatú (fenomenális) tudatosságban alapvető vagy egyetemes (fundamentális, univerzisztikus, pánpszichikai) erőt lásson *egyetlen rációnkon innen vagy túl.* Olyan erőt tehát, amely állítólag mégis kapcsolatba képes kerülni ezzel az egyetlenegy rációnkkal, hogy általa a dolgokról „világos és elkülönített" fogalomra tegyen szert. Felfogásomnak itt csak elhatárolódását szeretném jelezni a rációunicitással szemben. Írásom nem vitairat, hanem egy más elgondolás felvázolása.

A kétféle rációt külön névvel illetem, lévén hogy két, műveletében radikálisan eltérő, de együtt fennálló észhasználatot jelent. Az egyik felfogásmód, a *detekció* holisztikusan, szonárelven működik; ez *lokátorrációnak* hívható. A másik felfogásmód, a kogníció szekvenciálisan, fókuszelven működik; ez metaforikusan úgy nevezhető, hogy *reflektorráció.* Ez a distinkció áll a „tudjuk, milyen nekünk lenni" formula ambiguitásáról szóló, mostani és ezutáni kérdéseim mögött is.

3. Az elme-testi racionalitás

Jelen előadás nem a tudatosság problémájáról szól, még kevésbé az ennek úgynevezett „nehéz kérdésére" adandó válaszról, hanem a benne tételezett „élményről", a *szubjektivitásról.* Az alapötlet, amiről beszélni kívánok, a következő. Mi lenne, ha a tudatosságnál nem megszüntetni akarnánk a szub-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

jektivitásunktól nem függetleníthető, de sokaknak zavaró kétértelműséget, hanem, ellenkezőleg, elfogadnánk, és éppen ebből az ambiguitásból, *kettős-értelműségből* indulnánk ki? Mi lenne, ha nem *egy-értelmet,* univok jelentést akarnánk adni a tudatosság szubjektív tapasztalatának (akár fundamentális, akár pánpszichikai módon), hanem adottnak vennénk mentációnk ambiguitását, és ebből a nézőpontból, vagyis a *rációduálitás* felől közelítenénk a tudatossághoz? A válaszhoz ki kell térnem a rációduálitásra, némileg más szempontból, mint ahogy korábban tettem.

Az első filozófus, aki – John Grote mellett – az intellektus hierarchikus beállításával szemben annak koekvivalensen *kettős képét* vallotta, Schopenhauer volt. Emlékeztetnék az ő rendkívül széles érzésfogalmára, amely az érzést *(Gefühl)* a tudás *(Wissen)* teljes *ellentartományaként* tételezi, mindazon dolgok „kontradiktorikus ellentétpárjának", amelyekhez nem rendelhető nyelvi, fogalmi tudat. Az alábbi két idézet közül az első ezt a széles érzésfogalmat mutatja be. A második ennek nyomán határozza meg az „érző" – azaz detektáló – tudatot. A schopenhaueri „késztető-kívánó tudat" *(begehrendes Bewußtsein)* hívható *elme-testi racionalitásnak* is, mégpedig Dewey fogalompárja után *(mind-body, body-mind),* amelyet Schusterman (2008) „eszszenciális egységnek" mond.[21] A tudat, ennek értelmében, *testileg szituált.* Nem ellenerőként vagy csak másodlagosan rendelkezik érzeti, akarati, képzeleti, érzelmi faktorokkal, hanem *intrinzikusan.*

> Amit az *érzés* szó jelöl [...], az, hogy valami, ami a tudatban jelen van, *nem fogalom, nem az ész absztrakt megismertje;* egyébként az lehet, ami akar, az *érzés* mérhetetlenül tág szférája ezért a legheterogénebb dolgokat foglalja magában [...]. Mert a legkülönfélébb, sőt a legellenségesebb elemek is nyugton együtt vannak ebben a fogalomban, például a vallásos érzés, a gyönyör érzése, az erkölcsi érzés, a testi tapintásérzés, fájdalomérzés, a színek keltette érzés, a hangok s harmóniáik vagy diszharmóniáik nyomán támadt érzés, a gyűlölet érzése, a viszolygásé, az önelégültségé, a becsületé, a szégyené, a jogé, a jogtalanságé, az igazságé, az esztétikai érzés, az erő érzése, a gyengeségé, az egészségé, a barátságé, a szereteté stb. (Schopenhauer 2021/I, 90.; kiemelések az eredetiben.)

> [M]inden tudatnak a sajátja a sóvárgás, a késztetés, az akarás, az undorodás, a menekülés vagy a nem-akarás [...]. Minden tudatnak ez képezi a lényegi elemét és alapját. (*Uo.* II, 256.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Az érzelmek mai szakirodalmában olvasható írások hasonlóan széles értelemben, a rációvonatkozásra is kiterjedő jelentésben szólnak erről a fogalomról. Beszélnek az érzelmeinkkel együtt fellépő vagy vele kísért „aktivitási készségünkről" *(action readiness),* a látens előrejelzéseinkben megnyilatkozó úgynevezett „aktív következtetéseinkről" (*active inferences;* Bruineberg 2017), érzelmeink „akcióirányultságáról" (*action tendency;* Lowe–Ziemke 2011). Eszerint az érzelmek egyfajta *nem kognitív irányítási módként,* azaz sajátos rációként azonosíthatók (Bens–Zenker 2019):

> Az érzelem *[sentiment]* affektív és emotív dinamikába ágyazott, velük átszínezett, jelentést értékelő irányítás *[evaluative regime of meaning].* Az 'irányítás' *[regime]* kifejezés jelentése az, hogy az érzelmek szabályos mintázatokat, rendezett eljárásokat és szabályokat tartalmaznak arról, miként értődjék *[sense]* a világ. Ez a jelentésalkotási folyamat nem korlátozódik racionalitásra és kognícióra, hanem mindig magában foglal affektust és érzelmet is.[22]

Közbevetőleg: az aktivitás és az irányítás jelentőségének felismerése a nem kognitív elmeműködésben, mint ez az idézetben is látnivaló, finomabb különbségtételekre is érzékenyebbé tesz. Más az érzelem, más az emóció, más az affekció. Az *érzelem* pozitív vagy negatív, tehát értékelő viselkedési válasz egy érzeti behatásra; ezért is tölt be nem kognitívan *irányító* szerepet. Az *affekció* a sokszor pozitív vagy negatív érzelemként még nem is azonosított, nem artikulált behatás, érzet, benyomás, *szenvedély* fogalma. Tőlük eltérően az *emóció,* mint a szó etomológiája is mutatja, *indíttatást* jelent, azaz mozgást (odamozdulást valami felé vagy elmozdulást onnan) egy külső vagy belső hatás nyomán.

Visszatérve Schopenhauerre, az teszi őt a nivellált rációduálitás egyik legelső gondolkodójává, hogy *„kettőzött intellektussal"* számol: egyfelől az érzetet és akaratot felölelő „késztető-kívánó tudattal", másfelől a „megismerő tudattal", amely elvonatkoztat mind az érzettől, mind az akarattól, és ezek helyett absztrakcióval operál. Schopenhauer nemcsak a *késztető-kívánó ráció* és a *megismerő-megragadási ráció* kettősségét állapítja meg (saját terminusaimmal a detekcióét és a kognícióét), hanem egyenrangú és komplementer jellegüket is.[23]

A detekció *felmérő* tudat, mely elsősorban megjelenésre és eltűnésre, vagyis *változásfelfogásra* beállított ráció. A kogníció viszont *számláló* tudat: főleg *állandóságot megragadó felfogásra* beállított ráció. Alapvonásuk mindamellett, hogy noha műveletileg gyökeresen eltérőek, szorosan összetartoznak. A két

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ráció közti oszcilláló mozgás komplementerré teszi az egymáshoz való viszonyukat (persze nem számolva egy klinikai értelemben sérült tudattal), olyannyira, hogy ezt a viszonyt helytálló volna *egy* sík vagy szalag *két* átellenes felületéhez, azaz színéhez és visszájához hasonlítani. (Erre a képre később még visszatérek.)

Mielőtt ezt a hasonlítást érdemben megtennénk, szembe kell néznünk a *detekció* alapkérdésével: hogy mennyiben jogos ezt *rációnak* hívni.

4. A Saunderson-eset

Az *oculus mentis,* az „elmebeli szem" olyan látásmódját próbálom jellemezni a következőkben, amely nem fogalmi megragadásra alkalmas egységnek tekint valamit – a 'valamit' itt mentációnk egyáltalában vett tárgyaként véve –, hogy azután így (állításként, argumentációként, modellként vagy elméletként) számoljon azzal, amit meg tudott ragadni. Hanem: „elménk szemének" azt a látását próbálom megérteni, amely eredendően „felmérő" módban, *impulzusokban és intenzitásokban fog fel valamit,* mintegy vakon a határok átlátása, belátása adta fogalmi elkülönítésekre – ám ugyanakkor az a működés, amelyet végez, mégis teljes joggal tekinthető észhasználatnak, rációnak.

Hadd hozzak föl egy példát, amelyet más vonatkozásban az *Idő és szinkretizmus*ban is érintettem (Hévizi 2013, 402. ff.). Ez Diderot nevezetes írása kora kiváló tudósáról, Nicholas Saundersonról, aki „a matematikát bámulatos sikerrel adta elő a cambridge-i egyetemen", ahol „optikai előadásokat is tartott, beszédeket mondott a fény és a színek természetéről" (itt és a továbbiakban: Diderot 1983, 38–40.), megírta az *Algebra elemei* című munkáját, felfedezve például, hogy egy kocka hat egyforma gúlára osztható. Saunderson születésétől vak volt. Nem elvesztette a látását, hanem a látószerv hiányzott nála. Gondolati teljesítménye ezért különösen elgondolkodtató jelenség Diderot-nak. Hogyan képes valaki csak a *taktilis* és *akusztikai* érzékére hagyatkozva a memória és fantázia révén egy másféle, geometriai és optikai, azaz *látást és belátást* igénylő fogalmi tudásra szert tenni, sőt felfedezésekre jutni?

Saunderson *tapogatva* tanulta a „látó" észhasználatot. Mint Diderot írja róla: a „bőrével látott". Diderot nem kevés energiát fektet abba, hogy ne a racionalitás másféle észlelési alapjaként, hanem más gondolkodásként, *másféle racionalitásként* értse meg azt, amivel Saunderson esetében találkozik. „A született vak [...] mindent az ujjai hegyére vonatkoztat [...]. Az ő fejében nem játszódik le semmi azzal analóg módon *[rien dans sa tête d'analogue],* ami

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a mi fejünkben lejátszódik." „S vajon ki adná értésére, hogy a feje a gondolatainak székhelye?" Kézenfekvő intuíciónktól eltérően Diderot Saundersonnál és általában a vakoknál az anyagtól, dologtól való elvonatkoztatás magasabb fokát látja, a *magasabb fokú absztrakciót:* „minthogy sokkal elvontabb módon látják az anyagot, mint mi, kevésbé vannak távol attól a felfogástól, hogy az anyag gondolkodik"; „a született vak sokkal elvontabban veszi észre a dolgokat, mint mi". (Mind a két helyen ugyanaz a frázis áll az eredetiben: *„d'une manière beaucoup plus abstraite que nous";* „sokkal elvontabban, mint mi".)

Kérdés, hogyan jut Diderot erre a már első hallásra is meghökkentő következtetésre. A választ kissé megnehezíti, hogy maga Diderot erre sehol nem ad feleletet. Ezt még egy furcsaság is tetézi. Noha Diderot szerint a „filozófia szégyene" a Berkeley-féle „idealizmus" („nem lévén egyebekről tudatuk, mint létezésükről és azokról az érzetekről, melyek saját belsőjükben követik egymást"), ennek ellenére megjegyzi róla, hogy ennek elve rokon a *vakokéval:* olyan „szertelen rendszer, amely, érzésem szerint, csak vakoknak köszönhette létét", írja. Kézenfekvő kérdés: ha Diderot szemében a saundersoni vakon értés elve, úgymond, rokonságot mutat a szégyenteljes idealistákéval, akik „nem látnak ki önmagukból", akkor miért tartja az ő gondolkodását mégis ennyire kimagaslónak. Miért tartja Saunderson felfogását a látókénál „sokkal elvontabbnak", miközben ennek testi, tapintási alapját olyan anyagközelinek tartja, mintha benne maga az „anyag gondolkodna"? Milyen absztrakció az, kérdezhetjük joggal, amely az elvonatkoztatás révén nem *távolabb* kerül az anyagtól, hanem *közelebb* jut hozzá?

A magyarázatot a *nyelv,* a jelek, a fogalmi gondolkodás szerepének különbsége adja a vak és a látó felfogásban. A hallás és a látás jelekkel, fonémákkal, betűkkel operál, amire a tapintás, Saunderson felfogási „alapművelete" nem képes. Nincs tapintásalapú nyelv. (Nyilván a Braille-írás sem ilyen; ez fogalmi jeleket tapint ki, de a nyelv fogalomalapja itt sem a tapintás.) A taktilis felfogásmód egyedül *érintés megtörténésére és intenzitására* hagyatkozhat az emlékezőképesség mellett. Mi köze ennek az absztrakcióhoz?

Az absztrakció, írja Diderot „a gondolat által szétválasztja a testek érzékelhető tulajdonságait, vagy egyiket a másiktól, vagy magától a nekik alapul szolgáló testtől". A metafizika tévedései pedig abból fakadnak, folytatja, hogy ezt a szétválasztást a metafizika rosszul végzi el. Rosszul, merthogy nem egyszerűsíti le „eléggé a tárgyakat", pontosabban: egy ponton túl nem igényel *erősebb* absztrakciót. Mégpedig azért nem, mert akik alapjában metafizikusan látunk, többnyire *beérjük* a fogalmak és nyelvi jelek szokásos választékával. Mondhatni, érzékeink kiegyeznek az értelmükkel: „Érzékeink

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

értelmünk terjedelmének és szerveink alkatának jobban megfelelő jelekhez terelnek bennünket", írja Diderot, amelyekből így „képzeteink csereforgalmának raktárai" lesznek.

Saunderson tapintásérzéke viszont – minthogy ennek az érzéknek nincs „nyelve" – eleve nem egyezhetett ki az értelemmel. Ezért ki kellett vonnia magát a fogalmi nyelv kínálta félmegoldások alól. Felfogásában *el kellett vonatkoztatnia* a megértés fogalmi alapjától. Csakis maga az anyag, a közvetlen testi érintkezésben, a tapintások intenzitásában jelen lévő anyag lehetett az, amelyre ráhagyatkozhatott. Mármost, ha az absztrakció valóban olyan (miként ezt Diderot-tól hallottuk), hogy benne a „gondolat" és a használattal kiegyező nyelv a maga ponttalan fogalmi erejével választja szét „a tulajdonságokat egymástól és választja el őket a testtől", akkor kétségkívül „sokkal elvontabb" felfogást képvisel az, mely *elvonatkoztat magától a nyelvtől.* Azaz attól a nyelvtől, amelynek jelei „értelmünk terjedelméhez és szerveink alkatához" idomulnak. Ezzel már tényleg nem az anyagtól elszakadva észlelheti és értheti annak tulajdonságait; és valóban közel állhat „ahhoz a felfogáshoz, hogy az anyag gondolkodik".

Ennyit a Saunderson-esetről. Miért segít ennek felidézése, hogy a detekcióban *rációt,* felfogást, észhasználatot lássunk? Azért, mert épp a detektálás működésmódját érteti meg velünk jobban.

5. Múló szimmetria, pillanatnyi rend

Nem vagyunk azok, akik „bőrükkel látva" akár még a légnyomáskülönbséget is észlelni tudják; vagyis nem vagyunk Saundersonok, akinek zsenijében mintha valóban „az anyag gondolkodott" volna. A látási készség hiánya nem teszi más készségeinket, érzékeinket annyira kifinomulttá, mint nála. De vannak bennünk ösztönzések, motívumok, késztetések, törekvések, látens hajlamok, manifeszt hajtóerők. És van detektálásukra rendelt felfogórendszerünk is, amely jelzi az ismeretlerakódás és értelemképződés adatait kísérő impulzusokat. Együttesük az *érzeti* és *késztetési, észlelt* és *átélt, felidéző* és *képzeleti, jóváhagyási* és *akarati* impulzusok komplexumát adja ki, amik összességükben *érzelemmé* állnak össze. Ennek a nyolc összetevőnek, amelyek (mint könnyen észrevehető) összetartozó faktorpárokat alkotnak, nem mindegyike detektálható valamennyi mentális aktusunknál, de bármelyik előadódhat bennünk bármikor, és meglétük bármikor nyomot hagyhat érzelmi felfogásunkon.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Az Antonio Damasio által bevezetett *szomatikus markerek,* részben legalábbis, épp ennek a komplexumnak a kijelzői. Idézem a hipotézis tömör összefoglalását (Eisinger et al. 2016):

> Amikor a személyek tapasztalatokat szereznek bizonyos helyzetekről vagy ingerekről, akkor fiziológiai rendszereik olyan pozitív vagy negatív kimenetellel társult emocionális jelzéseket, „szomatikus markereket" generálnak, amelyek később hasonló helyzetek és ingerek esetén reaktiválódnak és befolyásolhatják a kognitív döntéshozatali folyamatokat (például „megérzések" formájában). A szomatikus markerek elősegítik az aktuális helyzet címkézését, és a válaszlehetőségek anticipációja révén megkönnyítik az adekvát reakció kiválasztását. [...] [A] szomatikus marker hipotézisének fókuszában nem a döntéshozatalt torzító, nem-tudatos folyamatok állnak, hanem az, hogy a tudatos vagy nem-tudatos emocionális jelzések hatással lehetnek a kognitív folyamatokra.

A detekció „szomatikus stílusú" (érzetet és döntést összekapcsoló) rációja érzékeny ezekre a szomatikus markerekre. Befolyásuk van a kogníció „teorizáló stílusú" rációjára is, amelynek absztraháló működése többek közt éppen ettől, az érzelmi befolyástól próbál elvonatkoztatni, ennek hatását minimalizálja, noha, mint Mérő László joggal jegyzi meg, „a természet a kognitív sémák által létrehozott információkat érzelmek formájában kódolta". Szintén Mérő rögzíti szűkszavúan, de elég pontosan a helyzetet, amely az egész mentációnknak a kulcsproblémája (2010, 200.): „nem értjük a kognitív sémák és a szomatikus markerek működési elvét". A kétosztatú, kettősfolyamatú, rációduális elme legtöbb felfogási kísérlete e körül a *nem-értés* körül forog.

Elfogadom Wittgensteintől (1992, 222.), hogy az állításokhoz társult hitek, affektusok afféle *színtónusok*nak *(Farbton)* vehetők. Meglétüket a velük átszínezett ismerettartalmakkal fogjuk fel, és szomatikus markereik között eltérő intenzitású hálózati, asszociatív viszonyt detektálunk. E színtónusképzet révén úgy lehetne a detekció működését képileg érzékeltetni, hogy egy radarernyőt képzelünk el, amelyen fogalmilag követhetetlen és nyelvileg leképezhetetlen gyorsasággal forog körbe a detekciós kijelzősáv sugara. (A következő ábrák ezt a radarernyő-képet igyekeznek vizualizálni.)

A jelzősáv, átfutva a tudatfolyamunk szomatikus markereket hagyó reflexióin, legalább nyolc impulzusfaktort detektál, felfogva ezek meglétét és intenzitását. Ez a nyolc faktor, mint jeleztem imént, szerintem a következő: *érzet, késztetés, észlelés, átéltség, felidézés, képzelet, jóváhagyás, akarat.* Ezek se-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

gítségével szignáldetekciónk ismerősségi lenyomatot készít a külső és belső környezet változásáról, valamint ezek erősségi fokáról. A detekcióra jellemző sajátos racionalitás ezekről a faktorokról ad szignált; felmérésük révén nyújt képet, esetenként impulzust, motívumot is a tettekhez és döntésekhez. A radarernyő-hasonlatot az alábbi ábrák szemléltetik. A középsőn a kis fehér körök az *érzeti* és *késztetési, észlelt* és *átélt, felidéző* és *képzeleti, jóváhagyási,* valamint *akarati* impulzusok detekciós „pontjait" hivatottak jelezni. Az utolsó pedig azt, hogy miközben detekciónk újra és újra átfut rajtuk, egyszersmind hosszabb-rövidebb időre kapcsolatot is létesít (imprintinget hoz létre) a detekciós faktorok között.

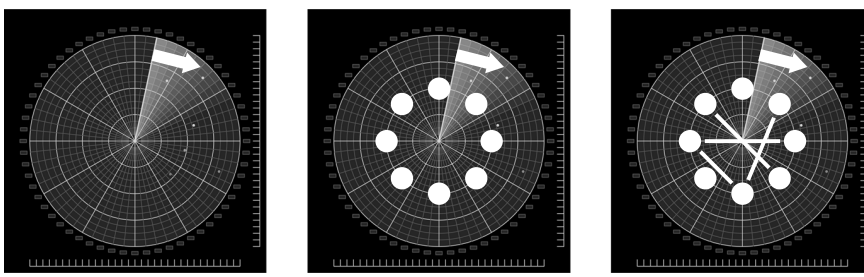

9. ÁBRA | *A detekció működésmódja*

Ez a ráció, természeténél fogva, sohasem közvetíthet nyugalmi képet, állóképet pedig végképpen nem. Emiatt nehezen is szabadul az ember attól a messzire vezető gondolattól, hogy a detekció és kogníció gondolkodásbeli dominanciája kihat a *világképre* is. Magyarán: *másféle* ráció *másféle* valóságot mutat.

Ennek kapcsán jegyeznék meg valamit. Különös, hogy két, azonos korban élő gondolkodónál, a kogníciódominancia egyik legnyitottabb filozófusánál, Leibniznél, és a detekciódominancia épp ennyire nyitott szelleménél, Saundersonnál a „világnak", a *valóságnak* mennyire más képe rajzolódik ki. Leibniz írja (1986, 303., 321.):

> [A] világegyetemben levő tökéletes rend következtében minden a lehető legjobban van elrendezve. [...] Semmi sincs tehát a világegyetemben, ami műveletlen, terméketlen, halott volna; nincs káosz, nincs zűrzavar.

Saunderson viszont ezt mondja halálos ágyán Holmes lelkésznek (Diderot 1983, 40.):

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> Mi ez a világ, Holmes úr? Oly felfordulásoknak alávetett összetétel, melyek mind a szétrombolás felé mutató állandó törekvést jeleznek, egymást követő, taszító és eltűnő lények gyors egymásutánja, múló szimmetria, pillanatnyi rend.

Meglehet: kétféle rációnk kettős-értelmű (ambiguus) valóságképzése már eleve *egyensúlytalansággal* működik bennünk. A filozófia viszont csak a 19. század közepétől kezdte el lassanként felismerni a koekvivalens rációduálitás gondolatát. E késedelemnek az is oka volt, hogy a felfogáskettősség nemcsak a skolasztika unicitási elvét, az egyféle, isteni rációval feltárandó igazság eszméjét ássa alá, hanem a középhatáreszményt is. Ha a gondolkodás voltaképp kétféle ráció közti *interakció,* úgy ez a mozgáskép elveszi a nyugvópont eszményét a gondolkodásunktól. A rációduálitás dinamikai alapformája ennek folytán épp az *egyensúlytalanság* lesz, a csak átmeneti, úgynevezett *metastabil egyensúly.*

Máig idegen maradt a közgondolkodástól Ian Hacking belátása (1999, 359.; lásd még uő 2009): „A gondolkodási stílusokról szóló elmélkedéseim szentségtörővé tesznek egy régi nagy álommal, a tudomány egységével kapcsolatban. Határozottan hiszek a tudomány megosztottságában." De attól tartok, a közvélekedés még mindig *sokkal könnyebben* fogadná el a tudomány megosztottságának és pluralitásának ezt a hackingi elgondolását, mint a fizikus Carlo Rovelliét, aki ennél is merészebbet állít (2021): „a bizonytalanság normális létállapotunk". Ezt úgy érti, fejti ki másutt, hogy a „megismerést gyarapító kutatás nem bizonyosságokból táplálkozik, hanem épp a bizonyosság radikális hiányából" (*uo.* 185.).

A ráció-kétirányúság ambiguitása, a bizonytalanság pozitív értékelése, azaz a végső nyugvópont eszményének megvonása következik a rációduálitás kettősfolyamatú játékterének gondolatából. Ennek mérleghinta-felületén a gondolkodás „normális létállapota" az egyensúlytalanság, pontosabban nem az instabilitás, hanem a csak időleges stabilitás, a *metastabilitás.* Gondolkodásunk épp a mérleghinta egyik vagy másik oldala túlsúlyával, a végpontra jutással szűnne meg mozogni. E stabilizálódott végpontokon található az abszolút eszmebiztonság és a megingathatatlan észbizonyosság két örök nyughelye, azaz temetője: a fundamentalizmus és a fanatizmus.

Míg a detekció a jártasságszerzés, a kiismerés, a *tudatosulás* folyamatának racionalitása, addig a kogníció a tudásszerzésé, a *tudatosításé.* De, hogy visszatérjek az előadásom alaptémájára, mit mond az ismeret és a tudás kétpólusú játékterének ez a mérleghintaképe a *tudatosságról?* Vajon az a tarta-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

lom, amelyet a „tudjuk, milyen nekünk lenni” állítás kifejez, *tudatmódként* áll-e előttünk, vagy ezt inkább *érzetmódként* ismerjük? Hogyan osztozik a metastabil tudatosságon a detektáló tudatosulás és a kognitív tudatosítás? Melyik felé billen el a mérleghinta: az elme-test vagy az értelem felé? Végül: a fenomenális érzettudat szubjektivitásának értelme kimerül-e abban, hogy „érzem” vagy „tudom”, vagy pedig többet jelent ennél?

Nehéz kérdésnél érdemes nálunk bölcsebbhez fordulni. Ilyen például a *nyelv* is. A nyelv jóval több tapasztalatot hordoz, sokkal többet „élt meg” nálunk, így többet is tud és ismer, mint mi, akik most élünk vele. Érdemes tehát megfigyelni, hogyan bánik anyanyelvünk (a filozófiai megkülönböztetésekre fölöttébb érzékeny magyar nyelv is) a kiismerést célzó detekció *érzet* alapszavával, és hogyan a fogalmi felfoghatóságot célzó kogníció *tudat* alapszavával.

6. Érzetek és tudatok

Van előérzet, de nincs előtudat. Van tapintásérzet, de nincs tapintástudat. Van teltségérzet, de nincs teltségtudat. Van éhségérzet, de nincs éhségtudat. Van hőérzet, fényérzet, hangérzet, ízérzet, de nincs hőtudat, fénytudat, hangtudat, íztudat. Van örömérzet és fájdalomérzet, de nincs örömtudat vagy fájdalomtudat. Ezek a példák megfelelnek várakozásainknak: az *érzet* szignál nem lépi túl az érzékelési, perceptív tartományt. Csakhogy vannak más példák is.

Evidensebben mondunk hiányérzetet, mint hiánytudatot, teljességérzetet, mint teljességtudatot. Van hálaérzet, de nincs hálatudat. Van otthonosságérzet, de nincs otthonosságtudat. Van igazságérzet (igazságossági érzetszignálként), de nincs igazságtudat. Van szégyenérzet, de nincs szégyentudat. Van szeméremérzet, de nincs szeméremtudat. Van biztonságérzet, de nincs biztonságtudat.

Mit mutatnak ezek az utóbbi példák? Hiány, teljesség, hála, otthonosság, igazságosság, szégyen, szemérem, biztonság (a *securitas* értelmében): közülük egyik sem perceptív minőség, noha mindegyikről azt mondjuk, hogy „érezzük” őket. Ezért is kapnak érzetnevet. Ezeket az intellektuális érzeteket nem kognitív módon „tudjuk”, hanem *detektálva* jutnak tudomásunkra, talán azért, mert erős valószínűségű meglétük esetén érezzük magunkat *biztonságban.*

Más. Van tudatosság, de nincs ’érzetesség’. Van haláltudat, de nincs halálérzet. Van válságtudat, de nincs válságérzet. Van bűntudat, de nincs bűn-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

érzet. Van betegségtudat, de nincs betegségérzet. Annak *tudatában* szólunk, hogy igazunk van, de ezt nem igazunk *érzetében* tesszük. Felelősségünk tudatában teszünk vallomást, de nem felelősségünk érzetében. Az, amire megbizonyosodás esetén szert teszünk, a bizonyosság tudata, nem érzete. Furcsa, hogy noha e fogalmak – halál, válság, bűn, betegség, felelősség, bizonyosság (a *certitudo* értelmében) – érzetszignált is kaphatnának, nyelvünk mégis a 'tudat' utótaggal látja el őket. Talán: mert a nyelv úgy ítél, hogy érdemesebb őket *tudatosítva,* figyelmünk homlokterében tartani azért, hogy *bizonyosságot* szerezzünk felőlük.

Más, maradva a nyelvi példáknál. Miért sérthető az önérzet, és miért nem sérthető az öntudat? Miért lehet rossz közérzetünk, és miért nem lehet pocsék köztudatunk? Miért *érezzük* biztonságban magunkat, de miért *tudatosultként* gondolunk bármiféle bizonyosságra, egyszerűbben: a biztonságérzet miért 'érzetibb' és a bizonyosságtudat miért 'tudatibb'? Mennyiben jelent mást ezt mondani: „Éreztem, hogy nincs igazam", mint ezt: „Tudtam, hogy nincs igazam"? Annyiban biztosan más, hogy az előbbit átszínezi a megbánás, a sajnálkozás érzése, míg az utóbbit nem.

Mit mutat ez a példasor? Egy következtetés levonására biztosan alapot ad. Vannak *intellektuális érzetek.* Ahogy Musil írja (2000, 171.): „nemcsak elménk, de érzékeink is »intellektuálisak«". Vagy ahogy a másik oldalról közelítve, de hasonlóképp írja Wittgenstein (1995, 106.): a „legfilozofikusabb kételyeink is ösztöneinkben gyökereznek". Az intellektuális érzet nem külső, hanem belső ingert felfogó minőséget képvisel – például Kantnál az érzületet *(Gesinnung)* monitorozó erkölcsi érzéket –; és *elvkorrekcióra* is indíthat. Valerie Thompson (2009) egyenesen *helyességérzetről (feeling of rightness)* beszél.

A nyelvhasználat rámutat egy másik fontos sajátosságra is. A kétféle ráció két pólus felé tendál. A detekcióhoz tartozó pólus a biztonságérzeté, a *securitas* érzetmozzanatáé, míg a kognícióhoz tartozó pólus a bizonyosságtudaté, a *certitudo* tudatmozzanatáé. Kevesen figyelnek fel arra, hogy a biztonság inkább érzeti, detektált minőség, ellenben a bizonyosság kognitív.[24] Elménk mérleghintája e kettőnek a libikókája. Világos, miért lebeg-inog egymást kiegyensúlyozva a detekció és a kogníció ráció-erőkarja, és miért nem rögzíthető a földhöz csak egyik vagy másik végénél, és miért nem kívánatos a legkevésbé sem, hogy, kettétörve a tengelyén, látszatra mindkét oldal nyugvópontra jusson. Bizonyosság*tudatunk* nincs *érzet* adta megerősítés nélkül, biztonság*érzetünkhöz* viszont az kell, hogy indokoltsága *tudatával* rendelkezzünk.

De nyelvünk szolgál elgondolkodtatóbb tanulsággal is. Érdemes felfigyelni ugyanis egy feltűnő *hiányra.* Nyelvhasználatunk az 'érzet' és 'tudat' utótag-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

gal egyaránt illet érzéki és értési vonatkozású, mentális állapotot; emotív és posztulatív minőségekre éppúgy vonatkoztatja őket, mint kognitívokra. Csak *két másfélére nem.* Nem társul 'érzet' vagy 'tudat' utótag sem olyan fogalomhoz, amely *motiváltságot,* akaratot, késztetést nyilvánít ki, sem pedig olyanhoz, amely *attitűdre* – az eredeti, 'szokás' jelentését is beleértve: az *éthosz*ra – vonatkozik. Holott az efféle összetételek használata, gondolhatnánk látszatra jogosan, mindkét játéktérre nézve kézenfekvő volna.

7. Motívumok és attitűdök

Nincs akaratérzet, sem akarattudat. Nincs vágyérzet, sem vágytudat. Nincs indulatérzet, sem indulattudat. Nincs törekvésérzet, sem törekvéstudat. Nincs késztetésérzet, sem késztetéstudat. Nincs indíttatásérzet, sem indíttatástudat. Nincs hajlamérzet, sem hajlamtudat. Nincs motiváltságérzet, sem motiváltságtudat. Hasonlóképp: nincs habitusérzet, sem habitustudat. Nincs alkatérzet, sem alkattudat. Nincs mivoltérzet, sem mivolttudat. Nincs karakterérzet, sem karaktertudat. Nincs attitűdérzet, sem attitűdtudat. Nincs jellemérzet, sem jellemtudat.

Az *attitűd* (jellem) és a *motívum* (indíttatás) összetartozására felfigyelt már Schopenhauer (1913, 54.) is (igaz, lényeges pontokon saját felfogásommal homlokegyenest ellentétes értelemben):[25]

> Valamint az élettelen természetben minden hatás két tényezőnek a szükséges terméke, és pedig az itt nyilvánuló általános természeti erőnek és az ezen megnyilvánulást előidéző egyes oknak: éppen így az embernek minden tette szükségszerű terméke a jellemének és a ható motívumnak. Ha e kettő adva van, akkor a tett múlhatatlanul bekövetkezik. Hogy egy másik támadjon, ahhoz vagy egy másik motívumot, vagy pedig másik jellemet kellene felvenni.

A 'motívum' kapcsán fontos előre jeleznem, hogy a továbbiakban ezt nem magában álló fogalomként használom, hanem egy *fogalomkör* jelzeteként. Ebbe mindig bele fogom érteni a közös tőből képzett szavakat is – azaz a motiváltságot, emóciót, promóciót –, és rajtuk keresztül a *beindítás,* az *indíttatás,* a *mozgásra bírás* jelentésmozzanatát. Nyilvánvaló, hogy az attitűd (jellem) és a motívum (indíttatás) olyan hatástényező, amely tetteink túlnyomó többségének előidézője, vagy legalábbis nyomot hagy rajtuk. De mit jelez, hogy hozzájuk – a motívumhoz és a jellemhez – társított érzeti vagy tudati utótagok

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a detekció és a kogníció nyelvhasználati játékteréről egyaránt hiányoznak? Mit mutat, hogy a nyelv épp tőlük vonja meg az *érzet vs. tudat* szignált?

Ez szerintem két dologra vall. Egyrészt mutatja, hogy, ismét a mérleghintaképpel élve (mindjárt indokát is adom, hogy miért), a detekció és a kogníció oldalát milyen *vasalat* köti össze, azaz milyen foglalat csatlakoztatja libikókamozgásukat annak forgástengelyéhez. Másrészt: mutat valamit magából a *forgástengelyből* is, amelyen kétféle rációnk együttműködése megfordul.

Nézzük előbb az összeköttetés kérdését. Ha már az attitűdöt, az *éthoszt* a görög tradíció szavával jelöltem a hérakleitoszi „éthosz anthropo daimón"-ra is utalva (az ember jelleme a daimón), hadd álljon a késztetés neve is a régiek nyelvén: *hormé.* A hormé és az éthosz egykor *kétarcú racionalitást* fejezett ki. Ismert volt az indíttatás úgy, mint kívánás, vágyódás, azaz a detekció lehetséges tárgyaként. De éppen így az értelem törekvéseként is (hormé logiké), amely kognitív módon irányul valamire, azt veszi célba intencionálisan, azt akarja, kívánja elérni úgy, hogy az elérés módjára és eszközére fókuszál.

Hasonlóképp: az *éthosz* is kétarcú. Már Arisztotelész is leszögezte, hogy „erényünk", attitűdünk a lélek „értelem nélküli részében" honos, ugyanakkor mértékre ügyelő észhasználattal is művelendő. Egyaránt tárgya tehát a monitorozó észnek és a kiművelt felfogás rációjának, a középhatárra fókuszáló észnek. Fontos észrevétel Turay Alfrédé is az *éthosz*-fogalom kettős jelentéséről (2000; kiemelés H. O.): „Az *étheó* ige egyik jelentése: *átszűrök,* megvizsgálok valamit [...], másik jelentése: *kifeszülök* valami felé, feszítetten törekszem valamire." Valóban, az *éthosz* egyik jellegzetes rációművelete az „átszűrés", amely a detekció alapműveletével, a monitorozással analóg, ezzel szemben a másik, a célzott irányulás, „feszített törekvés valamire", a kogníció alapműveletével mutat hasonlatosságot. Ezek szerint az indíttatás és a jellem terrénumán egykor még egyaránt osztozott a szonárráció (detekció) és a fókuszráció (kogníció).

Másutt (Hévizi 2021) hivatkoztam Cloningenre és Keirsey-re. Szerintük az *attitűd* egyaránt átfogja a detekció működési területére eső *habitust* (James kifejezésével: elmeattitűdünk „temperamentumát", monitoringérzékeny oldalát), valamint a kognícióhoz tartozó, az intellektuális stílusok választásában is megjelenő *karaktert.* Bacsó Béla (2020) emlékeztet, hogy Husserl „*habituális* összerendezettségében" fogja fel az embert, amely „előzetesen képezi annak lehetőségét, hogy mit ért meg és minek teszi ki magát". Merleau-Pontynál a *habitus* sajátos rációjelentésként is fontossá válik (2012, 166., 167., 168.):

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> A test az, ami – ahogy gyakran mondták – „elkapja” *[kapiert]* és megérti a mozdulatot. A habitus elsajátítása valóban egy jelentés megragadása, ám egy motorikus jelenség motorikus megragadása. [...] Egy olyan tudás [a habitus], amely a kezekben van, csak testi erőfeszítésre nyílik meg és nem fordítható le egy objektív jelrendszerben. [...] [A] habitus elsajátításánál a test az, ami „megért”.

A Bourdieu révén a szociológiára is kiterjesztett habitusfogalom, habituális rend más, mint a konceptuális rend, amely reflektálással, fókuszpontba állítással operál. Ezért idetartozik Price megkülönböztetése is a ’hinni-benne’ *(belief-in)* és a ’hinni-azt’ *(belief-that)* attitűdje között. Előbbit Price (1965) „affektív attitűdnek” (avagy „pro-attitűdnek”) hívja, a másikat „kognitív attitűdnek”.

A *Teóriák stílusai*ban kétszögfelülethez hasonlítottam a filozófiai metastílusok játékterét, amin az ambiguitás metastabil mozgása zajlik. Ezzel a görbült felületű, matematikai alakzattal mutattam be ott a filozófiai metastílusok úgynevezett metastabil, vagyis egyenetlen és ingatag mozgásterét. Hadd vegyem igénybe most is ezt a kétszögábrát az *attitűd* (A) és a *motívum* (M) köztes, tranzitzónájú helyzetének megértetésére a detekció és a kogníció két „térfeléhez” viszonyítva.

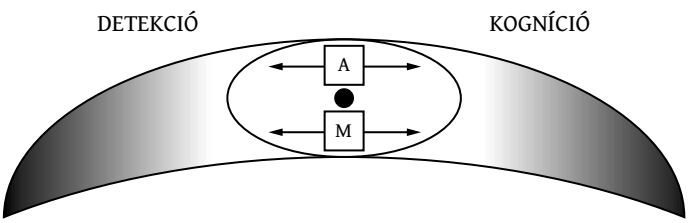

10. ÁBRA | *Attitűd és motívum a rációduálitás kétszögfelületén*

Nyelvünk bölcsen tette hát, hogy a *motívumot* (indíttatást), illetve az *attitűdöt* (jellemet) nem indexálta sem egyik, sem másik ráció utótag-reprezentánsával, azaz sem az érzettel, sem a tudattal. Az érzett, észlelt *vágy* és az értett, tudott *törekvés* egyaránt része a *motiváltságnak* (a motívumnak), csak éppen más-más oldalt képviselnek. Éppígy az *attitűdünknek* is két oldala van. Egyik az alkati oldal, a *habitusunk,* amely csak kontúrokban képes derengeni vagy felrémleni előttünk („affektív attitűd”, detekció). Másik az, amelyről

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

már világosabb képünk van („kognitív attitűd", kogníció); az, hogy milyen is a *karakterünk,* amelynek tudatában boldogulni próbálunk.

A motívum és az attitűd külön-külön értendő kétarcúsága árulkodik legjobban arról, hogy miért tartozik kétféle, eltérő elvű ráció fennhatósága alá a tudatosság nageli kérdése, mármint az, hogy 'milyen nekünk lenni'. És arról is ez a kettős-értelműség árulkodik legjobban, hogy, mint mondtam, a kétféle rációnknak ez a *libikókája* min egyensúlyoz. Most ennek azonosítására tennék kísérletet.

8. Magunk: a visszaható első személy

A továbbiakhoz előrebocsátom, hogy *Magunkon* (szelf) együtt értem e fogalom színét és visszáját, vagyis a mindig alteritás nélküli *Én* és a csak alteritás révén értett *Ön(maga)* sokak által tárgyalt differenciáját, a *Moi* és *Soi,* az *idem* és *ipse,* az *Ich* és *Selbst* különbségét. Előzetesen és összefoglalóan: úgy vélem, a forgástengelynek, amelyen a „milyen nekünk (Magunknak) lenni" tudatosságkérdése megfordul, két régi, filozófiai fogalom adja a foglalatát: az *oikeioszisz* és az *epimeleia;* e kettőnek az összetartozását egy kortárs nézet is támogatja, Seymour Epstein Én-elmélete, amelyhez felfogásom a legközelebb áll.

Kezdjük az *oikeioszisz*on. A görög filozófia, mindenekelőtt a sztoicizmus szótára ismert olyan fogalmat, amely a tudatossághoz kapcsolható; ez az oikeioszisz. Ami nem más, fogalmaz Steiger Kornél (1983, 513.), mint „annak állandó tudása, hogy a gondolataimat én gondolom, a tetteimet én teszem". Az oikeioszisz-fogalom fordítása reménytelennek látszik. Magyarítási kísérletei között ilyen kifejezéseket találni: önsajátítás, sajátítás, sajáttá tevés, enyémítés. Én az első változatot (önsajátítás) preferálom, de, ha lehet, maradok az eredetinél.

Roberto Radice könyve szerint (2000, 162.) az oikeioszisz, az önsajátítás elsődleges és közvetlen tárgya, hogy „egy élőlény számára melyek a legfőbb javak, amelyek elsajátítására törekszik". Érdemes ehhez hozzávenni Steiger másik megjegyzését is (2013, 3–4.), amely szerint az oikeioszisz, idézem:

> eleve adott viszony. A viszony egyik tagja az élőlény (innentől kezdve: az ember), másik tagja pedig saját teste, valamint saját testének tudata (syneidésis). Ez utóbbi úgy értendő, hogy ha például fölemelem a kezemet, akkor nemcsak annyit konstatálok, hogy 'van itt egy fölemelt kéz', hanem az is tudatosul ben-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> nem, hogy ez a kéz az enyém, én vagyok az, aki fölemelte [...]. Az oikeiosisban mint viszonyban a hangsúly a viszonynak nem azon a tagján van, amelyhez viszonyulok, hanem a reláció állandó tagján. Ez: az Én, vagyis a szelf.

Mások – Richard Sorabji, Jacob Klein – írásaiból is az világlik ki, hogy az oikeioszisz kulcsfogalma volt a régi filozófiának. Az önsajátítás az *origóra* vonatkozó alapkérdés. Mi a „ház" (oikosz), ahonnan elindultam, és ahova visszatérhetek? Mi vonz, és mi taszít engem? Mi a sajátom, és mi az, ami idegen? Mi a *tulajdon* részem, és mi tartozik hozzám csak *hasonlóként?* Mi az, ami befogadva enyém, és mi az, ami megragadva ilyen? Mi az, ami *fenntart engem,* a létfeltétel értelmében? Továbbá, vajon az állatok „perceptív és proprioceptív képessége" (Klein 2016), amely fenntartja létezésüket, hol válik el az emberi létfenntartás képességétől, és ezek hogyan kapcsolódnak bele a kozmosz, a rendezett mindenség önfenntartó mozgásába?

Az oikeioszisz kulcseleme az önfenntartás, reprodukció, folytatódás, röviden, a *perszisztálás.* Ez azonban csak egyik mozzanata a Magunk fogalomkörébe tartozó tudatosságnak. Képletesen szólva: a tudatosságkérdés *foglalatának* kettős szorítópántja közül ez csak az egyik. A szubjektumra nemcsak természeti fennmaradásának érdeke jellemző, hanem a *Magunk növelése* is, éspedig szintén *természeti* erővel (a „növés" jelentésű szótő benne van a *phüszisz,* 'természet' szóban).

Ez a jelentéstartalom teszi indokolttá, hogy a tudatosság szubjektivitásának *másik komponensét* az a szó nevezze meg, amelyet talán Hadot és Foucault exponált legélesebben. Ez az önmagunkkal való „törődés", önmagunk erősítése, „öngondozás": az *epimeleia.* Ez utóbbinak, az önnövelésnek a kérdése nem az, hogy valami enyém-e, hozzám tartozik-e, sajátomként illet-e meg, ami az oikeiosziszban döntő. Hanem az, hogy valami javamra, javunkra válik-e, erősít-e engem, bennünket, vagy sem. Az *epimeleia* (önnövelés) nem tévesztendő össze pervertálódott változatával, a *pleonexiá*val, a birtoklás mértéktelen vágyával, vagyis a telhetetlen kapzsisággal, mohósággal.

Az 'önsajátítás mint önmegtartás' *(oikeioszisz) vs.* 'öngondozás mint erőnövelés' *(epimeleia)* közti különbségre már Nietzsche is felfigyelt egy megjegyzésével (benne hírhedten félreértett frázisával, „a hatalom akarásával"), melyben joggal választja el az *önfenntartási* ösztönt az *erő növelésétől.* (Magam a kettő közti ok-okozati prioritás helyett – Nietzschével ellentétben – a kétféle „ösztön" egyenrangúságát vallom.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> A fiziológusoknak jól meg kellene gondolniuk, helyes-e az önfenntartási ösztönt tenni meg egy organikus lény alapvető ösztönének. Bármi, ami eleven, mindenekelőtt az erejét akarja *szabadjára engedni* – élni nem más, mint a hatalom akarása –: az önfenntartás csupán közvetett és leggyakoribb *következményeinek* egyike. (Nietzsche 1995, 18.; kiemelések az eredetiben.)

Itt jeleznem kell azt is, hogy felfogásomban a Magunk, azaz a *szelf* nemcsak Én-t jelent, hanem Mi-t is. A szelfet *visszaható értelemben vett első személyűségnek* tekintem, ami egyes és többes számára egyaránt vonatkozik.

Az *oikeioszisz* és az *epimeleia,* a *megtartó-birtokló önsajátítás* és a *gyarapítóerősítő önnövelés* két elválaszthatatlan eleme alkotja a tudatosság „szubjektív tapasztalatát" (Nagel), a *perszonalitást.* Ám nem csak ez a kettő. Van, ami átfogja őket. Ez a tetszik-e (kedvelem-e, kívánnám-e), a személyes vonzás és taszítódás, a *kedvelés* (kanti szóhasználattal élve: *Lust*) és az *elutasítás (Unlust)* tudatosított érzése. Ez az, amit így fejezhetünk ki: a Kívánt, az *optatum.* Ez a tudatosított érzés legjobban szintén egy nagy múltú fogalommal, a szabad – elfogadó vagy elutasító – *előnyben részesítés,* a *proaireszisz* fogalmával nevesíthető.[26]

A kedvelő–elutasító *proaireszisz* nélkül – beleértve az oikeioszisszhoz és az epimeleiához való viszonyát is – nincs személyiség, *emberi perszonalitás,* hiszen sem az önsajátítás, sem az öngondozás *önmagában* nem humán jellemző. Az állat ösztöne is „tudja", mi a sajátja, mi tartozik hozzá; a gépi elme is regisztrálni képes, hogy létezik sikerült és sikertelen lefutású algoritmus. Ellenben az, hogy valami tetszik, kedvünkre van anélkül, hogy a birtoklás akcióját vagy bármilyen „cselekvéstechnikai szempont" érvényesítését vonná maga után, már sajátságosan emberi vonás. Sem az állati, sem a gépi elmének nem lehet *kedvére* a világ, nem nyerheti el tetszését, nem tekinthet rá kedvtelve, nem lehet számára például a „vágy titokzatos tárgya". (Különös, de ilyen értelemben a legemberibb expressziók egyike a *Genezis* frázisa, hogy Isten, végigtekintve aznapi teremtő munkáján, *kedvét leli benne* – és „látta, hogy az jó". A Merő Szükségszerűség nem gondolhatná a maga produktumáról, hogy az *lehet* jól vagy rosszul sikerült.)

Perszonalitáson éppúgy értendő ráutaltságunk a környezetre, mint a formailag mindig jelen lévő, de többnyire látens önvonatkozás, amelyet Kant transzcendentális énképzetnek nevez (*Én gondolom*, „Ich denke"). A Magunk (szelf), ez a visszaható értelmű „önmaga", a szinguláris–plurális első személyűség „a legszemélyesebb hely a világon" (Greenfield 1998). Ez a *perszo-*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

nalitás az, amely körül a detekció és kogníció *interperszonális* tudataktusai örvénylenek.

Ezzel a tudatosság (ön-tudat) forrásvidékét kutatva erősen szűkítettük a keresés körét. Beláttuk, hogy az oikeioszisz (önsajátítás), az epimeleia (önnövelés) és a proaireszisz (választás) összetartozó hármasán belül keresendő a tudatosság perszonális és transzperszonális, elemi tapasztalata.

9. Excesszív dinamika és a HERO-modell

Önsajátítás és önnövelés polaritását, ugyanakkor szoros összetartozását támasztja alá Seymour Epstein Én-teóriája is, amelyet az 1990-es években dolgozott ki először. Szerinte két legáltalánosabb szükséglet jellemez bennünket fizikai és biológiai szükségleteinken kívül. Egyik az *egyensúlyi* („homeosztatikus") elv, amely az agykérgi izgalom kontroll alatt tartásával érhető el; ezt Epstein *egypólusú elv*nek hívja. A másik az úgynevezett *élvezeti* („hedonisztikus") elv, amely a pozitív affektusok felerősítését, illetve a negatívak visszaszorítását jelenti; ezt *kétpólusú elv*nek tekinti.

E két legáltalánosabb, „fölérendelt" *(super-ordinate)* szükséglet alá Epstein négy „alárendeltet" *(sub-ordinate)* foglal, ezeket hívja *alapszükségletek*nek *(basic needs).* Jelentésükhöz elegendők a magam által adott rövid megnevezések és címszavak,[27] hiszen értelmük világos és egyértelmű (Epstein 1990):

EGYENSÚLYI („homeosztatikus") elv:

1. *kötődésszükséglet* (odatartozva biztonságunk forrásához, orientálva bennünket);
2. *átlátásszükséglet* (megbízható, elrendező fogalmi keret a minket érő hatásokhoz);

ÉLVEZETI („hedonisztikus") elv:

3. *jóllétszükséglet* (az örömérzet maximalizálása és a fájdalomérzet minimalizálása);
4. *önérzetszükséglet* (a kisebbrendűségi érzés csökkentése és az önbecsülés növelése).[28]

A nem biológiai-fiziológiai, hanem lélektani alapszükségletek e négyesére a továbbiakban az egyszerűség kedvéért, Borg-Laufshoz hasonlóan, még tö-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

mörebb formában hivatkozom. Ehhez Seymour kulcsszavait az alábbi négy szimbolikus fogalommal adom meg, amely nagyjából kifejezi a legfontosabb vonásukat. Ezeknek a szimbolikus elnevezéseknek a kezdőbetűi adják ki a *HERO-modell* elnevezést.

- Átlátásszükséglet: *HORIZONT*
- Jóllétszükséglet: *ENDORFIN*
- Önérzetszükséglet: *RESPEKTUS*
- Kötődésszükséglet: *ORIGÓ*

Nem kell különösebb éleslátás azt belátni, hogy az „alapszükségletek" HERO-modelljében az első kettő, a kötődés és az átlátás szükséglete összetartozik, hisz mindkettő *egyetlen pólushoz* viszonyít, a Sajáthoz. Benne a Magunk biztonsága, védelme, egyensúlya iránti igényünk fejeződik ki, akárcsak az oikeiosziszban. Az alapszükségletek közül a másik kettő, a jóllét és az önbecsülés (önérzet) szükséglete szintén összetartozik. Ezek viszont már *két pólus* feszültségterében állnak. A növelés és a csökkenés, a maximum és a minimum közti spektrumon fejezzük ki és mérjük le gyarapodásunk, erősödésünk iránti igényünket, akárcsak az epimeleia esetén.

Összefoglalva: Epstein alapszükségletekre épülő Én-teóriája HERO-modelljében is megjelenik a tudatosság (ön-tudat) két elve: az „egyensúlyi elv" (oikeiosziszis [önsajátítás]: *Sajátom-e?, Az én javam-e?*), valamint az „élvezeti elv" (epimeleia [önnövelés]: *Erősít-e?, Javamra van-e?*).

Az önsajátításnak és az önnövelésnek ez az első személyűsége, mely körül a *proaireszisz* „valódi énjét", azaz Magunkat alkotva a detekciónk és kognícióink forog, maga sem mozdulatlan. Magunknak ezt az első személyűségét is „forgatja" valami; forgáspontját a korábban mutatott *10. ábra* közepén látható kis fekete kör jelezte. Erről most csak annyit, hogy a saját javaink megszerzésére, megtartására irányuló *motívumok* és az ezek növelését, hatékonyabb felhasználását segítő *attitűdjeink* a biztonság *(securitas)* és a bizonyosság *(certitudo)* ellenpólusai között helyezkednek el. A *Sajátom-e?* kérdésre felelő oikeiosziszis elsődlegesen a *biztonság* szolgálatában áll; míg a *Javamra van-e?*, *Erősít-e?* kérdésre felelő epimeleia főleg a *bizonyosságában.*[29] A Magunk ily módon *ambiguus* minőség: az egyes és többes száma körül, valamint ezek biztonsága és bizonyossága körül is „forog".

Az oikeiosziszis és az epimeleia nem harmonikus, statikus Magunk-képződmény. Ellenkezőleg: *agonális* – ellenerőket egymásnak feszítő – és *dinamikus* egység. Olyan ambiguus szelf-egység, mely az Én és a Maga, a Kívül és a Belül színe és visszája: vagyis az excesszus és a szubverzió, a felülmúlás és

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a felforgatás küzdőtere. Hiszen: a *Mi tartozik hozzám?* oikeioszisz-kérdéséhez eredendően hozzátartozik bennünk ennek inverze és párhuzama is: *Mi az, amihez én tartozom?* Hasonlóképpen, a *Mi adhat nekem vagy vehet el tőlem többleterőt?* epimeleia-kérdése is előhívja inverzét és rekurzióját: *Mi az, aminek én adhatok többleterőt, vagy amitől én vehetem el azt?*

Az önsajátítás és önnövelés „befelé", énünk felé vonó, *centripetális* ereje ily módon együtt van jelen Magunkon belül – persze tőlünk nem egyenlő mértékben elfogadva – a „kifelé" vonó, *centrifugális* erővel: a résznél nagyobb, szervesebb egésszel, az egyesnél nagyobb, teljesebb csoporttal, környezettel, társadalommal, valamint az élet antropomorfiájánál sokkal nagyobb léptékű, közönyösebb természetnek a dezantropomorfiájával. Az önsajátítás és az önnövelés kérdése ezért az *önfelülmúlás* viszontkérdése is – akár „belegondoljuk" magunkat „az emberiségbe" (miként Kant proponálta), akár „kigondolkozzuk magunkat az emberiségből" (miként ezt Nietzsche javasolta). Ez az értelme annak a kijelentésnek, hogy a Magunk (szelf) megtartó önsajátításának, valamint gyarapító-erősítő öngondozásának tudatosulása és tudatosítása nem más, mint *excesszív dinamikájú* esemény.

Ezzel visszaértünk a tudatosságtapasztalat paradoxonához, ami abban áll, emlékezhetünk rá, hogy a tudatnak *maga által kellene önmagáról* tudatosságra szert tennie. Vajon e paradoxont feloldhatja-e a rációduálitás elve, a detekciós elme-test és a kognitív működésű értelem közti interakció elképzelése?

10. Möbius-szalag

Megítélésem szerint tudatosságtapasztalatunk paradoxona valójában *csak így:* a nivellált rációduálitás, a felfogáskettősség alapul vételével oldható fel.

Az indokláshoz érdemes felidézni azt, amit Ned Block vitapartnere, William Lycan (1995, 262.) jogosan húz alá a kétféle, azaz a *fenomenális* és a *hozzáférési* tudatosságnál: „azok a mentális tartalmak, amelyek az egyik értelemben »tudatosak«, jellemzően »tudatosak« a másikban is". Williford (2005, 147.) is ezt tartja érdemesnek kiemelni: „A marginális tudatosság mindig együtt van jelen az attentív tudatossággal." Valóban, a tudatosság éppen úgy jelen van a kogníciónál, mint a detekciónál. De, mint a bevezetőben említettem, nem entitásként vagy tudattartalomként van jelen. Hanem: *eseményként.*

Érzetfolyamat, tudataktusözön zajlik mentációnkban, a tudatosság-esemény mégis viszonylag ritka. Reflektálhatok arra, hogy, világosságot látva,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

én látom ezt a fénylést, és nem más. De ez az önreflektálás még nem tudatosság-esemény. Csak akkor lesz az, ha tudatosítom, hogy ez az érzet valami más, mint eddig volt; ha ráébredek, hogy eddig ezt nem láttam ilyennek. Pusztán egy meglepődés sem tekinthető tudatosság-eseménynek. Az ellenben igen, ha valami elhelyezhetetlen, megnevezhetetlen megfog bennünket.

A példánál maradva: a tudatosság annak az eseménye, hogy sajátos érzés *éppen egy ilyen* fénylés tudatában lennem. Ekkor *határozottan* valamilyennek tűnik ki az érzetem egy tudatosítási szempontból *meghatározatlan* valamilyenről. Ilyenkor közömbös, hogy értem-e, és hogy kezdeni tudok-e vele bármit. Sajátos erővel adódik, anélkül, hogy sajátomnak tudhatnám, vagy azzá tenném.

Valami elhelyezhetetlen történik meg ekkor eseményként: *érzeti maximumra tudati minimum reflektál.* Minden esetben, amikor ez a bizonyos „neve nincs" elhelyezhetetlen megérint bennünket és feltartóztat, rögtön megszólal bennünk az oikeioszisz *Sajátom-e?* és az epimeleia *Erősít-e?* perszonális, kettős kérdése, s rajtuk keresztül működésbe lép a detekció és a kogníció interperszonális apparátusa is. A perszonalitásunk kettős kérdései pedig „alapszükségleteinknek" adnak hangot: a kötődés és az átlátás szükségletének egyfelől, a jóllét és az önérzet szükségletének másfelől. Ám maga ez a „nevenincs", az elhelyezhetetlen, hadd húzzam alá újra, aperszonális: *személytelen.* Közömbös arra, hogy a *személyközi* ismeretbővülésünk vagy tudásszerzésünk tárgya lehet-e, ahogy arra is, sikerül-e nekünk megválaszolni azt a *személyes* kérdésünket, hogy hányadán állunk vele.

Összefoglalva: ami körül – egyébként ritka tudatosság-eseményként – megfordul az oikeioszisz és az epimeleia, és így a detekció és a kogníció is, ez egy olyan *személyközömbös* adódás, amely mégis sajátosként és sajátunkként ütköztet ki valamit előttünk, és mi éppen erre, a *sajátosan figyelemreméltóra* eszmélünk rá.

Az ilyen értelemben felfogott tudatosság kettős-értelmű: *ambiguitás*-esemény. Azért ilyen, mert két ellenirányú mentális aktusra indít. Ha szonárrációnk, a detekciónk érzetadata keres magának tudati azonosítást, úgy a tudatosság-eseménytől *érzettudati* irányba mozdít el ez a kérdés: *Mi lehet ez?* Ha meg fókuszrációnk, a kogníciónk próbál érzetet, empirikus-tapasztalati ismeretet találni, hogy hitelesítse az azonosítási ötletét, úgy *tudatérzeti* irányba fordul el a tudatosság-eseménytől, ezt kérdezve: *Létezhet-e ilyen?*

A tudatosság-esemény „luxusát" ritkán engedheti meg a maga környezetében *szituáltan* létező, vele interaktív viszonyban, nemegyszer harcban álló mentációnk. Tudatosságra jutni, azaz föleszmélni: ez mentális (érzeti,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

tudati) esetözönléseink *megakadása.* A tudatosságára eszmélő lény ilyenkor megáll, befelé figyel, kiesik védekező vagy támadó akcióiból. Így vagy úgy, de rövid távon sebezhetővé válik. Hosszabb távon persze legkevésbé sem lesz az, épp ellenkezőleg.

A mentális (érzeti, tudati) esetözönlés – amelyet tudat- vagy élményfolyamnak is szoktak hívni – olyan sodró, szakadatlan áradás, mintha egy Möbius-szalag körfolyamát alkotná. Mentációnk Möbius-szalagját *két oldal* alkotja, amelyek azonban *egy felületet* alkotnak. Mint a szalagmetaforával korábban jeleztem, ennek két átellenes oldala, azaz színe és visszája a detekció és a kogníció kétféle műveletének képi reprezentációja. Ez a színe-visszája felületű Möbius-szalag az, mely az *oikeioszisz* és az *epimeleia,* a *megtartó* és a *növelő* perszonalitás kérdései körül forog.

Amikor az Én körüli örvénylésnek a megakadásáról, a föleszmélésről, a tudatosságra jutásról, az ön-tudati eseményről beszélek, akkor a megütközés kifejezésének ilyen kérdéseire gondolok. *Mi ez a furcsa, amit most érzek? Tudom-e, mi ez az „izé”? Valóban létezik-e ez a „tudom is én miféle” dolog? Tényleg ez volnék én? Ez a dolog valóban a sajátom-e? Tényleg javamra válik? Mi lehet az, ami benne megfogott? Most merre tovább?*

Ekkor történik a tudatosság-esemény, az ön-tudatosság ritka esete. Tapasztalatom támad arról, hogy érzetem adódik, de ez még értetlenként van jelen bennem. Ha ezt képileg akarnám vonatkoztatni a Möbius-szalag imént említett metaforájára, azt mondanám, hogy ilyenkor *szakadás* mutatkozik annak felületén. A szakadás átüti örvénylő tudatfolyamszalagunk színét és visszáját, amivel – és ez itt a lényeg – *közvetlen vonatkozást teremt* kétféle rációnk átellenes oldala, a detekció és a kogníció között.

A detekcióiban és a kognícióiban jórészt *interperszonális* ismereteket fölhalmozó és tudásokat hordozó Möbius-szalag képét – mely egy *aperszonálisan* adódó, kezdetben „elhelyezhetetlen” Magunk-esemény által kiváltva a *perszonális* tudatosság, az oikeioszisz és epimeleia alkotta szubjektivitás körül forog – a következő ábra érzékelteti. Az ön-tudat ambiguitás-eseményét kiváltó lokalitást, a helyet, ahol átmenetileg megszakad az érzeti–tudati esetözönlés örvénylése, a Möbius-szalag egyik szektorának sötétebb színe jelzi. Ennek sötétje azonos színű a szubjektív tapasztalás oikeioszisz és epimeleia jelezte centrumáéval. Ez a szakadás ütközteti ki az ön-tudatosság kérdését; a spontánul lezajló „tudatáramnak” ez a hirtelen megszakadása az, amit tudatosság-eseménynek hívhatunk.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

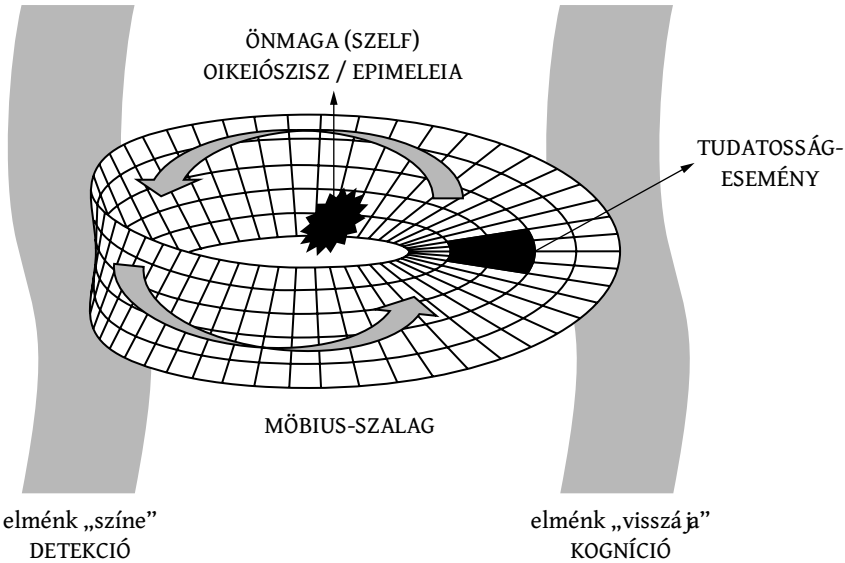

11. ÁBRA | *A ön-tudati mentáció Möbius-szalagja*

11. Rövid válasz

S most végül a válaszról az előadás alcímében feltett kérdésre. A tudatosság maga *egyféle:* egy esemény. De ehhez két működési elvű felfogás, azaz *kétféle* ráció szükséges. Mindkét rációnak – az ismeretalapú detekciónak is és a tudásalapú kogníciónak is – megvan a maga tudatossági értése, ám csupán a másik ráció ellenében. Mit jelent az, hogy a két ráció, a detekció és kogníció csak *egymás ellenében tudatos?*

A tudatosság olyan, mint az érzeti ismeret, mondja a *detektorráció,* s nem olyan, mint a fogalmi tudás. Igaza van? *Természetesen nincs.* A tudatosság olyan, mint a fogalmi tudás, mondja ezzel szemben a *kognitív ráció,* s nem olyan, mint az ismeret. Igaza van? *Természetesen nincs*. Hisz láthattuk: egyedül egyik rációnk sem képes felfogni, *mi* a tudatosság, az ön-tudat rekurzivitása. Ezt egyedül az örvénylő ellenmozgásuk megakadása engedi megmutatkozni.

A megakadás egyensúlytalan, *metastabil egyensúlyú* helyzet. A felé vezető és majd belőle kilépő mozgásra *ambiguitás* jellemző. Ez: heves mozgású oda-vissza járat, oszcillálás a detekció és a kogníció műveleti tartománya között (vagy, ha tetszik, „turbó” fokozatra kapcsolt száguldás körbe-körbe a rációink Möbius-szalagján). Az ambiguitás kérdéseiből imént adtam példákat:

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ezek a *megütközés* kérdései. Ha egyetlen jelzőnek kellene megneveznie az ambiguitás kettős-értelmű mozgását, erre a parmenidészi oda-vissza útnak és a hérakleitoszi „illeszkedésnek" a jelzőjét tartanám legesélyesebbnek: ez a *palintroposz.*

A tudatosság-esemény – föleszmélni egy személytelen, de általánosságmentes sajátnak, az ön-tudatnak az adódására – kétféle rációnk egymásra visszacsapódó, ellenjáratú, *palintropikus mozgásában* jelenik meg. Ez a mozgás azt jelenti, hogy érzeteink és elveink lokátorrációja, vagyis észlelésünk és irányintuíciónk késztetés-tudata elemi módon ráutalt a diszkurzív megismerés-tudatra, az állító, elemző, érvelő reflektor-rációra. Ám ez ugyanígy van fordítva is: a megismerés-tudatunk, kogníciónk is rászorul észleléseink, intuícióink sokszor ismeretlen preferenciákat rejtő, jelgazdag özönére.

Kétféle rációnk közül önmagában egyik sem elég „okos" – ha tetszik, egyik sem elég racionális – a tudatosság-esemény felfogásához. Ehhez el kell fogadniuk egyrészt *kettős interperszonalitásunkat* (amellyel ismeretet szerzünk és tudásra teszünk szert), másrészt *kettős perszonalitásunkat* (amelyet az oikeioszisz és epimeleia együttese alkot), harmadrészt a tudatfolyamunk megakadásának *aperszonális* kiváltóját, egy anonim, ön-tudati eseményt: a *személytelenség idegenségével tapasztalt sajátnak az érzetét.* Ehhez kell egy olyan összfelfogás ereje, amely „normális állapotnak" fogadja el a tudatfolyam egyensúlytalan mozgását, bizonytalanságát, a rációduálitás ambiguitását.

Az ember: *homo sensus-sapiens.* A tudatosság (az ön-tudat) az, ha a detekció és kogníció, avagy képletesen szólva a *sensus* és *sapiens* között váratlan átkötés, megakadás, rövidzárlat keletkezik, amely rekurzióra, ön-tudatosságra kényszerít bennünket. Ekkor Magunkra mutatva – *Milyen nekünk lenni?* – ütközik ki a legszorosabb kapcsolat, de egyben a különbségüket jelző *kötőjel* az ember (homo) kétféle, *sensus-* és a *sapiens*-alapú rációja közt, amely kettős-értelmű felfogásunkban mindig is ott munkál.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

IV.

TRANZITZÓNA |

KÉTFÉLE RÁCIÓNK SZINERGIÁJA

A radarreflektor egyáltalán nem világít. Radar sincs benne. A radarreflektor egyszerűen (mert egyszerű, mint egy cölöp) életet menthet... Az árbóc lehető legmagasabb pontjára felhúzva elképesztően megnöveli a hajó „láthatóságát" a hullámzó tengeren.

A *Vizvonal.hu* vitorlás szaküzlet reklámszövege

1. Az előérzet

Hogyan lép működésbe gondolkodásunk, ha a rációnk *kétféle?* Elképzelhetnénk egy határzónát detekció és kogníció között – legyen ez, mondjuk, ellentétes látószögekre nyitott hajóárbóccsúcs vagy inkább egy hegygerinc –, ahonnan *elkezdhetnénk* nézni az egyik irányba és a másikba. Melyik volna az *egyik* lejtő, amelyről belátható a detekció tartománya, és melyik az a *másik,* amelynek látótere viszont a kognícióéra nyitott, ennek „látványát" fogná be. Azt a határzóna-magaslatot próbálom leírni, ahol a detekció és a kogníció kétféle műveleti tartománya a maga külön perspektívájában mutatkozik meg a mentációnkban, de egyúttal mindkettő össze is ér és át is járható.

A *Teóriák stílusai*ban ezt a határzónát kérdésességek keletkezési helyeként írtam le, kételyek, dilemmák, apóriák színtereként, ahonnan – instabil magaslataikról és metastabil fennsíkjaikról – két irányba nyílik út: a detekció és a kogníció felé. Az előző fejezetben a detekcióra és kognícióra jellemző komplementer mozgásviszonyt a mérleghintáéhoz hasonlítottam. Ezzel próbáltam érzékeltetni, hogy a tudatosságunknak is megvannak a detekció és kogníció alapműveleti tartományát összekötő erőkarjai, valamint megpróbáltam azonosítani azt a forgástengelyt – a Magunk alapszükséglet-kérdéseit kiütköztető tudatosság-eseményt –, amelyen a „libikókájuk" megfordul.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Ez utóbbiról arra jutottam, hogy a tudatosság-esemény forgópontja az *önsajátítás* (oikeioszisz) és az *öngondozás* vagy *önnövelés* (epimeleia) kettőse, amelyet egy emergens, személyközömbös esemény hoz mozgásba. Ennél a rendészeti szaknyelven szólva „rendkívüli eseménynél" átmenetileg megszakad a detekció és kogníció együttműködése, a tudatosulás és tudatosítás összjátéka. Mindkettő működésbe lép ugyan, de működésük akkor és ott nem kapcsolódik össze. Érzetet nem ér el tudat, észleletet nem azonosít fogalom, elvet nem támaszt alá igazolás, és ez fordítva sem történik meg. A detekció valami meglétét észleli csak, és a kogníció is pusztán valami azonosítatlanra, elhelyezetlenre eszmél rá. Így az érzetről a tudat üresjáratának érzetével együtt lesz benyomásunk. Konklúzióm az volt, hogy ebből az azonosítatlan, kezdetben elhelyezetlen eseményből fakad a tudatosság „szubjektív tapasztalata". Ez támaszt olyan kérdéseket, hogy miféle tudattal tudjuk *épp ezt* érezni vagy *milyen épp nekünk* lenni.

Mostani kérdésem azonban, mint mondtam, a detekció és kogníció magaslati határsávjának vagy *tranzitzónájának* két oldalára vonatkozik. A kép logikájából fakad, hogy ezen a hegygerincen az átellenes lejtők két felső peremsávja esik legközelebb egymáshoz. Az innen nyíló látószögek ellentétes irányba nézve és működésük tekintetében más rációvilághoz tartoznak, eltérő értelemadási tartomány távlatát képviselik. A *detekcióhoz tartozó határsávot* igyekszem előbb szemügyre venni; ennek kulcsfogalma az *előérzet.*

Az előérzet az, amit „gyomrodban érzel" *előre,* de elmédben *most* csak annyi rémlik róla, hogy *van valami* (a levegőben). Komoly bölcseleti előtörténettel rendelkező fogalmak körében is kereshetők az előérzet felmenői: *előre-látás, szorongás, gond.* Az előérzetet talán Cicero *praesensio* fogalma közelíti meg legjobban (*A jóslásról, De divinatione,* Cicero 2010): a *sejtelem.* Ezt a fogalmat azonban én nem jóslási értelemben veszem számításba. Hanem a szellemi „előízlelés" *(praegustatio)* szavaként, amiről Cusanus ír (2000, 153.): „Valamit szellemileg felfogni annyi, mint csodás módon előre megérezni az ízét"; ugyanis „édes előérzettel jár az értelmes belátás folyamata, amikor a szellemünk kóstolgatja a dolgok lényegét".

Mindazonáltal az előérzet fogalma sajnos erősen kötődik egy másikhoz, az előrelátáséhoz, így a *jövőlátáshoz* is: a *praevisio* fogalmához. Ez valóban erősen kétséges gondolati komplexum, minthogy a szenzitivitás és az intuíció együttesével egyszerre próbál láttatni egy érzékelhető világot és ugyanakkor egy másik, nem érzékelhető világot is. Azt hiteti el, hogy képes egyszerre átfogni az időbeliként látó, emberi perspektívát és a múltat, jelent, jövőt együtt látó, isteni, öröklétű látóteret. Nyomatékosan jelzem tehát, hogy itt

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

és másutt előérzeten nem praevisio, jövőlátás értendő, hanem praesensio (praegustatio): *sejtelem.*

A sejtelem, előérzet fogalmát az újkori, észcentrikus filozófia jórészt elutasítja: iróniával vagy megvetéssel – kinél hogyan. Mondván, mindez merő misztikum, csak a szisztematikusan gondolkodni rest vagy érvelni képtelen ész silány pótszere. Például maga Kant szögezi le: előérzetet *(Vorempfindung, praevisio sensitiva)* komolyan venni a szabályokat követő és követelő, vagyis „világos és elkülönített" fogalmakkal operáló észhasználatban „mindenféle filozófia pusztulását jelenti". A diszkurzív, kritikai, „prózai" filozófiának ez olyan lenne, teszi hozzá szarkasztikusan, mintha egy kereskedő versben vezetné a könyvelését (Kant–Derrida 1993, 20. és 33.).

Kant ellenszenve miatt is (amit az „érzésből filozofálókkal" szemben táplált) vizsgálódásomat muszáj előre mentesítenem egy másik ellenvetés tehertételétől is. Ez azt vethetné ellene bármi előérzet-vizsgálódásnak, hogy egy filozófus, még ha esszét ír, akkor sem vehet komolyan olyan kétes fogalmat, mint az előérzet. Idézem egyik akadémikusunkat, aki talán a legszigorúbb nézet képviselője a filozófiai megszólalásra nézve (Nyíri 2010, 11.): „a filozófia, elsősorban és meghatározóan, nem szenvelgés, nem esszéírás, hanem kőkemény tudomány". Ugyanő azonban ezzel a mondattal zárja egyik korábbi írását (1994, 157.): „Magyarországon a filozófia előérzete van a levegőben." Ha még az úgynevezett „kőkemény tudomány" eszményű filozófiaművelés sem ódzkodik az előérzet *sejtés* értelmű használatától, úgy ezt bizonyára komolyan veheti a jelen írás is. A prózai szigor egyébként Kantnál is megbékült az érzés és tetszés *intellektuális érzetével,* különben a lelkiismeretet és érzületet *(Gewissen, Gesinnung)* nem sorolta volna az „erkölcsök esztétikájához" *Az erkölcsök metafizikájá*ban. Ennyit az előérzetnek a vizsgálati jogosultságáról.

Az előérzet különösségét az adja, hogy tárgya itt és most *nem érezhető* ugyan jelen lévőnek (ezért *elő*-érzet), ám a tárgy *érzete* mégis *jelen való.* Röviden: a tárgy érzete „itt van", holott maga a tárgy „nincs itt". A sejtelemnek ezzel a leírásával határolom el az előérzetet a *képzelet* (fantázia) által kiváltott érzelmek közismerten kiterjedt, színes jelenségkörétől is. Muszáj erre is kitérnem röviden.

Az előérzet függ a tér és idő adta, konkrét környezettől. Ezzel szemben fantáziánk környezettől függetlenül is előhívhat képzelt lényeket, eseményeket. Egy sejtelem elfog bennünket, ránk tör, akár el is hatalmasodik rajtunk, de ez mindig adott helyzetben, térben, időben történik, azaz szituáltságunk függvénye. A „produktív képzelőerő" viszont úgyszólván bármikor stimulálni képes, bárhol működésbe tudja hozni a képzeletet; a szürrealisták például

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

bármikor ki tudták kiaknázni álmaik és asszociációik tárnamélyeit. Továbbá az előérzet képi kontúrja meghatározatlan ('valami van a levegőben'), a képzeleté éles kontúrú, benső szemeinkkel pontosan látott kép. Az előérzet, a sejtelem egy *gyenge* intenzitású érzet, a képzelet rémisztő szörnyei vagy gyönyörködtető alakjai viszont *erős* intenzitásúak. A sejtelmet a ténylegesség és valóságosság evidensebb tudata kíséri, mint a fantázia alakjait. Előérzetet *nem tudunk nem érezni,* fantáziánk lényei esetén viszont meg tudjuk állni, hogy róluk *ne fantáziáljunk.* Ennyi elég is a kettőjük közti eltérés érzékeltetésére.

Hadd fogalmazzak úgy: előérzetem, hogy a szonárelvű, detektorként működő rációnknak épp az *előérzet* lehet az elemi jelensége (miként, mint később látni fogjuk, a kognitív rációé az *előfeltevés*). Az előérzetnél nemcsak a *kontraszt* látszik a fókuszelvű, reflektív rációval szemben, de, mint mondtam, a *közelség* is; a most következőkben ennek a sejtésemnek is próbálok utánajárni.

2. A vélelem útjain

Az előérzet *detektál* valamit. Jelzés, de még nem jele semmilyen fogalommal meghatározható dolognak. Jelleggel már rendelkezik ez az érzet (jó vagy rossz előérzet), fogalmilag azonosító kontúrral még nem.

Az előérzetnek ezt a vonását egy példa érzékeltetheti. Ha valaminek az előérzetéről beszélünk, ezt úgy is ki szoktuk fejezni, hogy érezzük az *előszelét* valaminek. Előszélben maga az a tárgy vagy az a tömeg, amely légtömeget tol maga előtt, láthatatlan. Nem *látható,* ami jön, de *érezni,* hogy érkezik. Mivel még nem látjuk, így nem is nevezhető meg az, ami közeleg, nem „fogható meg" kognitív módon, nem ragadható meg fogalmilag, de kiélesedett érzékeink már hírt adnak jöttéről, jellegéről, irányáról.

Az előérzet jó példa a detekció és kogníció műveleti különbségének fennállására: *nem tudja,* minek az előérzete, de valamit már *ismer* belőle, hogy milyen. Azaz: *biztos* olyan felől, amiről nem tud *bizonyosat; biztos ismeretet* jelent valamilyen jelleggel bíró létezőről, ám szubsztanciájának tudása, azaz annak *bizonyossága nélkül,* hogy pontosan ezt a jelleget hordozza. *Tudja,* hogy valamit „érez" valamiről, holott ez még csak merő *érzetismeret.*

Az előérzetnek az előtagja, az „elő" prefixum nem az érzet *előtti*jét nevezi meg. Más szóval, nem a fenomenológia „ősténye" felé vezető redukciók legvégsője, mely „magához a dologhoz" vezetne vissza. Az előérzet „elő"-je a kogníció működésű tudatot megelőző fázisra utal: amikor is detektálunk valamit, de róla még nem tudunk világos és elkülönített, kognitív informá-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ciót adni. Az előérzet ennyiben rokon a következő fejezetben tárgyalandó tudattalanságformák közül a tudatelőttessel *(Vorbewußte).* Az előérzet mégis *rációelem.* Nem tudattalanforma, hanem a detekciónak a kognícióhoz legközelebb álló szegmense.

Az előérzet: a detekció tartományának határmagaslata, ahonnan belátható, ha nem is a detekciótartomány egésze, de annak működése. Ezt a működést végső elemzésben két mozzanat nevezheti meg: a *kiélesítés* és az *újratájolás.* Ha sötétben ismeretlen zajt hallunk, felneszelünk, „hegyezzük a fülünket": ez a jelzésvétel kiélesítése. Rögtön keressük a hangforrás irányát is: lassan, irányozva forgatjuk el fejünket, hogy két fülünk a más-más ütemben elérő hanghullámok révén tájolja be a hangforrás irányát.

A szonárráció terrénumához ezen a két műveleti kapun át vezet az út: az észlelő apparátusunk *intenzitásnövelésén,* élességi-érzékenységi fokának növelésén, valamint az elveink és posztulátumaink *újratájolásán,* más irányt kereső pozicionálásán, orientációs iránymódosításán. Ez utóbbiakra nézve az előérzet azt jelenti, hogy a kiélesítés a *motívumaink* (motiváltságunk) detektálását emeli magasabb fokra, míg a tájolás az *attitűdünkre* irányuló figyelmünkön változtat.

Amennyiben a gondolkodási játékterünk detekciós oldalának valóban a sejtelem, az előérzet a határmagaslata, ez, mint mondtam, azt is jelenti, hogy a határhoz tartozik, vagyis ez áll a hegygerinc-határvonal másik oldalához, a kogníció térfeléhez is a *legközelebb.* Látszólag könnyű kérdés, hogy mi a vele paralel, neki megfelelő határpont a tranzitzóna másik oldalán, a kognícióén, amely a maga részéről szintén a teljes műveleti terrénumra lát rá. A sejtelem párhuzamos fogalma a kogníció oldalán nem más, mint a *vélelem,* a gyanítás.

Ennek általánosabb háttere azonban felvet néhány előzetes kérdést. Abban a szokásos esetben, ha a detektált jelzés azonosítása nem ütközik akadályba, mert egy dologról evidensen tudjuk, hogy mi az, és elveink rendjét sem bontja meg, a jelzés spontán módon kap fogalmat, ítéletet. A folyamat ki sem ütközik előttünk. *Ez egy gesztenyefa. Hideg van. Semmi baj azzal, amit tettünk. Ez a könyv ott van a polcodon. Esik a hó.* A kogníció eszköztárának működését csak akkor észleljük egyáltalán, ha egy jelzés *azonosítatlanul* vagy *hibajelzésként* lép át a kogníció határán – ha nem tudni, hogy ez minek is a jelzése, hogyan értendő, milyen zavart jelez, stb.

Azt a kognitív folyamatot, mely ennek utána veszi kezdetét, vélelemnek, gyanításnak szoktuk hívni. *Ez talán az. Ez olyan, mintha az lenne. Az ott nyilván már egy város lehet. Ez a gomb biztos ahhoz a kabáthoz tartozik.* Ilyesféle formulák-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ban kezd alakot ölteni a bizonytalan fogalmi azonosítás és állítás. A vélelem, előfeltevés a diszkurzív ész „alapanyaga”. Általános megnevezése azonban már a nehezebb kérdések közé tartozik; erre muszáj röviden kitérnem.

Köztudott: Pierce a gyanítás, találgatás, vélelem jelenségén keresztül irányította rá a figyelmet, hogy a diszkurzív ész következtetési módjai közé nemcsak a dedukció és az indukció tartozik, hanem a retrodukció (valamint a – vele rokon, de műveleti irányultságában eltérő – abdukció): a *valószínűsítő következtetés* is. Megoszlanak a vélemények, hogy Pierce ennek kapcsán hányféle következtetési módra, diszkurzivitási formára tett javaslatot. Az irodalom alapján arra jutottam (indokaimat és érveimet lásd a *Teóriák stílusai*ban), hogy a vélelem–gyanítás–feltételezés következtetési formái már Pierce-nél is *két utat* ajánlanak a tudást még nélkülöző értelemnek, hogy az eljusson a definitív, világos és elkülönített tudásig. Ez az útkettősség azóta is jelen van az abdukcióról szóló felfogásokban.

A két út közül egyik az *interpretación,* másik a *heurisztikán* át vezet be a kogníció terrénumára. Pierce a két utat egy-egy arisztotelészi alapművelethez kötötte: az elsőt az *apagógéhoz,* a tétel valószínű, az úgynevezett legjobb magyarázatra történő visszavezetéséhez, a másikat az *analógiához,* az arány átviteléhez, keretek, eljárások kreatív átemeléséhez új területre.

Azóta számos elmélet árnyalta a pierce-i valószínűsítő következtetés tudásszerzési módját, de az út kettőssége megmaradt. Ha a dologról egyelőre nem tudom, hogy miféle, úgy kétfélét tehetek. *Vagy* a legjobb magyarázattal próbálok a már ismert dolgokhoz visszavezető, *retroduktív* utat keresni számára, és körükben helyet találni neki. *Vagy* egy új hasonlati lehetőség, más értelmezési keret igénybevételének szükségességére jutok, és *abduktív* módon próbálok reflektálni rá, hogy diszkurzív leíráshoz jussak róla.

Nos, ezekkel az utakkal vezeti be a kogníció a maga teljesebb – értsd: a deduktív és az induktív következtetéseket is működtető – terébe azokat a detekciós jelzéseket, amelyeknél még nem tudunk „nevet adni a gyereknek”. Mit teszünk tehát ekkor, maradva a „gyámügyi” hasonlatnál? Vagy egy már ismert és tudott tartalomhoz visszavezetve igyekszünk a „gyereknek” megfelelő elhelyezést találni, vagy hasonlati alapon próbáljuk új értési „családdal” befogadtatni. A neve nincs jelenséggyereket *vagy* a valószínűsíthető értelemrokonokhoz vezetjük vissza, *vagy* analogikusan rokonítjuk egy értelemcsaláddal, „adoptálás” útján adunk neki nevet. Röviden: ez a két „gyámügyi” rendezése van egy neve nincs jelenség kognitív elhelyezésének: a családfelkutatás vagy az örökbeadás.

Visszatekintve és összefoglalva: a detektorrációnknál *tudatosulás* zajlik:

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

tudomásunkra jutás, tudomásszerzés. Működési területére, mint láttuk, két út vezet be: az észlelő appercepciónk *kiélesítése,* valamint elveink új irányt kereső pozicionálása, *újratájolása.* Kognitív rációnknak ezzel szemben a *tudatosítás* a műveleti jellemzője. Ennek is két bevezető útja van: *értelem-visszavezetés* (retrodukció, valószínűsítő következtetés) és *értelemátvezetés* (kreatív abdukció, metaforikus következtetés). Ez utóbbiak fognak azután a kogníció belső tájain kibővülni a *logikai levezetés* (deduktív következtetés), illetve a *szabálybevezetés* (induktív következtetés) útjaival.

A detekció határpontját, ahonnan a területére befelé vivő mindkét út (kiélesítés és újratájolás) belátható, *egyetlen* határmagaslatként azonosítottuk. Így neveztük: sejtelem, *előérzet (praesensio).* Ideje jobban szemügyre venni azt a vélelem, gyanítás jelentésű fogalmat is, amely a határnak a túloldalán, a kogníció műveleti területén helyezkedik el. Ez a fogalom, mint említettem, az *előfeltevés (praesumptio).*

3. Az előfeltevés

Annak tárgyalása előtt, hogy az előfeltevés fogalmának mi adja kognitív jelentőségét, emlékeztetnék arra, hogy az előérzetet miért tekintettem a detekció kitüntetett jelenségének.

Az előérzet már ismer valamit valamilyennek, de még nem tudja, mi az. Például érezzük, hogy valami rossz vagy jó lehet. De nem tudunk fogalmilag számot adni sejtésünkről. Nem tudjuk megragadás tárgyává tenni, nem tudjuk az okát, nincs fogalmunk sem az esemény bekövetkezése körülményeiről, sem pontos idejéről. Csak sejtjük, hogy valami közeleg, már közelben van, küszöbön áll. Az előérzetek minden ismeretünkkel megerősödő, újrastrukturálódó háttere a többé vagy kevésbé valószínűsíthető, látens következtetések terrénuma, a biztosra vett predikciók, a csak súrlófigyelemmel kísért várakozások világa. Leghétköznapibb tapasztalásaink, akcióink is tele vannak szubjektív *priorokkal,* amelyek lenyomatai a néha esetleges mintán alapuló, igen eltérő fokban valószínűsíthető feltevéseinknek.

A sejtelem értelmében vett előérzetnek ez a határmagaslati helye azonban egyúttal a detekció korlátját is mutatja. Az előérzet *késztetése* ráutalt a kogníció *törekvésére.* Meg akarjuk *tudni,* mit takar az előérzet, minek szól a sejtelem, beigazolódik-e. Másrészt ez a ráutaltság világosan értésre adja, hogy az előérzet *biztos* „tudata" (securitas) éppen a *tudatot* nélkülözi, mivel megfoghatatlan: híján van a *bizonyosságnak* (certitudo).

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A *kognitív* észhasználatnál (az előérzettel szemben) az előfeltevést mondtam határmagaslatnak. Robert Merton már 1984-ben a *proto-concept* kifejezést alkalmazta a csíraszerű előfeltevés-eszmére. Ezt később rá hivatkozva Richard Swedberg (2014) – szembeállítva a teória tényleges kivitelezésével, amit *main study*nak hívott – a *prestudy* és *teorizálás (theorizing)* névvel illette. Swedbergnél a teorizálás nem végső, betetőző esemény, hanem *első.* Nem igazolást lezáró, hanem *teóriához vezető folyamat.* Jellemző megfogalmazás tőle (Swedberg 2014, 17.; kiemelések az eredetiben): „A teória [...] *jelenséget magyarázó állítás.* Ebben a perspektívában a teorizálás *azt a folyamatot jelenti, amelynek révén egy teória előáll.*" Hasonlóan látja ezt Kirk Weick is (1995, 390.): a *teorizálás* és a *teória* különbsége a processzus és produktum, folyamat és végeredmény, alakulás és alakot öltés közti különbség. A teorizálás rokon Fleck kifejezésével, a 'gondolkodási stílussal' *(Denkstil),* amelyet a 16. lábjegyzetben ezzel jellemeztem tőle: a „gondolkodási hangoltság *[Stimmung]* a gondolkodási szokások és szellemi hajlandóságok *[Bereitschaften]* komplexuma".

A *teorizálás* protokonceptuális, teóriaelőttes, folyamatcentrikus fogalma jó kiindulópont a kogníció határán keresett előfeltevés-fogalom megértéséhez. Ez az előzetesség, ha *proaireszisznek* értjük, úgy inkább paradigmaválasztó (arisztotelészi), mintsem kedveléselvű (epiktétoszi) értelemben az. A teorizáló proaireszisz – mint paradigmaválasztás – „tárgya" egy gondolkodási stílus. A teorizálást proaireszisznek venni annyi, mint egy felfogási beállítódást előnyben részesített, *választott* attitűdnek tekinteni másféle beállítódásattitűdökkel szemben. (Amennyiben viszont ez hallgatólagosan történik, mintegy „a tudat háta mögött", úgy ez már a *tudatmögöttesnek* a birodalmához tartozik, lásd jelen könyv következő fejezetét a tudattalanról és ennek fajtáiról.)

Az előfeltevés ezt jelenti: az igaznak tartás egyik sztenderdjét indokoltabbnak, hatékonyabbnak és termékenyebbnek tartjuk egy másiknál. Benne előzetes minőségként igaznak tartási preferenciánk, irányzati és módszertani sztenderdet választásunk, azaz egész *gondolkodási stílusunk* tükröződik. Kant után szabadon fogalmazva: a tárgy nemcsak a felfogásunkhoz igazodik, hanem, ezt *megelőző,* eredendőbb értelemben véve, a felfogásunk módjához, igaznak tartási sztenderdjéhez, intellektuális stílusához is. Azt áll módunkban megérteni, amihez *megértési mód* áll rendelkezésünkre.

Ha egy ismeretlen jelzést a kogníció szekvenciális műveleti készletének kell azonosítania, akkor ez a művelet mindig eleve *valamilyen* stílusú teorizálás szerint indul el, és így is megy végbe, *bármilyenként* soha. Egy nem értett dolog megértéséhez intellektuális ötlet kell; az ötlethez fogalom; a fogalomhoz viszont megragadni, felfogni tudó, egy bizonyos igazságsztenderd szerint

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

hatékonynak vélt beállítódás (gondolatstílus), ennek kiművelése (teorizálás), végül kiaknázási folyamata (teória). S persze kell hozzá jó adag szerencse. Jó adag szerencse elkelhet az eddigiekből adódó következtetések levonásához is.

4. Macskaszem és radarreflektor

Az első következtetés „elménk szemének" (oculus mentis) felépítését illeti, természetesen e klasszikus fogalmat továbbra sem klasszikus (teológiai) értelemben véve. Ezt a felépítést a következő két ábra közül az első a *rációduality* fényében mutatja be úgy, hogy „elménk szemének" elemeit megpróbálja egyetlen szem sematikus képén összegezve láttatni. Ez az első kép *statikus,* szemben az őt követő másodikkal, amely ezt a képet már mozgásában, *dinamikájában* próbálja átlátni és azonosítani.

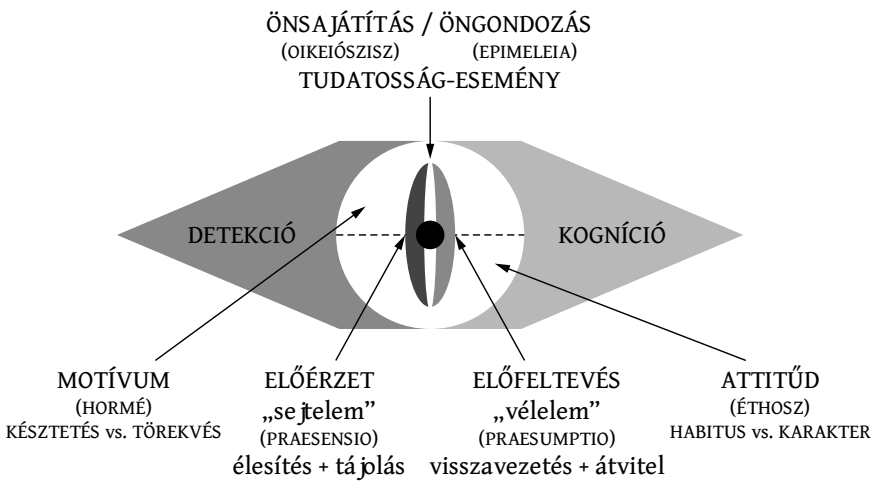

12. ÁBRA | *A mentációnk racionalitásának elemei*

Ennek az ábrának minden elemét érintettem már korábban. Látni rajta a rációduality *interperszonálisan* kettős játékterét (detekció és kogníció). Feltüntettem rajta „elménk szemének" tranzitzónáját is: a kettős játéktérbe két

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

irányba átnyúló „íriszét” (motívum, attitűd). Továbbá jelzem rajta *perszonális* „pupilláját” – az oikeioszisz és epimeleia, az önsajátítás és öngondozás (önnövelés) tudatossági centrumát, szélükön az előérzetet és előfeltevést, azaz a kétféle rációnk legelemibb, egymáshoz legközelebb álló zónáját. A közepén álló fekete kör a sajátunkat kiütköztető kérdésesség *aperszonális* tudatosságeseményét jelzi.

Az ábrán minden térség, alapelem összetartozik. De az alkotórészek nélkülözhetetlenségénél van fontosabb tulajdonságuk is: *szinergikus komplexumot* alkotnak. Ez azt jelenti, hogy egészük többet ad ki, mint amennyit az egyes részek összege kiadhat.

Hadd fűzzek ehhez egy inkább játékos megjegyzést: az *oculus mentis* sematikus ábrája hasonlít a *macskaszemhez.* Némi iróniával: a *homo sensus-sapiens* látásánál macskaszemben verődik vissza a világ fénye. Avagy, még ironikusabban: ezt akár annak jelképeként is felfoghatjuk, hogy elménk szeme *sötétben is világít.* Merthogy: rekurzív entitás. Nem csak visszaverni tudja a világ fényét. Képes magát is láttatni, megvilágítani. Elménk szinergikus „macskaszeme” nem olyan, mint Istené, akinek „szeme mindent lát”, látótere végtelen. Ellenkezőleg: határolt látóterű (perspektivikus), nem egyféle (összetett), tudatossággal rendelkezve sajátos (szubjektív tapasztalatú), látása időérzékeny, nézetiránya rekurzív is lehet, továbbá egyszerre gyakorlati és teoretikus, biztonság- és bizonyosságérdekű.

Most pedig a statikus után a *dinamikai* következtetésről. Mit láttunk be a detekció reprezentatív jelenségéről, az előérzetről? A sejtelemnél detektáljuk az *előérzetet,* de nem tudjuk, *mi ez,* mert nincs hozzá világos fogalmunk. Ehhez illeszkedik a kogníció reprezentatív jelensége, az *előfeltevés,* amely, ismétlem, nem maga a megértés, csupán ennek előlegzése, előfeltétele. Mi történik előfeltevéskor, ha a vélelmezést felfogási beállítódásunkra ráhagyatkozó teorizálásként értjük? Gyanítás, vélelem esetén úgy lép működésbe az előfeltevés, mint *egy bizonyos irányba húzó tudat,* mely tükrözi ugyan valamennyire gondolkodási stílusunkat, de amelyről még nem tudjuk, hogy *miről* tudunk vele valamit, mivel nincs hozzá kellő adatunk. Ismereti oldalról számunkra aluldeterminált lévén csak *előfeltételezzük,* hogy így jutunk hozzá közelebb.

Az *előérzet* (praesensio) és *előfeltevés* (praesumptio: teorizálás, proaireszisz) két határfogalma mutatja, hogy a *radarelvű* detekció és a *reflektorelvű* kogníció, gondolkodásunknak ez a két metastílusa szorosan egymásra utalt. Együttműködésük képileg is érzékeltethető egy közhasznú eszköz ábrájával. Nevét történetesen épp a *radar* és a *reflektor* szavak összetétele adja. Ez a *radarreflektor.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A radarreflektor hajókon használatos, erősen ajánlott eszköz; a navigáláshoz nélkülözhetetlen. A gondolati navigáláshoz is az. Nemcsak azért, hogy a gondolkodásunk „lásson”, hanem azért is, hogy szemléletessége megnövelje a gondolkodási folyamat „láthatóságát” a számunkra. Az alábbi ábra két, egymással szembefordított modellképen mutatja be ennek az eszköznek a működési elvét, de már a rációduálitás modelljét jellemző dinamika illusztrálására. Közepén, a két radarreflektortól mintegy közrefogva jelöli az ön-tudatosságnak a helyét. Ez hát a megtartó *önsajátításnak* (oikeioszisz) és az erősítő *öngondozásnak* (epimeleia) a tudatosság-esemény szempontjából központi része.

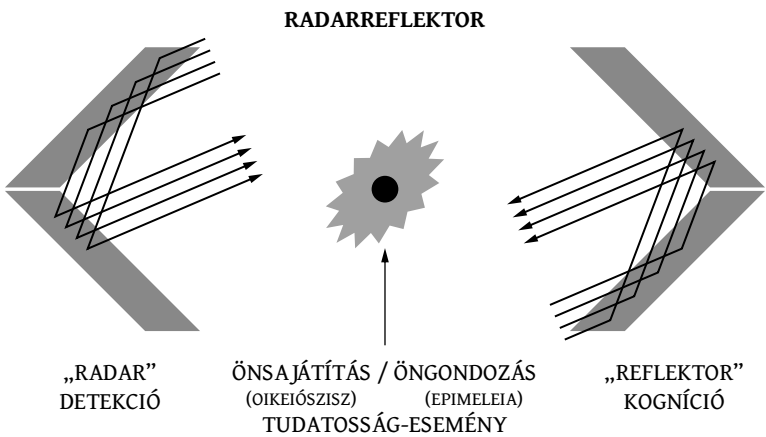

13. ÁBRA | *A rációduálitás dinamikája*

Jól látni, hogy a radarreflektornak a működése fölöttébb egyszerű. Szórt jelzések befogására, felerősített visszajelzésére szolgál. Képe jó szolgálatot tehet a detekció és kogníció közti tranzitzóna elképzeléséhez. A rációduálitás két ellen-határfogalma, vagyis a detektáló előérzet és a kognitív-teorizáló előfeltevés közti, *elemi interakció* két, egymással szembefordult radarreflektor működéséhez hasonlítható.

Gondoljuk át újra: *előérzetnél* érzetet detektálunk, de nem tudjuk, mi ez, mert nincs hozzá fogalom, a gyanító *előfeltevésnél* viszont tudunk ugyan egy jónak ígérkező gondolati irányról, de nem tudjuk, hogy voltaképp mit ragadtunk meg vele, mert nincs hozzá elég ismereti adatunk. Az előérzet-lokátor

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

csak *jelzést* fog, de ezt nem tudja biztosan *valami jelének* venni, mert nem tud állítást tenni róla, nincs hozzá azonosító fogalma. Előfeltevés-reflektorunknak viszont egy ideig csak a felfogásmódunk *irányáról* van fogalma, de ennek fénykörébe még alig tűnik fel ismereti adat, így iránya helyessége nem bizonyosság. Ekkor kezdődik el a detekció és kogníció határán a radarreflektoraik közti elemi interakció.

Világos, hogy *mit adnak cserébe miért.* Felfogható jelzésért adnak cserébe azonosító fogalmi jelet, és fordítva: a jobb meghatározásért adnak cserébe több érzetadatot a praxisunk újratájolásához. Egyszerűbben szólva: *detekcióért adnak cserébe kogníciót,* és viszont, *kognícióért adnak detekciót.* Így egyfelől az előérzet már el tud indulni gyanításként a beigazolódás útján, a *bizonyítottság* felé, másfelől a beigazolódás a gyanítást, az előfeltevést teheti mind *biztosabb* előérzetté.

Az oikeioszisz és epimeleia alkotta perszonális határ így tekinthető *nyitottnak* felfogásunk mind a két döntően interperszonális térsége felé. A szonárráció adta *tudatosulás* csak a diszkurzív leírás, azaz a fókuszráció révén képes *tudatosítani magát.* A *tudatosító* kogníció pedig csak detektálással képes a szó igazi értelmében vett *tudatosulásra.* Mindkettő ebben a szinergikus (mert részei összegénél nagyobb komplexitást adó) kétirányú, kettős-értelmű kontramozgásban sajátítja el tudatosságát. Elménk szeme, az *oculus mentis* ez a két irányban nyitott mozgás maga.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

V.

REZILIENCIA |

A TUDATTALAN OLIGOMORFIÁJA

De mi a „tudattalan”? Az, ami zsanérként, az elfordulás tengelypontjaiként, exisztenciáléként működik, és így nem érzékelhető. Mert mindig csak egy *szinten* elhelyezkedő alakokat, formákat látunk.

Maurice Merleau-Ponty (2007, 213.)

Minden, ami eredeti és igazi lét, tudattalan *[unbewußte];* ami viszont a tudaton átmegy, *képzetté* válik, kifejezése egy képzet kinyilvánítása lesz. Következésképp az ember jellemének vagy szellemének minden igazi tulajdonsága tudattalan, s egyedül ilyenként gyakorol rá mély benyomást.

Arthur Schopenhauer (1985, 439.)

1. Szelf – amit ismerünk?

A tudattalan *(Unbewußte)* egyik legelső, 1828-ban papírra vetett laudációját választottam előadásom második mottójául Schopenhauertől a kéziratos *Adversariá*ból (1985, 439.), még ha a tudattalannak a tudat fölébe helyezett beállítását nem is osztom nála. Azért sem érthetek egyet ezzel, mert a tudattalant (a látens rációt) egyazon nívón, horizontális viszonyban látom egyfelől a tudatival (az operatív rációval), másfelől a tudatossal (az ön-tudattal, a rekurzív rációval). Köztük létezik ellenirányú mozgás, de kizáró ellentét és fölérendelés nincs. Másrészt azt is jelezni akarom a Schopenhauer-mottóval, hogy a tudattalan fogalmát olyan tágasságban próbálom tárgyalni, ahogy a tudattalan fogalma eredetileg – Freud és Jung fellépését megelőzően – megjelent a pszichológia és filozófia horizontján, nagyjából egyidőben azzal a felfogással, amely a *nivellált rációduálitás* terminussal nevezhető meg.

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

E tágasnak nevezett beállítással előadásom más képet javasol a tudat és a tudattalan viszonyára. Mihez képest mást? Például Freud *úszó jéghegyével* szemben. Képi metaforára azért van szükségünk, jegyzem meg közbevetőleg, amiért a fizikus Robert Shaw-nak is: „Semmit sem látsz, amíg nincs meg a látásához szükséges metaforád." (Idézi Gleick 1999, 292.)

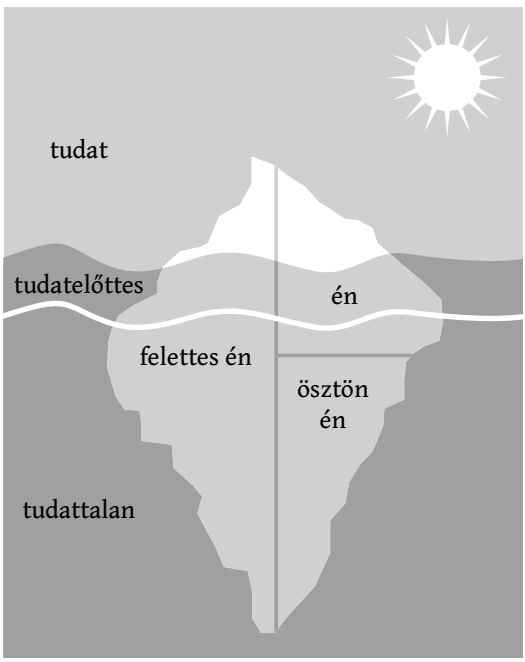

14. ÁBRA | *Freud jéghegy-metaforája*

Legegyszerűbb formájában idéztem fel Freud jéghegy-metaforáját. De ha részletezőbb ábrában tettem volna is, a metaforakép alapvető hibáján ez akkor sem segítene: nevezetesen a vertikalitásán. Egyetértek Thomas Fuchsszal (2019, 36.): a tudat és a tudattalan vertikalitásával szemben horizontális felfogásra volna szükség, ahol is „Merleau-Pontyt követve a test ambiguitását vesszük kiindulópontnak a szubjektivitás *horizontális* kiterjesztésének érdekében" (lásd még Horváth–Pavlovics 2021; Ullmann 2022).

Előadásomban olyan elképzelést indítványozok, amelyben a „horizontális tudattalan" (Ullmann 2022, 236.) egyensúlytalan, ezért mindig egyensúlyt keres. Ennek a képnek a konceptuális magja az egyensúlykeresés alapfogalma: a *reziliencia.* Rezilienciát rugalmas ellenállást értünk: egy rendszer

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

megmaradási és megújulási képességét a külső és belső hatásokkal szemben. Ez a rendszer egyensúlyi állapotánál a régi megtartását jelenti, vagy egy új egyensúly elérését. „A reziliencia konszubsztanciális fogalom", emlékeztet fontos írásában Békés Vera (2002) annak kettős jellegére: „egyszerre jelenti rendszerek belső stabilitásának és a megváltozott környezeti viszonyokhoz való alkalmazkodási (»túlélési«, avagy »megbirkózási«) képességének küszöb-tartományát". Békés megjegyzi, hogy míg fizikai tárgyak esetén a rezilienciánál „a rendszer hatékonyságára, teherbíró képességére *(efficiency),* kontroll-állandóságára és az előreláthatóságra, kiszámíthatóságra" esik a hangsúly, addig az organizmusoknál „a szívósságra, a perzisztenciára, az adaptivitási készségre, a változékonyságra és a megjósolhatatlanságra". Mentációnk kétségkívül organizmusrendszer, komplexumához így ez utóbbi fogalmak jelentési köre adja a reziliencia értelmét. Ez tehát a perzisztens, adaptív, variábilis rugalmasság fogalma. Ebben a kitágított értelemben fogadható el helytállónak Kiss Olga (2009) elnevezése a rezilienciára: „adaptív racionalitás".

Régies és enyhén platonikus nyelven mindez úgy foglalható össze, hogy a tudatéletünket alkotó lélekrészeink rugalmas együttes munkálkodásokra teremtettek. Egzaktabb módon pedig így: *mentációnk reziliens komplexum.* Mit jelent itt mentációnknak az egyensúlyt megtartó vagy kereső komplexuma, amennyiben három alapszavára – a tudatra, a tudattalanra és az ön-tudat (tudatosságra) – gondolunk? Hadd fűzzek mindhárom komponenshez egy-egy előzetes megjegyzést, egyben rátérve már néhány problémára is.

1. A tudatinak és a tudattalannak a szétválasztása a kettő különbségének világos és elkülönített megragadását kívánja meg. Csakhogy így eleve az egyik oldal, nevezetesen a *tudat* szabja meg és hitelesíti különbségük felfogásának kritériumait, ami, könnyen belátható, a megközelítésben erős aszimmetriát jelent. Ez olyan, mintha a zsömle és a kifli különbségéről így nyilatkoznánk: a kifli, szemben a zsömlével, nem elégíti ki a péksütemények kerekdedségi kritériumát, így péksüteményeink két fajtája közül az egyik, a kifli, nem más, mint *a zsömlétlen* (értsd: a nem-zsömle). A tudattalannál is visszaélés történik a hozzá csatolt fosztóképzővel. Mintha ezt tartanánk helyesnek kimondani róla, hogy mentációnk két fajtája közül az *egyik* nem elégíti ki a *másik* (a tudat) által szabott kritériumot, így neve legyen az, hogy *a tudattalan* (értsd: a nem-tudat). Ez a berzenkedés az elnevezéstől korántsem újkeletű. Az *Unbewußte* név problémáját már több mint száz éve is pontosan így látták. „Az *Un* szócska tagadást fejez ki. Csakhogy a szóban forgó fogalom esetén egyáltalán semmiféle tagadásról nincs szó." (Wanke 1914, 96.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

2. A 'tudat' szavunkat *egyes számban* használjuk, holott a tudat (a ráció) soha nem volt egy, hanem (legalább) két entitás, két radikálisan eltérő – noha sokáig, nagyjából a 19. század közepéig nem egyenrangúnak tartott – rációműködés: a detekció és a kogníció, az *átélő, orientáló megtapasztalás* és a *fogalmilag megragadó tudásszerzés* kettőse. (Radikális különbségükről, ókori és újkori, a 19. század közepétől kiváltképp megszaporodó példáikról jelen könyvben már bővebben írtam; itt elég jelzésükre szorítkoznom.) Hasonlóképp a 'tudattalan' kifejezés is *egyes számban* használatos, németből átvett alapszavát *(Unbewußte)* is beleértve, holott az sem egy, hanem (legalább) két entitás. Ráadásul ez a kettő is olyan, amely, mint ezt rövidesen tárgyalni fogom, szoros kapcsolatot mutat a detekció és a kogníció kettősével, mi több, sok vonatkozásban párhuzamos is velük, megfelel azoknak és együttműködik velük.

3. Ebbe a komplexumba beleértek még egy elemet (bár jellemzésére ez esetben is jelen könyv egy korábbi fejezete kerített sort). Ez az elem a *tudatosság* vagy (a jobb érthetőség kedvéért vállalva a pleonazmust) *ön-tudatosság,* a rekurzív, a *Magunkra vonatkoztatott ráció.* A tudatosság mentációnknak az az eseménye, amelynél a kanti öntudat *apriori* hordozóját, azaz a transzcendentális appercepció *Én gondolom* („Ich denke") képzetét az illető tárgyra nézve két alapkérdés kíséri bennünk kimondva vagy kimondatlanul. Az egyik ezt kérdezi a tárgyról: *Sajátom-e? Az én javam-e?* Ez az ön-tudat *oikeiosziszra* (önsajátításra) vonatkozó kérdése. A másik ezt kérdezi tőle: *Erősít-e? Javamra van-e?* Ez utóbbit hívom a tudatosság Foucault-tól ismert *epimeleia*-kérdésének, amelyet az „öngondozásunk" végett, önmagunk erejének növelését szem előtt tartva teszünk föl magunknak (a két fogalmat is korábban tárgyaltam).[30]

Most főleg *tudattalanjaink* differenciáiról és dinamikájáról szeretnék beszélni, ezért a *detekció és kogníció különbségét* – az ön-tudat iménti, kettős kérdéséhez hasonlóan – csupán annyiban fogom érinteni, amennyire ez a később kifejtendők érdekében szükséges. Muszáj szót ejteni a rációduralitásról, még ha röviden is, utóvégre ez az elgondolás a most tárgyalandó tudattalanértelmezés keretelmélete.

Ha a rációra az 'ész' szavunkat alkalmazzuk, a két rációnk különbsége úgy jellemezhető, hogy míg a detekció az *észlelések* és *észelvek* operatív működése, addig a kogníció az *észszerűsítéseké* és *észérveké.* Detektálásunk affektív és prediktív, nem egyszerűen perceptív folyamat, továbbá korántsem passzív működés. Ellenkezőleg: a detekció mindig reflexív, intuitív, holisztikus, aktív „szkennelési stílusú" (*scanning style;* Cropley–Cropley 2009) működést

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

mond magáénak. Más szóval, a detekció testünk aktív közreműködésével, cselekvően végzett tudati „letapogatása" annak, amihez énünkként és annak környezeteként, azaz közelebbi-távolabbi világaként hozzáférünk *(embodied, enactive mind).* Ezzel szemben kogníciónk, az észszerűsítések, észérvek alapművelete absztrakt, reflektív, konceptuális és argumentatív, a kiterjesztett, algoritmikusan növelt elménk *(extended, augmented mind)* hozadéka.

Folyamatfilozófiai szempontból újabban a kogníció vonásaként ismerik föl, hogy benne nem gátlóan (privatívan), hanem nagyon is meghatározóan vannak jelen „teorizáló stílusaink" elfogultságai, előítéletei, preferenciái. Gondolati elköteleződés nélkül nincs a gondolkodásnak tétje és dinamikája – ám *elköteleződés* soha nincs bizonyos *megkötöttség,* preferálás nélkül. Kogníciónk sajátos, jellegzetes „gondolkodási stílusában" a látens jóváhagyásaink eltérő foka, a *bias*aink (elfogultságaink, előítéleteink) adta szintkülönbségek kognitív domborzata lép elő. Ez érvényes a detekcióra is, amelyben, összességüket véve, jogosan látni „affektív domborzatot", vagy – Husserl nyomán idézve a kifejezést – „affektív reliefet" (lásd Ullmann 2010, 206.; Horváth 2018, 33., 39.). Az ellenben nem új felismerés, hogy a csak többé-kevésbé sejthető *priorok,* a látens preferálások nemcsak a tudatnak, hanem a tudattalannak a működését is befolyásolják. Ez utóbbiakat Zajonc (1980, 159.) *preferendumok*nak nevezte, Jung (1990, 175.) *dominánsok*nak hívta.

A nivellált rációdualitással kapcsolatban a II. fejezetben már éltem egy repüléshez használt eszköz képével: ez a *műhorizont* volt. Most kiegészítve *tudati* kettősségeink bemutatását, a detekció és a kogníció közti különbség metaforájául szintén egy repüléssel kapcsolatos eszközpáros képét idézem fel. Azért is használom szemléltetésre épp ezt az eszközpárt, mert a mind Freudtól, mind pedig a (felfogásomhoz közelebb álló) kettősfolyamat-teória művelőitől ismeretes „elsődleges és másodlagos folyamat" terminus[31] történetesen ennek az eszköznek a hivatalos nevében is visszaköszön, lévén a nevük: *elsődleges radar* és *másodlagos radar.*

Az *elsődleges,* más néven készenléti radart mindenki könnyen maga elé tudja képzelni: körben forgó antenna pásztázza az eget, és továbbítja a felbukkanó repülők lokátorjeleit a repülésirányításhoz. Annyit detektál ez a műszer, hogy egy gép tőlünk bizonyos távolságra jelen van az égen. Ez a *detekció* képi hasonlata. Itt jelen van a tárgyészlelés egy minden irányban pásztázható, észlelési mezőn, de jelen van a hallgatólagos predikció is. Például az a látens, ki nem mondott előfeltételezésünk, hogy a lokátorképernyőn megjelenő „folt" olyan jel, amely légi járműről verődik vissza, és nem, mondjuk, egy szárnyas sárkánygyíkról.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A *másodlagos* radar ellenben nem pásztáz, hanem azonosít. Célzott jelek küldésével „vallatja" a repülőt, amely a fedélzeti *transzponderével* válaszol neki, így adja meg a fontosabb adatokat magáról (járatszám, sebesség, magasság, koordináták). A másodlagos radar tehát tulajdonságokat *ragad meg* a repülőnél, nem csak észlelési eseményként vesz tudomást róla. Az azonosítási, megragadási művelet teszi a „másodlagos radart" kognitív rációnk alkalmas analogonjává. Elsődleges radar nélkül a torony nem tudná, hogy *valami van* az égen. Másodlagos radar nélkül azt nem tudná, hogy *pontosan mi az.*

Nem lehetne kifogásom az ellen, ha valaki a most kifejtendő tudattalanelképzelést *racionális* (értsd: nem misztikus, és nem lélekbúvár) értelmezési kísérletnek tartaná, feltéve, ha 'racionálison' *két ráción* nyugvó felfogást értene, nem egyetlen ráción nyugvót. Erről a kettős rációalapról láttuk be, hogy rációduálitásunknak e két, komplementer módon együttműködő, egymással egyenrangú tagja – rációink kettőse – egyrészről detekciós műveleteket végez, másrészről kognitívokat. Most az a kérdés, mit tesz a kettősükkel szoros kapcsolatban álló tudattalan. Pontosabban: *mit tesznek velük a tudattalanjaink?*

2. A tudattalan színre bontása

A tudattalan többességére, pluralitására vonatkozó elképzelés egyáltalán nem kései, visszavetített ötlet, hisz jelen van már a tudattalan klasszikusainál is. Freud azt mondja, hogy „*kétféle* tudattalan létezik" (es gibt *zweierlei Unbewußtes;* 2000, 425.): a *tudatelőttes* és a voltaképpeni *tudattalan*. Jung is érvényesnek tartja ezt a kettősséget, sőt megduplázza. Ismert, hogy ő a freudi *személyes* tudattalan mellett *kollektív* tudattalanról is beszél. Másrészt kulcsszerepet ad a tudatost és tudattalant egyaránt meghatározó kétféleségnek, mármint az *introvertált* és *extravertált* „beállítottságnak". A tudattalan Freud és Jung előtti legjelentősebb elméletalkotói (nem számítva Schopenhauert), Carl Gustav Carus és Eduard von Hartmann viszont számszerűen eggyel több tudattalanformával számolt; *háromfélével,* jelesül az úgynevezett relatív, az abszolút, valamint a parciális – illetve fiziológiai – tudattalannal.

A tudattalanjainkat firtató első kérdésünk tehát igen egyszerű, ha különbségeik adta változataikra kérdezünk. *Hányféle tudattalanunk van?*

Osztom Ullmann (2016a, 154.) véleményét: „A »Mi az?« kérdés helyett, úgy vélem, helyesebb a »Hogyan működik?« kérdést feltennünk a tudattalannal kapcsolatban." Valóban, nem „valami" a tudattalan, hanem „valahogyan", nem mivolt, hanem – gondolati – *működés.* A tudattalant már Schopenhauer

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

(1985) is „gondolkodásnak" tartotta: „Akár az a fiziológiai hipotézis is felvethető, hogy míg a tudatos az agy felszínén zajlik, a tudattalan gondolkodás *[unbewußtes Denken]* az agy belső részében." Freud (2000, 201.) szintén „gondolkodásnak" veszi a tudattalant, ez kiderül abból, amit az álomról ír: „Csak azt ne feledjük, hogy itt tudattalan gondolkodásról *[unbewußtes Denken]* van szó."

Megítélésem szerint a tudattalan gondolkodási mintázata *négy eltérő irányba* mutat. Ennek a négyes tudattalannak már első teoretikusai is eltérő neveket adtak, melyek akár égtájakat jelölő irányoknak is felfoghatók. Ez: a *tudatelőttes,* a *tudatmögöttes,* a *tudatfölötti* és a *tudatalatti.*

TUDATELŐTTES *(Vorbewußtsein)*

Ezt Freud a „kétféle tudattalan" egyikének hívja, Jung (1990, 125.) pedig úgy hivatkozik rá, mint „küszöb alatti (szubliminális) tapasztalat". A tudatelőttes egészen Leibnizig *(petits perceptions),* Meister Eckhartig, sőt Ágostonig (*abditum mentis;* lásd Speer 2008) is visszanyúló hagyományában a fő jellemző a *prereflexivitás.* Ennek hordozója éppúgy lehet egy emléknyom, érzetbenyomás, mint az álomképek folyama vagy egy-egy foszlánya. A lényeg, hogy a kogníció szisztematikus gyakorlata nem gyakorol fölöttük hatalmat; nem alkalmasak rá, hogy a zajlásuk folyamata közben definitív megragadás tárgyai legyenek. A kognitív tudattalan teoretikusai közül többen főleg ebben a prereflexivitásban találják meg magának a tudattalannak az alapvető és általános tulajdonságát. A tudatelőttiség ilyen fogalmi kiterjesztésének a tudattalan egészére sok előnye van, például összeegyeztethető a hagyományos elképzeléssel, hogy az intellektus a percepcióra épül, annak mintegy rendezőelve és „öntőformája".

TUDATMÖGÖTTES *(Hinter dem Rücken des Bewußtseins)*

A tudatmögöttes emblematikus frázisa ('a tudat háta mögött') Hegeltől való, de jelentése már jó két évszázad óta bővül. Hegelnél az megy végbe a 'tudat háta mögött', hogy a tárgy *a tudat számára való* tárggyá válik. Ez a felfogáson belüli, tárgyi „keletkezés" *(Entstehung)* az, amely „irányítja a tudatalakzatok egész sorát".[32] A tudatmögöttesbe nemcsak gondolkodásunk sajátos domborzata tartozik bele, amelyhez igazodnia kell észjárásaink jellegzetes menetének, hanem e domborzatnak a *törése, szakadéka okozta újdonságtapasztalat* is, az a Schopenhauer által említett „zavar" *(Perplexität),* amely szintén elő tud állni 'a tudat háta mögött', amikor beleütközünk egy számunkra meghökkentő dologba, amely gondolkodásunk egészét meg-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

rendíti. Ily módon a tudatmögöttes nem más, mint az előttünk jórészt rejtett kognitív mintázataink, sémáink váratlan kiütközése.[33] Jung kollektív tudattalanjának archetípusai *tartalmilag,* illetve szociokulturálisan jelentik a tudatmögöttes alakjait. *Formai,* meghatározó értelemben azonban gondolkodásunk ránk jellemző mintázata, Ludwik Fleck 1935-ből való szavával „gondolatstílusunk" (*Denkstil;* új kiadásban: 2011), „teorizáló stílusunk" (Swedberg 2012) egész kognitív domborzata is ott áll 'a tudat háta mögött', ahol – szintén jórészt elrejtve elfogultságaink elhelyezkedését, illetve mélységét – igaznak tartásaink preferált formái is „keletkeznek". A tudatmögöttes adja intellektusunk négy mintázati alapstílusát is, amelyek a filozófia alapirányzatait karakterizálják (Hévizi 2020, 2021).

TUDATFÖLÖTTI *(Überbewußtsein)*

A tudattalannak ez a válfaja a fogalom modern kori, 19. századi előtörténetének igen fontos eleme, habár az *abditum mentis* fogalma részben ezt is előlegzi. Schopenhauernél és Carusnál a *vitális* (akarati) *abszolútum elvét* takarja, míg Hartmann-nál *világegység-intuíciót,* aki szerint „a tudaton túltekintő, tudattalan intelligenciát tudatfölöttinek kell hívnunk". Hartmann ehhez hozzáteszi: „az intuíció (abszolút idea) mindentudása és tökéletes bölcsessége negatívan meghatározva tudattalan, míg pozitív meghatározatlansága abban áll, hogy ez valami tudatfölötti" (1882/II, 176–177. és 186.).[34] A tudatfölötti bármely változatát nézzük a kettő közül, fő jellemzőjük az odaadás a totalitás értelmen túli egységhitének, az abszolútum iránti szenvedély, még ha ez az eszmei odaadás nem is válik elragadtatottsággá. Sok változatban él tovább az intellektust, a hagyományos értelemben vett racionalitást felülmúló univerzum-egységhit intuíciója, például az „életlendület" vitalizmusában, a pánpszichizmusban és – William James kifejezésével élve – minden „abszolutista" képzetrendben, mindenütt, ahol „a tudat magán túl értelmezi *[über sich selbst hinausdeutet]* az őt végső előfeltételként megalapozó kapcsolatokat és összefüggéseket" (Windelband 1914, 18.).

TUDATALATTI *(Unterbewußtsein)*

A tudatalatti a tudattalannak alighanem legismertebb, a köznyelvben leggyakrabban előforduló alakja. A tudatalatti fogalmát a korai Freud is használta – akadt kortársa (Georg Wanke), aki pontosabb kifejezésnek is tartotta a tudattalannál –, ám végül mégis tévesnek, félrevezetőnek ítélte meg. A tudatalatti fő mozzanatai az ösztönkésztetés, a *vágyódás impulzu-*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

sa (főleg a Freudtól exponált, közismert formájában, amely a szexuális vágy), illetve a trauma, szégyen, félelem, és – velük összefüggésben, ám ellentétesen a tudatfölöttire jellemző odaadással – a hárítás, elfojtás, elleplezés. Vannak, akik a tudatalattihoz sorolják még a fiziológiai-motorikus késztetéseket is; ez Schopenhauer kiterjesztett, dominánsként felfogott akarat- és érzésfogalmának eleven utóéletét mutatja. A vágyakkal és traumákkal teli tudatalattiságnak *(Unterbewußtsein)* a 'sötét', alsónak tartott régiója hamar párhuzamba került a tudatfölöttiséggel *(Überbewußtsein)* – a kínálkozó kontraszt okán is, szemben a 'világosabb', felsőbb régióval, ahogy ez például Windelband imént idézett, 1914-es írásában is történik.

Mindez természetesen csak egy vázlat a tudattalan „szóródott" értelméről, amely (ez is szerepet játszott a mottó megválasztásában) elsőként Schopenhauernél tűnik elő.[35] Arra azonban elegendő, hogy ennek nyomán egyszerű formában felvázolható legyen a tudattalan eleve több irányú mozgástere, közepén a tudatosság két, egymást erősítő és kiegészítő kérdésével *(Sajátom-e?, Erősít-e?).* Zárójelben jelzem néhány jellemzőjüket is. Tekinthetjük ezt a csillagábrát (Foucault kifejezésével élve) a tudattalan „szóródási rendszerének" is.

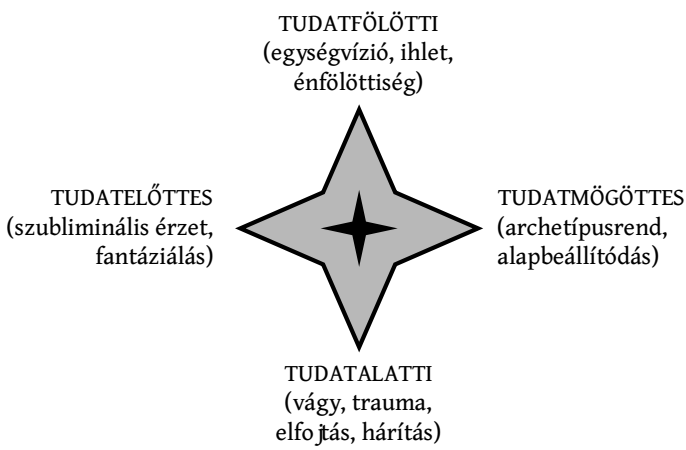

15. ÁBRA | *A tudattalan „szóródási rendszere"*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

3. Négyszínsejtés a tudattalanról

A tudattalan gondolkodik. Az „unbewusstes Denken" Schopenhauer és Freud fontos belátása volt. Azt, hogy a tudattalan elemi, *archaikus* gondolkodási mód, a tudattalan magyar kutatói közül talán Ullmann képviseli leghatározottabban; hadd idézzem őt (2016a 154. és 173.): „A tudattalan sajátos *gondolkodási* formákban működik. [...] [A] pszichoanalízis [...] a tudattalan gondolkodás sajátos formáinak első felfedezése. [...] A tudattalan az egész pszichés valóság *archaikus* rétegét jelenti."

Egyetértek azzal, hogy a tudattalan valamilyen értelemben archaikus gondolkodás. Ez azonban felvet egy számomra alapvető kérdést arról a belátásról, amelyre a tudatos gondolkodási műveletekről jutottam több mint ötven teória mintázatát elemezve a *Teóriák stílusai*ban. Arra gondolok, hogy tudatos gondolkodásunk – teóriastílusaink rendje – végső elemzésben *négy elemi művelet* mintázatát mutatja. Tudatunk képes *additív* (sorozatot, egymásutániságot képző), *institutív* (középpontot, kiindulópontot kijelölő), *konnektív* (összekapcsoló, társító), valamint *modulatív* (méretező, léptékváltoztató) alapművelet végzésére, és persze képes ezek összekapcsolására, variálására (Hévizi 2021). Ezt a tudati mentációnkra vonatkozó feltételezést hívtam *négyszínsejtés*nek.

Elgondolásomat azért elevenítem fel, mert ha a tudattalant is gondolkodásnak tekintjük, akkor neki is lehetnek *gondolkodási módjai,* ami kézenfekvővé teszi a kérdést, hogy a *tudatos* gondolkodás alapműveleteire vonatkozó négyszínsejtés vajon érvényesnek tekinthető-e a *tudattalanra* is. A fenti „szóródási mintázat" négyessége plauzibilis megközelítési móddá teszi, hogy a válaszhoz a tudattalan e négy alapváltozatát vegyük szemügyre.

Különösebb indoklás nélkül belátható, hogy a *tudatfölötti* (Überbewußtsein) által képviselt egységvízió, abszolútumhit megfelel tudatos mentációink alapműveletei közül annak, amelyet a teóriastílusok elemzésekor így hívtam: az origó KIJELÖLÉSE *(institúció).* A tudatfölötti belátásként elért *visio intuitiva* orientációs középpontot jelent, amelyhez a világlátásunkat, életvezetésünket tarthatjuk.

Éppígy triviális, hogy a *tudatelőttes* (Vorbewußtsein) a maga tudatküszöb alatti érzeteivel, a tudatfolyam „szubliminális tapasztalatainak" ismereti özönével, ingeráradatával tudati alapműveleteink közül a sorozatképzés, SORJÁZÁS *(addíció)* képességének felel meg. Ez a fantáziálásban vagy a nappali álmodozásainkban is egyre csak zajló tapasztalás- és képzetfolyam az, amiből majd retroaktivitásunk „ébresztő", felidéző ereje fog egyfajta emlék-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

korpuszt teremteni; így ad képzeleti „testet” a múló idővel együtt eliramló érzet- és észlelésáradatnak.

A *tudatalatti* (Unterbewußtsein) kulcsmomentuma a vágy, a trauma, a félelem; legjellemzőbb reflexeit pedig az elfojtás és hárítás jelenti. Nem nehéz észrevenni, hogy tudatalattinknak az alapelemei – még ha testetlen homályosságú szorongássá állnak is össze – *kontextuálisak és intencionálisak.* Előbb-utóbb ki szokott derülni, hogy valamire vagy valakire vonatkoznak, és voltaképpen csak valakivel vagy valamivel kapcsolatban állnak fenn és szorulnak be ily módon tudatalatti helyzetbe. Mindig részük tehát a TÁRSÍTÁS *(konnexió).* Az affektív aggodalom, szorongás, sejtelem mindig egy helyzetre, körülményre, személyek egy csoportjára vonatkozik: egy *szituációra.* Bevallatlan vágyat mindig a vágytól különböző, de hozzákapcsolt érzés, a felrémlő kudarc, a várható megszégyenülés miatt fojtunk el. A traumát sem maga a szörnyű esemény teszi feldolgozhatatlanná, hanem a sokszor még szörnyűbb háttérgondolatok, amik nem hagyják a traumatikus eseményt idővel „elengedni”, és igazából ezek teszik az embert saját foglyukká. Az pedig ennél is nyilvánvalóbb, hogy a félelem mindig valami mástól retteg, mint ami azt más szituációban az óvatosság tárgyává tenné, hiszen maga az óvatosság, elővigyázatosság még nem foglalja magában a rettegés mozzanatát. Mindebből következik, hogy a tudatalattinál – mint a tudattalan gondolkodás egyik módjánál – alapvető mentális mozzanat a hozzákapcsolás, a társítás. Voltaképpen ez a kapcsolt-társított minőség az, amely a tudatalattiban az elfojtást, eltolást, hárítást kikényszeríti.

A *tudatmögöttest* (Hinterbewußtsein) imént így jellemeztem: ez az észhasználatunk előtt jórészt rejtett, kognitív sémamintázatunk kiütközése. Ehhez hozzáteszem, hogy *észjárásunk,* ami (emlékeztetve Hegelre) tárgyat „keletkeztet” számunkra, így teszi azt sajátos módon felfogottá ’a tudat háta mögött’, mindig fölbecslések *magaslatát* vagy alábecslések *lapályait* járja, s jellegzetes ismétlődéseiben ütközteti ki jelenlétét. Úgy értem: látószögünket mindig elfogultságaink, *bias*aink teszik hol tágabbá, hol szűkebbé. A tudati látószögek szélességének, távlatának ez a sajátos, nem tudott, csak ránk jellemző, „tudatmögöttes” faktora az, ami észjárásaink – ismétlődésben kiütköző – lépésrendjét egyedivé és ránk jellemzővé teszi. Kognitív mintázataink és sémáink ránk vallva közelítenek és távolítanak el dolgokat, így tesznek érdekessé vagy érdektelenné témákat; így becsülnek fel vagy becsülnek alá értékeket; így nagyítanak fel vagy kicsinyítenek le jelentőségében valamit. Észjárásunk e sajátos közelítési–távolítási ritmusának elidegeníthetetlen része tehát a léptéket adó MÉRETEZÉS *(moduláció).*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Ha most valaki azt kérdezné, melyik az a tudattalan mentációnk, ami mind a négy alapműveletet spontánul, ösztönösen gyakorolja, erre pontosan az volna a válaszom, mint amely Freudé volt: az *álom*. Ugyanis az álomkomplexum nem más, mint (1) képek *sorjázása* (2) egy bizonyos centrális képzetkör mentén, ezekhez (3) többnyire érzelmek *társulnak,* amelyek (4) egyes mozzanatokat rendre visszatérőn fölnagyítanak. Ilyen értelemben Freud joggal nevezte az álmot a tudattalanhoz vezető „királyi útnak".

Összefoglalom a fentiekből adódó következtetést. *A négyszínsejtés nemcsak a tudati (operatív) ráció alapműveleteire lehet érvényes, hanem a tudattalanokéira (a látens rációbeliekre) is.* A tudattalan gondolkodás nemhogy nem *semmije* (fosztóképzős tagadottja) annak, amit tudatnak (rációnak) hívunk, hanem valóban, nagyon is *valakije,* mi több, rokona. Mondhatni: a tudattalan úgy *idegenje* a tudatnak, mintha távoli *hozzátartozója* volna: archaikus elődje, felmenője.

A tudattalan e négyes „szóródási rendszere" egyszerű forma. Azonban mégsem legegyszerűbb formája a tudattalan számosságának. Ezt mutatja az a viszony, amely a rációduálitás kettőssége, tudatunk kettéosztottsága és „szóródó" tudattalanjaink között fennáll. Ennek bemutatására térnék rá.

4. Affektív és kognitív tudattalan

A tudattalan számosságának legegyszerűbb elrendezhetőségét keresve rögtön felmerülhet bennünk, amit az imént idéztem Freudtól: hogy „*kétféle tudattalan* létezik". Hozzá hasonlóan kettéosztási rendszerben gondolkodik a tudattalanról annak másik klasszikusa, Jung (1990, 144.): „a tudattalannak két rétege van: a személyes és a kollektív tudattalan". Jung, mint említettem, átveszi Freudtól a küszöb alatti, „szubliminális tapasztalatról" szóló elképzelést, ám a tudatelőttesnek kognitív értelmet kölcsönöz, archetípusalapú, *kollektív* (személy fölötti) tudattalanná bővíti, így helyezi szembe az egyéni komplexusalapú, *személyes* tudattalannal, amely félelmeket és vágyakat, traumákat és szenvedélyeket hordoz.

Egy későbbi korszak pszichológusa, a HERO-modell kapcsán már említett Seymour Epstein (1994) is kétféle tudattalant különböztet meg, mégpedig úgy, hogy integrációs lehetőségük mellett érvel, ahogy ezt írásának címe is jelzi: *A kognitív és a pszichodinamikai tudattalan integrációja.* Nála a kétféle tudattalan[36] integrációja, és ezt érdemes lesz észben tartani, ráépül a tudati észhasználat kettős, úgynevezett *tapasztalati* és *racionális* rendszerére.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Összehasonlításuk azzal veszi kezdetét nála, hogy tapasztalati rendszerünk *affektív,* míg racionális rendszerünk *logikai.* Az affekció és a kogníció kettőssége továbbá feltűnik Price (1965) korábban már említett distinkciójában is a 'hinni-benne' *(belief-in)* és a 'hinni-azt' *(belief-that)* állapota között; előbbi attitűdjét „affektív" jellegűnek hívja, utóbbiét „kognitívnak".

A tudattalan divergenciájának további fontos példája az is, amelyre Tengelyi emlékeztet Husserl és Freud nézeteinek szembesítésekor. Ez, mint fogalmaz, a tudattalan „kétféle megközelítése", amelyen a freudi hagyományba illeszkedő *pszichoanalitikus tudattalan,* valamint a husserliánus *fenomenológiai tudattalan* különbségét érti (2007, 25. ff.). A Tengelyi által számba vett különbségek röviden így összegezhetők. A tudattalan *pszichoanalitikus* verziója egyfajta erőcentrumot alkot, az elfojtás és a sűrítés jellemzi, ellenáll a tudatnak, amiben már jelen kellett lennie, különben nem onnan süllyedt volna le elfojtott tudatként. Ezzel szemben a *fenomenológiai* tudattalan „szunnyadó értelemszedimentumok" tárháza, feledésbe merült, tudatban még nem tudatosult észleleteké, értelemképződményeké.

Hozzáteszem, ez a szembesítés (amelyre később még visszatérek) tartalmazza azt a polaritást is, hogy míg a tudattalan fenomenológiai verziójában a *kogníció* számos retroaktívan „felébresztésre" váró észlelete, emléke, küszöb alatti tapasztalása dominál, addig a pszichoanalitikus verziójában az *affekció* (trauma, félelem, vágy, szenvedély) jelenléte az, ami szembetűnő. Az is evidens, hogy a tudattalant nem lehet sem egyik, sem másik változatra korlátozni. Ezek alapjukban eltérő, de egyenrangúan különnemű változatok. A hétköznapi tapasztalat és szóhasználat is visszaigazolja, hogy más az, ha valamiről, bár láttuk, *nem volt tudomásunk* (ha átsiklunk valami felett), és más, ha *nem akartunk róla tudomást venni* (ha elfojtunk, hárítunk valamit).

A szembeállítások e rokon mintázatára azért figyeltem fel, mert a mostani tudattalan-előadásra készülve történetesen egyazon napon olvastam (újra) két tanulmányt kiváló, magyar kutatóktól; az egyik címében a *„kognitív tudattalan"* fogalma állt (Pléh 2018), a másikában az *„affektív tudattalan"* (Horváth–Pavlovics 2021). A tudattalan polaritásának gondolata nem új keletű a magyar gondolkodástörténetben sem. Ehhez elég elolvasnunk két – jó száz éve született – kiváló írást a tudattalanról, Ferenczi Sándorét (1913) és Alexander Bernátét (1924). Az előbbi a freudi *affektív* tudattalant preferálja, az utóbbi a *kognitívat.*[37]

Végigfutva az említett példákon, plauzibilis átgondolni a lehetőséget, hogy a tudattalanformák mozgástere, amennyiben azok legegyszerűbb alakját keressük, nem négy égtáj felé szóródó rendszert tár elénk, hanem olyant, amely

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

kétféle. Itt természetesen nem annyira a számszerű mennyiség a döntő, mint inkább annak minősége. Jól látható ugyanis, hogy a tudattalanhoz társított *affektív* és *kognitív* vonás visszaköszön az említett példákban:

Freud:	tudatelőttes	→	**kognitív tudattalan**
	voltaképpeni tudattalan	→	*affektív tudattalan*
Jung:	archetípus: kollektív tudattalan	→	**kognitív tudattalan**
	komplexus: személyes tudattalan	→	*affektív tudattalan*
Epstein:	kognitív tudattalan	→	**kognitív tudattalan**
	pszichodinamikai tudattalan	→	*affektív tudattalan*
Tengelyi:	tapasztalás: fenomenológiai tudattalan	→	**kognitív tudattalan**
	elfojtás: a pszichoanalízis tudattalanja	→	*affektív tudattalan*
Pléh:	„kognitív tudattalan”	→	**kognitív tudattalan**
Horváth–Pavlovics:	„affektív tudattalan”	→	*affektív tudattalan*

Ebből két közvetlen teendő adódik. Egyrészt vizsgálandó, hogy a tudattalanra nézve az affekció és a kogníció közelebbről mit takar, továbbá, hogy ez a dualitás mennyiben fedi le a tudattalan jelentéseinek korábban vázolt *teljes* (négyes) tartományát. Vizsgálandó továbbá az is, hogy az affektív és kognitív tudattalannak van-e kapcsolata a nivellált rációduálitás két tudatműveleti rendjéhez, a detekcióhoz és a kognícióhoz, és ha igen, ez miben áll.

Kezdjük az előbbi kérdésnél. Ha visszapillantunk az előző alfejezet végén látható csillagábrára, annak négy égtájbeli irányára, hozzájuk véve az ott feltüntetett, összefoglaló fogalmakat, felfigyelhetünk arra, hogy négyesük *páronként* oszlik meg, ezáltal *kettős osztatú képet* mutat.

1. Van a tudattalanváltozatok között olyan, nevezetesen a *TUDATELŐTTES* és a *TUDATMÖGÖTTES,* amely a kogníció műveletének, a fogalmi megragadásnak a korlátja. A *tudatelőttesnek* a szubliminális, küszöb alatti érzetáradatára, fantáziaképzeteire éppen úgy nem érvényesek a kogníció szabályai, ahogy a *tudatmögöttesre* sem. Ez utóbbi, a gondolkodásunkra leginkább jellemző, csak „a tudat háta mögött” kialakuló archetípusmintázat, észjárási-beállítódási rend azért korlátja a kognitív rációnak, mert nem hozzáférhető, nem megragadható fundamentum a számára: kognícióink sajátos elrendeződéseit, *bias*-preferenciáit juttatja érvényre.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Ez a rend tehát *végső alap,* épp ezért *maga* semmiképp sem alapozható meg fogalmi megragadás, érvelés révén, hiszen akkor újabb alapot alkotna, és így tovább. Végül Tengelyi éles szemű észrevételére utalva: a tudatelőttes és a tudatmögöttes (együttes elnevezésük nála: fenomenológiai tudattalan) egyaránt a tudatinak a *még-nem*-jét képviselik. E két változat teszi ki tehát *a kognitív tudattalan két alapesetét;* minthogy mindkettő a kogníció korlátját alkotja.

2. A tudattalan formái közül a másik kettő, a *TUDATFÖLÖTTI* és a *TUDATALATTI* más eset. Az, ami bennük munkál, az holttere vagy „vakfoltja”[38] a *detekció* pásztázó, eredetileg minden irányba jelet küldő és onnan jelet fogadó működésének. A *tudatfölöttiben* elért egységhit, abszolútumvízió fölényt ad. Az abszolútumban fölismerni vélt és hinni tudott legvégsőt sem az egyszerű tudomásulvétel szokta kísérni, hanem a megvilágosodás enthuziazmusa, az odaadás affektusa. Aki tudatfölötti módon minden dolgok egységének szenvedélyes hitvallójaként meglátni véli az abszolútumot, az aktuálisan kiiktatja a *kritikai korlátot* a belátása előtt, adott esetben észlelni sem képes, hogy ez a *visio intuitiva* nem az értelem hozadéka (még ha a hit segíti is hozzá, mondjuk az ágostoni *credo ut intelligam*). Egyszerűbben: aki abszolútumra ráeszmélni vél, az ezzel egy időben nem fogja megvilágosodását *értelmében* kétséges, tudhatatlan tudásnak tartani.

   Arra pedig nyilván ennél is kevesebb szót kell vesztegetnünk, hogy a *tudatalattiban* munkáló vágyak és traumák, elfojtások és hárítások közvetlenül az affekció hozadékai. A *tudatalatti* épp arra hivatott, hogy a titkolandó traumát, félelmet, vágyat elfedje a detektáló ráció elől, hogy elterelje a pásztázó figyelmet róla. A pszichoanalitikus (freudi) tudattalan Tengelyi-féle elemzésében ezen a ponton kap jelentőséget az, hogy ez – szemben a fenomenológiai tudattalannal – a tudatinak a *már-nem*-jét képviseli. A tudattalan tudatfölötti alakzata ’magasan’ az értelem fölé, míg a tudatalatti alakzata az értelem alá, annak mélyébe mozdul ki az értelmezett tudattartalmak világából. A tudatfölötti és a tudatalatti ezért tekinthető a detektáló ráció kétféle vakfoltjának, az *affektív tudattalan két alapesetének.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

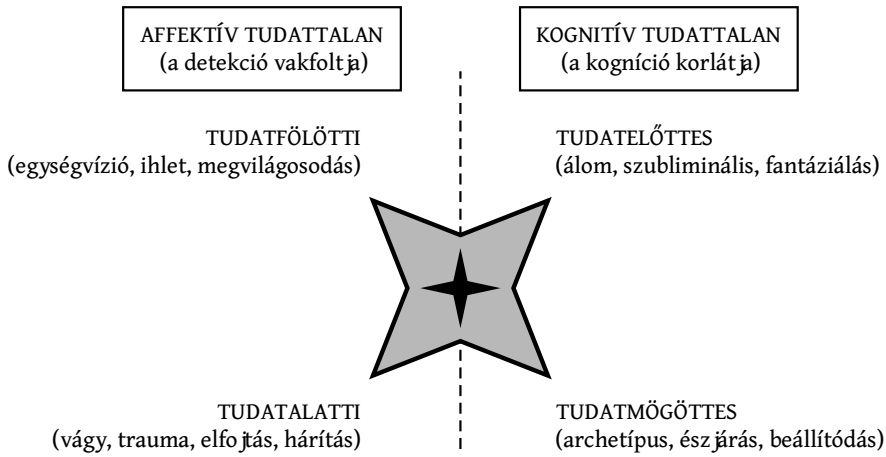

16. ÁBRA | *Az affektív és kognitív tudattalan*

5. Kontrajáték tudat és tudattalan között

A tudattalan formációi mindannyiunkban a tudatot és a tudatosságot (ön-tudatot) áthatva működnek, különböző megoszlással és intenzitással, általában „természetes módon”, de sokaknál persze kóros változatban is. A „természetes mód” azt jelenti, hogy a nivellált rációduálitás egymást kiegészítő módon működik. Mi ennek a lefolyása?

Mondjuk, környezeti inger ér bennünket. Pásztázó értelmünk felfigyel rá, érzetként detektálja. A kognitív figyelem elkezdi fókuszba állítani. Affordanciák, priorok, predikciók egy bizonyos értési elv felé „irányozzák be” a felfogott érzetet. Úgy véljük, a dolog ennek és ennek „tudható be”. A kogníció észleletté teszi az érzetet, narratív kontextust és ezzel nevet (fogalmat) ad neki. A detekció az eredményt hozzáilleszti a környezeti adatokhoz, realitási valószínűséghez, egyéb detektált vonásaihoz, pontosító korrekciókat hajt végre látens előrejelzéseinken már a kogníció segítségével. Közben a tudatosságunk ezt az észlelt dolgot, értett eseményt, ha csak futólag is, megméri az önvonatkozás mérlegén (az én dolgom-e, sajátom-e, erősít-e, kedvelem-e). Továbbá átfuttatja alapszükségleteink négyes szűrőjén: hogy a dolog vagy esemény érinti-e – és ha igen, akkor mennyiben – kötődéseink, átlátásunk, jóllétünk és önérzetünk igényeit. Az eredeti érzet ez utóbbi értékekkel kerül be memóriatárunkba vagy emelődik át a behatóbb érdeklődés látóterébe. Ez a tudati és ön-tudati rácionk kétfélesége közti oda-vissza mozgás az, amelyet működésük „természetes módjának” nevezek.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Hol lépnek be ezek működésébe a tudattalanjaink? Sehol, mert *eleve* a folyamat részei.

Mint mondtam, kezdettől prereflexív érzetáradat és majdani emlékfoszlányok özönében van részünk *tudatelőttesként.* Néha kisgyerekkorig nyúló félelmek, vágyak, szorongások vájják magukat a *tudatalattink* mélyére. Rendszerint az eszmélésünk kezdetével már a gondolkodásunk karaktere, stílusa felveszi intellektuális *tudatmögöttesünk* később mind inkább ránk jellemző formáit. Mindannyiunkat nyomás alá helyeznek az idővel halmozódó tapasztalataink, sokasodó ismereteink, persze eltérő erővel és igényességgel, és arra késztetnek bennünket, hogy *tudatfölöttink* egységességet, végső célt és értelmet reveláljon számunkra (néha igen eltérő és fölöttébb szűkagyú formában). Tudatunk és tudatosságunk a tudattalanjainkkal szimbiózisban működik.

Kérdés, e szimbiotikus működés *egésze* elfogadható-e gondolkodásként. Ugyanis Alexander Bernát (1924, 202.) ironikus megjegyzése távolról sem jogtalan: „Nem tehetek róla, nem tudom a gondolkodást tudat nélkül elképzelni.”[39] Más szóval: a kérdést az a paradoxon jelenti, hogy miként viszonyul a tudattalan a tudathoz, ha más ugyan, mint ő, mégsem idegen tőle. Amennyiben a tudattalan egyfajta sajátos gondolkodásmód, akkor hogyan különbözhet a tudattól úgy, hogy mégis rokon legyen vele? Egyáltalán: tudatiak-e a tudattalanjaink, ha együttműködnek rációduálitásunkkal és ön-tudatunk rekurzivitásával, mégis másfajta gondolkodásmódot képviselnek?

A következő alfejezetben ki fogok térni erre a paradoxonnal terhelt kérdésre. Most csupán annyit szögeznék le, hogy mentációnk természetes működéséhez hozzátartoznak a tudattalanjaink, de az egyik alakja sem tudat (operatív ráció), és önmagában nem is tudatosság (látens ráció). Úgy vélem, a tudattalan a magukban is kétféle rációketősünk természetes működésének *velük* inadekvát, viszont a mentációnk *egészével* mégis adekvát, ennek teljes komplexumához hozzátartozó, nélkülözhetetlen módja.

Vegyük előbb az *affektív tudattalan* alakzatait.

Mikor a *tudatfölötti* révén a végső igazságot reveláló egységhit mindenre kiárasztja az értelmét, akkor detektáló rácionknál valahol vakfolt támad, valami fedés alá kerül számára. Ez nem más, mint az a kényes kérdés, hogy ami így értelmet nyert, az lehet-e értelmes, lehet-e hitelesített értelem *egyáltalán.* A tudatfölötti azért „fölöttije” a tudatnak (értelemnek), mert ez utóbbinak a kompetenciája nem terjedhet ki a válaszra. Az affektív tudattalan a tudatfölötti értelemtulajdonítás és egységelv iránti szenvedélyében *blokkolja* a detekció munkáját, átugrik az értelemkritika kényes kérdésein, értelmes-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

nek fogad el értelmet meghaladó képzetet, értésünkre adva, hogy – nincs itt semmi látnivaló.

Ezt teszi az affektív tudattalan másik formája, a *tudatalatti* is, csak közismertebben. A tudatalatti blokkolja a detekciót mentációnk mindazon régiójában, ahol úgy hisszük, hogy ott csak szégyenben lenne részünk, félelmet találnánk, vagy csak trauma keltette fájdalom várna ránk. Affektív tudattalanunk úgy bontja meg nivellált rációduálitásunk természetes folyamatának rendjét, hogy bizonyos pontokon *megbénítja a detekciót,* pontosabban annak pásztázó és felfedő működését.

Lássuk, mi a helyzet a *kognitív tudattalan* eseteivel.

Náluk a tudattalanból úgy van kivonva a tudat, hogy ennek elemeit a kogníció hasztalanul próbálja fogalmi megragadás tárgyává tenni. Elemi sajátossága például a *tudatelőttesnek,* hogy amikor éppen zajlik, akkor nem ragadható meg sem intencionálisan, sem konceptuálisan. Küszöb alatti észlelés, érzetfolyam, álomképsorozat: a tudatelőttes összes módja kogníciókorlátos. Ellenáll a megragadásnak, mivel éppen az a *sajátja,* hogy inkoherens, csapongó, áradó legyen.

Hasonló érvényes a *tudatmögöttesre* is. Gondolkodási beállítódásunk *végső alapja* (ahogyan ezt a bizonyosságról író Wittgenstein is pontosan látta) nem ragadható meg kognitívan, mert akkor ez már annak megalapozását is jelentené, ezáltal viszont ama végső alap megszűnne végső alap lenni. Fleck és Swedberg fogalma a „gondolkodási", illetve „teorizáló stílusról" azért is találó, mert igaz rájuk is az a schleiermacheri (1977) megállapítás, hogy „stílusról nem adható fogalom". Észjárásunk egészéről, amelyet elfogultságok, vakhitek, előítéletek sokasága szabdal fel sajátos domborzatú tájjá, adható ugyan kognitív tájkép (leírás), de fogalmilag megragadott összkép soha. A kognitív tudattalan úgy nélkülözi a rációduálitás természetes egységét, hogy egyes pontokon *blokkolja a kogníció munkáját,* annak értelmet megragadó működését.

A kétféle tudat (ráció) és kétféle tudattalan kontrajátékát jellemezve elérkeztünk a kérdéshez, hogy egy adott tudattalan milyen értelemben jelent – a fosztóképzővel szerencsétlenül kifejezett – hiányt, ellentétet egy adott tudat (detekció vagy kogníció) műveleti területén.

Válaszom (amit az alábbiakban bővebben is kifejtek) röviden így szól. Ha az *egyik tudati ráció* területén a tudattalanjaink valamelyik válfaja megjelenik, hogy blokkolja őt, úgy ez a tudattalan rendre a *másik tudati ráció* képviselője lesz. Még rövidebben ez az alapösszefüggés így adható meg. *Az affektív tudattalan a kognitív tudatot blokkolja, míg a kognitív tudattalan a detekciós tudatot.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Ez érteti meg a tudattalan esetében a különös, bár jól ismert jelenséget, hogy *a tudat mégis rálát a tudattalanra.* Az *egyik* rációmód blokkolását (például a detekcióét) képes megérteni, megragadni a *másik* rációmód (kogníció), és ugyanígy fordítva is: a *másik* rációét (a kognícióét) észlelheti, felfoghatja az *egyik* rációé (a detekcióé). E jelenségnek a következő alfejezetben azért szentelek nagy figyelmet, mert ez az egész tudattalanprobléma talán legfontosabb kérdését érinti.

6. A Bernet–Tengelyi-paradoxon

Nem ismerek kutatót, gondolkodót, filozófust, aki bele ne ütközne a tudattalan paradox viszonyába a tudattal. Voltak, akik a testen át egyesítették a tudatot és a tudattalant; voltak, akik bármilyen egyesítést önellentmondásnak tartottak. Rudolf Bernet, a Husserl Archívum volt igazgatója híres tanulmányának címe a „tudattalan tudat" oximoronjával szól. Viszont, jegyzi meg Ullmann (2022, 220.), „Brentano úgy véli, hogy nem beszélhetünk tudattalan tudatról, ez ugyanis fogalmi képtelenség. Ami a tudathoz tartozik, az szükségképpen tudatos, amit pedig tudattalannak nevezhetünk, az vagy megmagyarázható valamilyen tudati jelenséggel, vagy visszavezethető a testre, vagyis szomatikus jellegű."

A tudat és a tudattalan viszonyának paradoxitását Bernet (2012) ezzel a kérdéssel exponálta: „miként lehetséges az, hogy a tudat valamilyen tudattalant tud megjelenéshez juttatni". Van egy ezzel egyenrangú kulcskérdés, mely szorosan hozzátartozik; ez Tengelyitől való (2007, 26.). Így szól: „miért marad a tudat számára hozzáférhetetlen egy olyan értelemalakzat, amely mindazonáltal jelen van benne", és ez az értelemalakzat a tudattalan. Előbb rövidítve megismétlem Bernet és Tengelyi megállapítását, majd – a paradoxon még pregnánsabb bemutatása kedvéért – össze is vonom őket:

(1) *A tudat meg tudja jeleníteni a tudattalant.* (Bernet)
(2) *A tudat nem tud hozzáférni a tudattalanhoz.* (Tengelyi)

(1) és (2) *A tudat a tudattalanról egyszerre tud és nem tud.* (Bernet–Tengelyi-paradoxon)

Bernet a maga kérdésére két választ is adott, habár nem reflektált rá, hogy mennyire különböző alapon. Egyik válasza ez volt: „a tudattalan a tudat

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

koherens összefüggéseinek *hiányaiban* nyilvánul meg". De két bekezdéssel később van rá másik válasza is (2012; kiemelések az eredetiben): „A tudattalan nem egyszerűen egy csonkolt, nem észlelt tudat vagy egy logikátlan, elsődleges folyamatokba belegabalyodott puszta reprezentációs tudat, hanem egy *másik (ön-)tudat.*" Mi volna hát a tudattalan, kérdezheti az ember tanácstalanul: *tudathiány* vagy *másik tudat,* értsd: a tudat *privatív* vagy *alternatív* jelensége? Mi pontosan a tudatnak és a tudattalannak a viszonya: *A versus nem-A* vagy *A versus B?*

Mindenesetre a „tudattalan tudatra" vonatkozó berneti állítást így sajnos semmi nem menti meg, hogy ne forduljon át kontradikcióba. Az önellentmondás így szól, Bernet idézett állításait összevonva:

> *A tudat az, amely megjeleníti a tudattalant, éspedig vagy saját hiányaként, vagy önnön másikjaként – csakhogy így semmiképpen sem maga a tudat az, amely megjeleníti a tudattalant, hanem vagy a tudat hiánya, vagy valami, ami hozzá képest más (másik).*

Álláspontom Bernet sem egyik, sem másik válaszát nem osztja. Nem pusztán azért nem, mert kétféle, eltérő működési elvű rációban gondolkodom, szemben vele és mindazokkal, akik egyféle tudatműködés privatív vagy alteráló esetét látják a tudattalanban. Ullmann (2016a) például kétféle (bal és jobb agyféltekés) gondolkodású tudatot vall, s tőlük eltérő módozatként veszi fel a tudattalant, úgymond, a gondolkodás „harmadik regiszterként". Ezt a vélekedését, hogy tudniillik a tudattalan külön álló, harmadik módozatú gondolkodás volna, nem osztom ugyan, ám annál inkább rokonszenvezek a fenomenológiai alapú belátásával, amely *együttesen fogja fel az affektív és kognitív tudattalant* (Ullmann 2010, 4.; kiemelés H. O.):

> A fenomenológiai értelemben vett tudattalan nem a tudattól elzárt szféra, egy második, önálló tudat, és nem is elfojtott képzetek népesítik be. A fenomenológia értelmében vett tudattalan azoknak a szabályoknak és összefüggéseknek a szövedéke, vagyis azoknak az *affektív és kognitív sémáknak a hálózata,* amelyek részt vesznek a megjelenő tapasztalat szerveződésében, de maguk sohasem jelennek meg közvetlenül.

Én is a kettős (affektív és kognitív) tudattalanra vonatkozó elképzelésből indulok ki, valamint az imént említett jelenségből, hogy a tudat (operatív ráció) valamiképp mégis rálát a tudattalanra. Minthogy mind a tudat, mind

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a tudattalan esetében alapvető és eredendő kétféleségüket vallom, a szóban forgó jelenség pontosabb alakban így rögzíthető: *kétféle* tudatunk valamiképp mégis rálát *kétféle* tudattalanunkra. Erre azért képes kétféle tudati rációnk, mert a tudattalannak a jelensége akkor lép fel, ha az egyik rációmód működése rendre a másiknak a felségterületén zajlik, és fordítva. Valójában ez a felségterületen kívüli rációműködés, ez a *„helyidegen”* (atopikus) *tudat* az, amit úgy hívunk, hogy *tudattalan.* (Ennek bővebb kifejtésére mindjárt rátérek.) Az *atoposznak* a tudattalanra érvényes jelentését Hans Böhringer adja meg (2013; kiemelés H. O.):

> Eltérően az utópia, disztópia vagy heterotópia műszavaktól, az atópia előfordul a régi görög irodalomban is. A toposz helyet, vidéket, részt jelent. Az atópiában az *a* fosztóképző. Az atopon olyasvalami, ami *nincs a helyén, tehát nem helyénvaló, valahová máshová került,* helyét vesztett, eszét vesztett: szokatlan, feltűnő, különös, furcsa, fonák, értelmetlen. Az atópia tehát szokatlanság, furcsaság, fonákság, értelmetlenség. Ha komolyan vesszük a nyelvhasználatot, akkor az atópia semmi esetre sem analóg az utópiával vagy heterotópiával, helynélküliséggel, hely-telenséggel vagy nem-hellyel, mint ahogy gyakran írják, hanem *térbeli eltolódás* eredménye, amikor a dolgok nem a feltételezett, szokásos, megszokott helyükön vannak.

Az *atoposz* mint „helyidegen” tehát nem azt jelenti a tudattalanra vonatkozóan, hogy ilyenkor az ember nincs tudatánál vagy eszét vesztett. Hanem: hogy tudatának bizonyos szegmensei eltolódtak, „idegenben vannak” – azaz, mondhatni, az adott „helyen” *rációidegenek.* Mielőtt ezt a jelentést megvilágítanám, kitérek arra, hogy a tudattalant megjeleníteni képes tudatra nézve miért gyökeresen eltérő elgondolás a tudatnak itt javasolt *atopikussága,* mint az a kettő, amelyet Bernet villant fel: mármint a tudat *privációja* (hiánya), illetve *alterálása* (másféléje).

A privációelv kritikája (mely a téves tudattalan elnevezése is) könnyen belátható. A tudattalan, bármely korábban említett változatát nézzük, mind gondolkodásbeli, *tudati* jelenség. Freud és Alexander Bernát nézetét egyesítve: a tudattalan – gondolkodás, gondolkodás pedig nem képzelhető el tudatmentesen. A privációelvű meghatározásként a tudat *túl szűken* fogja fel a tudattalant, azaz kiüresíti.

Az alteráláselv kritikája – hogy a tudattalan „másik (ön)tudat” lenne – nem ennyire egyszerű. A tudattalanra mint *másféle* (freudi formulával: „elsődleges”, „első rendszerű”) gondolkodásra ilyen észhasználati hasonlatokat

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

alkalmazunk: ősi-archaikus (vagy gyermeki) gondolkodás, álom, fantáziálás, produktív képzelőerő, nappali álmodozás. Ezek főbb jellemzőiként az asszociativitást, a képszerűséget, a jelenidő-túlsúlyt, az énközpontúságot, a vágyexpressziót (affekciót) és az akauzalitást szokták főleg megjelölni. Ám ha igaz volna, hogy „az álom és a nappali álmodozás a tudattalan vágytörekvések reprezentálása a tudat szintjén", és hogy „a képzelet és a fantázia minden formája a vágy által kötött tevékenység" (Ullmann 2016b, 83.), akkor az így felfogott tudat sajnos jelentős részben feloldódna a tudattalanban. Elég álmodozásba merülni, eltűnődni, elkalandozni, fantáziálni, elragadtatni a gyermeki (szó)képek játékától vagy ötletek puszta fölvetődésén kapni magunkat, és máris tudattalanként érhetjük tetten tudatunkat? Ezt nem tartom értelmes különbségtételre alkalmas, vonzó ajánlatnak. Egy szó, mint száz: „másik (ön-) tudatként", *alterálásként* (freudi formulával: „első rendszerű" gondolkodásként) a tudat *túl tágan* fogja fel a tudattalant, megfoghatatlanná teszi.

Ez utóbbi kritikára Keith Frankish is kitér összefoglaló tanulmányában (2010). Mint írja: jóllehet Freud kettősségi elvében *(első rendszer vs. második rendszer, tudattalan vs. tudatos)* több kettősfolyamat-teoretikus saját nézete előképét látja, mégis az elgondolások erősen megoszlanak. Többek szerint

> óriási különbségek vannak Freud tudattalanja és a kortárs pszichológusok 1. rendszere (a gyors, automatikus, nem tudatos folyamatokat támogató rendszer) között. A freudi tudattalan nagyrészt elfojtott impulzusokból vagy emlékekből áll; nem rációrendszer *[reasoning system],* hanem egyedül az öröm maximalizálására és a fájdalom minimalizálására törekszik; így csak közvetve tudja befolyásolni a cselekvést és tudatos gondolkodást az álmokon, neurotikus tüneteken és szimbolikus tevékenységeken keresztül... Ellenben az 1. rendszer (a 'kognitív tudattalan', ahogy néha hívják) saját tudásbázissal, célstruktúrával rendelkezik, és nem elfojtásból ered. Az 1. rendszer a következtetési mechanizmusok olyan készlete, mely a hétköznapi viselkedés kontrolljára alkalmas, továbbá képes közvetlenül is befolyásolni a cselekvést és a tudatos gondolkodást.

Eszerint téves volna az a rövidre zárás, hogy a kettősfolyamat elgondolásán belüli 2. rendszer, azaz a fogalmi, tudásszerző kogníció azonos volna a freudi *tudati gondolkodással,* míg annak 1. rendszere, a spontán és affekciókkal együtt tapasztaló detekció a freudi *tudattalannak* felelne meg.

Érdemes abba is belegondolnunk, hogy a tudat *egyfélének* gondolt, nem rációduálitáson nyugvó képét alapul véve voltaképpen nincs megoldás Ber-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

net dilemmájára a „tudattalan tudatról". Nevezetesen arra, ismétlem, hogy a tudat tud ugyan a tudattalanról, ám ha ezt saját hiányaként vagy nem-önmagaként (önnön másikjaként) érti, úgy mégsem tudhatna *maga* róla, hanem csak ezt a hiánya vagy másikja tenné. A rációduálitáson nyugvó elképzelés a „helyidegen" (atopikus) tudattalanról itt kínál más mintázatot, amely egyben a Bernet–Tengelyi-paradoxon feloldásának is tekinthető.

7. A helyidegen (atopikus) tudattalan

Az *affektív tudattalan,* azaz a tudatfölötti és a tudatalatti olyan detekcióblokkolás, amelynek vakfoltját vele egyidőben a *másik* ember *kogníciója* képes megragadni (akár a miénk is, csak később). Jellegzetes szituáció erre: egy szkeptikus elme kognitív figyelme képes meglátni *másoknál* az abszolútumképzetek és hitek értelmi holtterét, a belátás korlátaira vonatkozó (kritikai) reflexiók kiáltó hiányát. Hasonlóan, egy pszichológus kognitív figyelme is képes világosan megragadni és megérteni a tudatalatti elfojtást, az affektív tudattalanban zajló hárítást a betegnél (avagy akár önmagánál is, később).

A *kognitív tudattalannál* is hasonló a helyzet. A kognitív korlátot egy *másik* ember *detekciója* képes észlelni (avagy akár a sajátunké is, később). Sokszor halljuk: *Tudtam, hogy ezt fogod mondani! Ez a felfogás annyira rád vall!* Filozófusok közt gyakori, hogy azonnal, ránézésre felismerik egy másik filozófus észjárásának, *tudatmögöttesének* jellegzetes elfogultságait, eszmei bakugrásait, a rá jellemző kognitív „domborzat" hegyeit-völgyeit, esetenként szakadékait is. Azonnal észlelik a másiktól preferált, tőlük azonban idegen igazságsztenderd jelenlétét. Ami pedig a *tudatelőttest* illeti, a mondott jelenség itt az álomfejtés és a retroaktivitás működésében ragadható meg. Egy más (máskori, utólagos) *detekció* képes észrevenni a szubliminális érzeteket; felfigyelhet az emlékfoszlányok ismétlődésében, elrendeződésében egy sajátos *kognitív* mintázatra, amely felfogási jellegzetességekre, dominánsokra, preferendumokra, definiálást lehetővé tevő korlátokra vall.

Ez azt mutatja: a tudattalan semmiképp sem *hiány-ráció.* Nem az értelem távolléte nyilatkozik meg benne, különben nem lenne tudat, amely értené, és értelmezőn hozzáférhetne. De nem is *másság-ráció,* nem másféle tudat, mert a detekción és kognición kívül nincs másféle operatív ráció. A tudattalan sokkal inkább *zárvány-rációnak* tekinthető. Ezt úgy értem, hogy (1) az affektív tudattalanjaink kognitív zárványokként foghatók fel, amelyek vakfoltokként a detekciót blokkolják, „eltérítik", míg (2) kognitív tudattalanjainkban ezzel

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ellentétben – de persze ennek párhuzamaként – a kogníciónkat korlátozó, azt modifikáló detekciós zárványokat találni.

Vegyük előbb az *affektív tudattalan* két esetét!

Nem nehéz felfigyelni arra, hogy ezeknél a detekció blokkolását látensen épp bizonyos *kognitív* mozzanatok teszik lehetővé.[40] Akinek a *tudatalattija* elfojtja félelmét, traumáját, vágyódását, aki tehát ily módon távolít el egy lehetséges vádat vagy fájdalomforrást önmagától, annak rejtetten nagyon is *van tudomása* erről a félelemről, vágyról, kiszolgáltatottság miatti fenyegetettségről, még ha világos *fogalma* nincs is róla. Ezt hívom kognitív zárványnak a detekció szféráján belül. Ennek leárnyékoló ereje teremti meg és tartja fenn annak vakfoltját. Ez a leárnyékolás arra szolgál, hogy saját intaktságunk megőrzése érdekében a figyelmünket – magunkét és másét – eltereljük a veszélyforrásról. Értsd: bár van róla implicit *tudomásunk,* mégse kelljen *számot vetnünk* olyasmivel, amin, úgymond – és ez a meggyőződés is a látens kogníciónkhoz tartozik –, úgysem lehet segíteni. Ez tehát a *tudatalatti* esete.

Az affektív tudattalan másik esete a *tudatfölötti.* Ennél a beláthatóság határának illegitim átlépése az, ami elleplezésre szorul: hogy az állítólag megvilágosító értelmet valójában épp az értelmünk nem tekinthetné értelmesnek. Fontos: a tudatfölöttibe való átmozgás rejtetten mindig tudatában van annak, hogy ily módon a tudat kritikus helyzetbe kerül, minthogy értelme joggal lenne kritika alá vonható. Ennek a kritikusságnak (kérdésességnek) a leárnyékolásához kell (itt is kognitív zárványként) olyan teória, amely magát a határátlépést, a *Tudhatom-e egyáltalán?* kényes kérdését elfedi: legyen ez a kognitív, rejtett teóriasegédlet az ideatan, a *spiritus,* a *visio intuitiva,* az intellektuális szemlélet, a *credo quia absurdum est,* a *credo ut intelligam,* a pánpszichizmus stb. koncepciója. Az egységhit iránti akarat, a legmagasabb rendűhöz való szenvedélyes odatartozás vágya itt is *cognitum*-zárvánnyal éri el, hogy az odaadás affektusa el tudja leplezni detekciós, azaz feltáró figyelmünk elől a tudhatóság kényes kérdését.

Most nézzük a *kognitív tudattalan* két alapesetét!

A *tudatelőttesnél* annak minden formájában *inkoherencia* ütközik ki. Ha álomképeinkből narratívát alkotunk, ha emlékfoszlányokat emelünk be a figyelmünk fókuszába, ha visszagondolunk a félálomszerű tűnődéseinkben felötlő fantáziaképeinkre, akkor mindig *a kogníció kontextusán belül észlelünk valami tőle idegent.* Vagyis a kogníciónkon belül jelenik meg valami, ami nem a kogníció szabályai szerint működik: nem célzott, bármerre elkószálhat, összefüggéstelen, nem áll a logikusság kényszere alatt, nem kauzális, azaz *a lehetségesség közegében mozog* bármely irány felé. A prereflexív mozgásban

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

éppen a detekcióra jellemző – a tájékozódási irányokat pásztázó – szabad rációműködés jelenik meg „zárványként" a kogníció terrénumán belül. A kognícióén, amely a prereflexivitáshoz, az álomhoz képes másféle nyelvet, logikát képvisel, ezért azt soha nem is értheti teljesen. „A más nyelv fényére kivonszolt álom csak azt árulja el, amit kérdezünk tőle." (Martin Walser: *Szökőkút,* Györffy Miklós fordítása.) A tudatelőttes azért is kontrasztja a kogníciónak, mert a detekció világából „hozza magával" az ottani észleletek, predikciók esetenként roppant erős *emfatikus* tartalmát. Álomképeket szenvedélyek kísérnek, tűnődéseket heves vágyak, elvekbe vetett reményeket sóvárgások, jóllehet azt, ami a kogníció menetével szembeni inkoherenciájukat megjeleníti és fogalmat ad róluk, egyáltalán nem primer érzetek, elvek és érzelmek adják tudtul, hanem kogitátumok – kognitív tudati tartalmak.

Végül hasonló helyzet a kognitív tudattalan másik alapeseténél, a *tudatmögöttesnél* is, ezt akár Hegel, akár Swedberg nyomán olyan helynek fogjuk fel, ahol tárgyakat tudatosító mintázatok alakítják ki kogníciónk sajátos formáját. Ez zajlik „a tudat háta mögött". Nietzschének (1995, 12.) igaza van: „a tudatos gondolkodás legnagyobb részét még az ösztönös tevékenységek körébe kell számítanunk, s érvényes ez akár a filozófiai gondolkodás esetére is [...]; egy filozófus tudatos gondolkodásának zömét titokban ösztönei vezérlik, s kényszerítik meghatározott pályákra". A tudatmögöttes legszembeötlőbb jellegzetessége – épp annyira, mint a tudatelőttesnél az inkoherencia – az *alaptalanság, amelyben mindig látens követelés (pretenció) munkál.*

A tudatmögöttes esetében az tekinthető kognícióidegen mozzanatnak, bár itt jószerivel minden csak a dolgok világos, elkülönített megragadásának előfeltételeiről szól, hogy, ismét csak Wittgensteint idézve, a „gondolati stílusok" *(Denkstil)* közti választás *nem alapozható meg,* mivel ezek közül „egyik sem racionálisabb a másiknál" (1989b, 123.). Claus Zittelt idézve (2012, 65.): nemcsak egy történelmi időszak, de még „egy individuum is lehet »hordozója« néhány inkongruens gondolatstílusnak *[thinking-styles]*", ahol is a „hordozás" *alapja* nem alapozható meg egy továbbival. Nem további kognitív alapja van a tudatmögöttes alaptalanságának, hanem kogníciónkban zárványként benne rejlő szenvedélye: *affektusa.* Például ragaszkodása ahhoz, hogy a dolgokat az igaznak tartás melyik elvárandó sztenderdje szerint, azon belül pedig milyen szigorú gondolati rendezettségben, milyen egyértelműségi fokban reméli felfogni.

Összefoglalva: kognitív tudattalanjaink zárványokként azt jelentik, hogy mind az inkoherencia, mind az alaptalanság a kognitivitástól idegen faktort érvényesít a *kogníción belül:* esetlegest, véletlent – valami másként lehet-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ségest. Ezeknek a nagyobb szabadságfoka hasonló ahhoz, amely a detektálást is jellemzi, ahol egy jelzés meglétéből nem következik – sem kauzálisan, sem logikailag –, hogy egy másik hasonló kövesse, hiszen a detekció nem szabályalapú, nem szabályt követő művelet. A tudatelőttes és a tudatmögöttes alakjában tehát a detekció adta *lehetőség* ütközik ki zárványként a kogníción belül.

A tudattalan alakzatai ezek szerint a *két módon működő tudatunk relációs és egyben kontextuális jelenségei.* A tudattalannak mind a négy válfaja „helyidegen" ugyan az adott tudati ráción *belül,* de nem „tudaton kívüli" – csupán a másik, az *ellentett* tudati ráció működési módját érvényesítik. Olyan „tengelypontok", „zsanérok" (hogy idézzem Merleau-Ponty mottónak vett kifejezéseit), amelyek – noha olykor nagyon is sok fordul meg rajtuk – az *egyik* rációnk felületén azért nem észlelhetők, mert ott „helyidegenek", minthogy a *másik* rációnk műveleti „exisztenciáléjából" származnak; így lesznek az adott rácifelületen mintegy kitakarva. Más szóval, a tudattalan-válfajok is kétféle tudatunk (rácidualitásunk) műveleti „otthonából" valók, csak mindegyik a *másik* rációnál van „idegenben".

Tudattalanjainkhoz ilyen értelemben társítom az *atoposz* jelzőt. Ami tudattalan, az a detektorráció zárványát jelenti a kognícióban, vagy fordítva: a kognitív ráció zárványát jelenti a detekcióban. A *tudatfölötti* és a *tudatalatti* (az affektív tudattalan) olyan kogníciózárvány, amely azáltal, hogy blokkolja a pásztázó, perifériás látású rációt, *a detektálásnak az idegenje.* Velük ellentétben a *tudatelőttes* és a *tudatmögöttes* (a kognitív tudattalan) olyan detekciózárvány, amely, blokkolva a fókuszpontba állító, meghatározást adó operatív rációnkat, *a kognícionak az idegenje.*

A tudattalanjaink „helyidegensége" a kétféle rációnk (felfogáskettősségünk), vagyis a detekció és a kognícióó rendjében egy igen egyszerű, *kézenfekvő* – kezünkkel is könnyen „elmutogatható" – példán vizualizálható.

Képzeljük el, hogy egyik kézfejünk sötét, másik világosabb. A sötétebb jelképezze a detekciót, a világosabb a kognícióót. Ha *tudati együttműködésüket* akarjuk velük demonstrálni, úgy képzelhetjük el viszonyukat, mint egy ökölpacsit. Ez esetben a detekció és kognícióó a saját műveleti intaktságát őrizve illeszkedik egymáshoz. Ezzel szemben *tudattalanjaink kölcsönösen atopikus jellege,* „helyidegensége" úgy vizualizálható, mint a sötétebb és a világosabb kézfejre ráfonódó ujjaké, ahol is a sötétebb kézfej a detekció tartományát jelképezi, a világosabb a kognícióét. Ha összekulcsolva egymásra fonódnak a két kéz ujjai, akkor a sötétebb kézfejhez tartozók a világosabb kézfejre rásimulva „idegenben vannak", és ugyanígy fordítva: egy másik tartomány zárványai lesznek egy „idegen" helyen.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Így képzelt tudattalanjaink nem képeznek harmadik minőséget a két tudathoz (rációhoz) képest, hiszen belőlük valók. Egyikük sem képvisel sem tudathiányt, sem a két rációnkhoz képest új tudatot. Csak „idegenben vannak", az ellentett tudatműködés környezetében jelennek meg: ráfonódnak a másik kézfejre: egy másik rációműködésnek a kontrasztjaként jelennek meg.

Röviden: tudattalanjaink „helyidegensége" mentációnk természetes jelensége, amelyet ön-tudatunknak a HERO-modellben (horizont-, endorfin-, respektus- és origószükséglet) összefoglalt rezilienciaigénye hív elő. Egy teljesebb ábra így szemléltetheti az *atoposz-tudattalanjaink* rendjét:

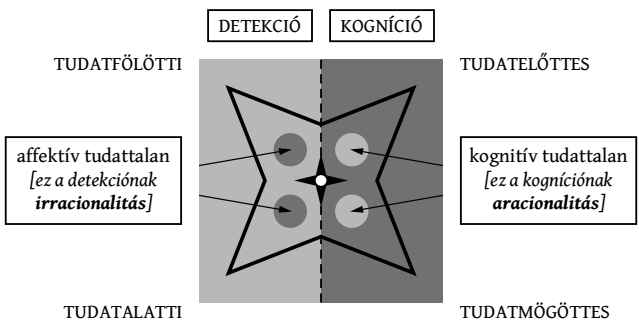

17. ÁBRA | *A „helyidegen" (atoposz) tudattalan megoszlása*

Van két új, eddig nem érintett fogalom, amely az ábrán magyarázatra szorul. Ez az *irracionalitás* és az *aracionalitás.* Kétféle rációval rendelkezni: ez az elgondolás azt is involválja, hogy azok „idegenje", *ellentéte,* inverze is kétféle kell, hogy legyen. Ennek mikéntjére térek ki az előadás utolsó részében.

8. Irracionalitás és aracionalitás

Itt van a helye, hogy egy terminológiára vonatkozó, tisztázó lépést megtegyünk. Korábban említettem: Georg Wanke már 1914-ben hangot adott véleményének, hogy a tudattalannak még a 18. századból eredő (Eric Platner) és utóbb nagy karriert befutó fogalma a fosztóképző miatt fatálisan félrevezető, mert a tudattalan jelenségei esetében nincs szó semmiféle megfosztottságról. Ennél Wanke már a „tudatalatti" maga Freud által később elvetett fogalmát is jobbnak tartotta. Jómagam nem ezzel helyettesíteném a tudattalant, hanem a tudatra – operatív rációra – másként vonatkozó fogalommal. Ez a *rációinverzitás.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Az, amit mi tévesen tudattalannak nevezünk, valójában tudatinverzitás. Valaminek az inverziója azt jelenti, hogy fordítottja (ellenképe): őrzi annak nyomát, amit kifordítva megjelenít. Ha a tudatra mint operatív rációra vonatkoztatjuk az inverziót, és így kapcsoljuk össze a tudattalan merőben üres és tarthatatlan fogalmával, ez azzal az előnnyel jár, hogy kiiktattuk jelentéséből a hiány, megfosztottság mozzanatát.

A „tudattalan tudat" berneti paradoxonából így kiesik a *priváció,* viszont marad a tudat sajnos úgyszintén problematikus *alterálása:* „másik (ön-)tudat", sőt „harmadik gondolkodás". Belátható azonban: azzal, hogy a tudattal szemben a tudattalant másik tudatentitásként vennénk számításba, nem oldanánk meg semmit a paradoxon adta problémából. Így ugyanis előállna egy *tudatszerű tudat* és egy *nem tudatszerű,* másik *tudat,* és ez utóbbi volna a tudattalan státusza. Csak éppen a tagadás, a pusztán negativitás adta értelem nem szűnne meg ennél ez utóbbinál sem, hiszen ez esetben is csak valami *nem tudatit* értenénk tudattalanon, olyan rációt, mely *nem racionálisként rá-ció,* ráadásul erre épp *racionális* belátásként kellene jutnunk. Röviden: ha el akarjuk kerülni ezt az önellentmondást is, a tudattalan nem tehető önálló entitássá a tudat ellenében, nem vehető annak másikjaként.

A tudatinverzitás tudattalant kiváltó fogalmának ezért előnye, hogy ellenfogalmát, ellenképét (a tudattalant) nem *másik* tudatnak, másik entitásnak tekinti, hanem *másféle* tudatmódnak. Ez viszont egyedül úgy lehetséges, ha, mint ezt állítom, a tudatnak két, műveletileg radikálisan eltérő működésével számolunk, és tudattalanjainkat épp ezek *kölcsönösen inverz viszonyaiként* fogjuk fel. Úgy, mintha két szemben álló seregnek – kétféle tudati rációnak – az egyes egységei a frontvonal mögött a másiknak a felségterületén tevékenykednének. Vagy, békésebb képpel, mintha összekulcsolt kezünkön a sötétebb bal kéz ujjai a világosabb jobb kézfejünkre nyúlnának át, és viszont. A „helyidegen" (atoposz) tudattalanról bemutatott elképzelésem ezért – lévén, hogy két operatív rációnk van: detekció és kogníció – a *kettős (kölcsönös) rációinverzitásról* alkotott elméletnek is tekinthető.

Így most már a rációinverzitás két alapformájaként vehető az irracionalitás és az aracionalitás. Hogyan értendő ez pontosan?

A *detektáló ráción* belül fellépő tudattalan az itt uralkodó felfogásmód számára *irracionalitás.* Azt ugyanis, aminek valósága kétes, értelme pedig még kétesebb, valósnak és értelmesnek elkönyvelni teljességgel irracionális, észszerűtlen. Eltüntetni a detekció mindenre felfigyelő szeme elől *azt, ami és ahogyan van,* ez éppen ellentétes a detektáló ráció működésével. Eltüntetni a *tudatfölötti* egységeszmék igazolhatatlanságát, azt *kognitív* kényszerítő-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

erővel betagozni a tudható, ismerhető dolgok közé, vagy egyes megtörtént, fájdalmat okozó eseteket, netán bűnösnek gondolt, tiltottnak hitt vágyakat kognitív palástolással, a *tudatalattiba* szorítva eltüntetni a látótérből – nos, ez a detekció működése felől nézve irracionális: ennek inverze. Hiszen: a detektálás arra hivatott, hogy felneszeljünk lehetőleg *bármire,* ami jelen van számunkra, ami új, szokatlan, zavaró; hogy pásztázó figyelmünk lehetőleg semmit ne hagyjon figyelmen kívül. Észszerűtlenség hát, ha eszünket kognitív segédlettel detekcióinverzen használjuk: ha kogníciók olyan interakciójával élünk, mely bizonyos fennállásokat és adódásokat (adatokat) ki akar vonni az észrevétel és tudomásulvétel alól.

A *kognitív ráción* belül fellépő tudattalan ezzel szemben *aracionális,* természetesen ezt *mutatis mutandis* csak a kogníció felől értve és minősítve. Ha olyasmi kerül értelmünk fókuszpontjába, fogalmi megragadásra szolgáló kognícióink elé, melynek asszociatív, csapongó, a jelenségeket surlófigyelemmel detektáló mivolta *annak lezajlásakor* fogalmilag sehogyan sem ragadható meg – mert álomképsorozat, fantázia, alaptalan alap –, úgy ennél kognitív megragadásra, megértésre törekedni nem az *irracionalitás,* hanem az *aracionalitás* esete: esztelen törekvés. A tudatelőttes és a tudatmögöttes nem észszerűtlen a kognícióknak, hanem mivoltánál fogva *racionalizálásra alkalmatlan.* Más szóval: a rációinverzitásnak tudatelőttes és tudatmögöttes válfajánál kognitív rációt használni nem észszerűtlenség (köznevén szólva: ostobaság), hanem esztelenség: képtelenség. Álomképsorozatban, küszöb alatti sejtelmekben, emlékek foszlányaiban, a szellemi beállítottságot megszabó ráhagyatkozásunkban – újra hangsúlyozom: ezeknek a lezajlásakor – nem lép működésbe olyasmi, amit kogníciónak hívhatunk. Ilyenkor maga a megértendő van *innen* azon, hogy akár racionális, akár irracionális legyen.[41]

Ebből az következik, hogy tudattalanjaink másféle „idegenként" jelennek meg a kétféle tudati rációnk működésében. Az átélő megtapasztalásra, detektálásra, felfigyelésre és orientációs nyitottságra szolgáló rációnk a tudatfölöttiben és a tudatalattiban *irracionalitást* lát. Nem értheti, hogy az affektív tudattalan miért rejti el magát a detekció mindent pásztázó és feltáró műveletei elől. Ez a rációinverzitás neki *irracionális.* Ezzel szemben a kognitív ráció mind a tudatelőttesben, mind a tudatmögöttesben úgy lát „idegent", hogy az esztelenség esetének tartja, amely megragadásra eleve alkalmatlan: *aracionális.* A kognitív tudattalant a kogníció akként tekinti aracionálisnak, mint ami *számára* tudatinverz – amivel kognitív módon egyszerűen nem tud mit kezdeni.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Mint látható: *egyik tudattalan sem lehet próféta saját tudathazájában.* Nem lehet az, mert az affektív tudatinverzió a mindent felfedni akaró detekciónak „idegen", a kognitív tudatinverzitással pedig a megérteni, fogalmilag megragadni próbáló kogníció nem tud mit kezdeni. Az affektív tudattalan „idegensége" abban áll, hogy a detekció vagy nem tud fölérni a tudatfölöttihez, vagy nem tud mélyre hatolni, le a tudatalattihoz. A tudatelőttes és a tudatmögöttes „idegensége" ellenben azt jelenti, hogy a kogníció nem tud jelen lenni a maga fogalmi, azonosítási, argumentálási eszközeivel ott, ahol és amikor inverziói, „idegenjei" éppen munkálnak bennünk.

Van mentációnknak egy olyan alapképessége, amely a tudattalan válfajainak általam bemutatott tablójáról feltűnően hiányzik. Ez a *fantázia.* Nem a feledékenységem miatt nem kapott helyet rajta, ellenkezőleg, kivételes jelentősége miatt, amit Ullmann (2016a) – Richir és Lohman nyomán – külön kiemel. A fantázia az egyetlen képességünk, amely tudatinverzióink mindegyikében ott munkál valamilyen fokban és mértékben. Fantáziánk egyaránt képes traumát elfojtani, hárítani, vagy épp rémisztő erővel felidézni, titkolt képzetet transzponálni, eltolni, álomképet sűríteni; képes „retroaktív ébresztésre", képes szemünk elé tárni valamely abszolútumként vallható egységvíziót, képes megsejtetni (ha elfogadtatni természetesen nem is) egy másféle nyomvonalon haladó észjárás igazságsztenderjét is. *A fantázia a tudatinverzió (tudattalan) mindenese.* Sőt, szavahihető gondolkodók – Hume, Schiller, Nietzsche, Einstein – szerint a képzelet egyenesen a legfontosabb képesség mentációnk *tudati* oldalán is. Ezért alighanem a fantázia a legesélyesebb, hogy közvetítő legyen a kettős ráció (detekció, kogníció), a tudatosság (öntudat, rekurzív ráció), valamint a tudattalan (látens – avagy már pontosabban szólva: *inverz* – ráció) tartományai között.

Ezzel véget ért könyvem elméletalkotó része. Ez alapul vett egy gondolkodásunk egészére vonatkozó *ernyőfogalmat* (mentáció), egy mindhárom mentációs alapszegmensünket magában foglaló, az operatív, látens (inverz) és rekurzív rációink egyenrangúságának és összekapcsolódásának keretet adó *modellt* (triszkelion-modell), továbbá egy olyan faktort, amely mentációnk rációszegmensein belül mozgásuk *dinamikáját* adja (rációdualitás). A könyv további része ennek az elképzelésegyüttesnek a szellemében vizsgál néhány – egyaránt elméleti és gyakorlati – kérdést. Ezek: a moralitásfogalom összetettsége, a kettős-értelműségünk (rációdualitásunk) kapcsolata a nyelvi expresszióinkkal, valamint mentációnk két, elméletalkotás szempontjából kitüntetett szférájának, a tudománynak és a filozófiának a viszonya.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

VI.

OPTATUM |

A MORALITÁS DIAGNOSZTIKÁJA

Az etika iránti vágy annál buzgóbban tör a beteljesedés felé, minél inkább a felmérhetetlenségig fokozódik az ember nyilvánvaló és ugyanakkor titkolt tanácstalansága.

Martin Heidegger (2003, 325.)

Bálintot és Zoltánt elsodorja a folyó. A parton sétál egy férfi, aki Bálintban felismeri a fiát. Bálintot azonban már olyan messzire sodorta a víz, hogy képtelenség utolérni. Az idegen fiú, Zoltán még megmenthető. Kis János kommentárja [*Az abortuszról,* Cserépfalvi, 1992 – H. O.]: bármilyen tragikus, ebben az esetben az apának hagynia kell a fiát, máskülönben már Zoltán kimentéséhez is késő lesz. Számomra nem is kétséges, hogy ennek ellenére minden „normális" apa a fia után fog úszni. Azt már azonban nem merném biztosan állítani, hogy utólag nem ítélném-e el őt morálisan magam is.

Vajda Mihály (1996, 250–251.)

1. Harmadik nekifutás

A mottóbeli Vajda-példa – írásának (1996) sokatmondó címe: *Lehet-e ugyanazt többféleképpen gondolni?* – két dolgot exponál. Egyrészt: azon a területen belül, amelyet Arisztotelész a másként is elgondolható dolgok, a választási lehetőségek világaként tárgyal – idetartozik többek közt a *moralitás* is –, „többféleképpen" tudjuk elgondolni „ugyanazt". Másrészt arra világít rá, hogy választásaink *etikai* dilemmái esetenként *erkölcsi* tájékozódások és *morális* mérlegelések kollízióját vetik fel. Írásom az erkölcs, morál, etika többféléje közti *viszonyról* szól: együttműködésükről és összeütközésükről.

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Hadd kezdjem a moralitáskomplexum vizsgálatát távolabbról. Kant *A tiszta ész kritikájá*ban a filozófust fogalomkutatóként, *felfogáskutatóként (Forscher der Begriffe)* határozza meg. Azért tartom nagy becsben Kantnak ezt a meghatározását, mert finoman jelzi általa, hogy, mint minden kutatásban, a fogalmakában is benne van a kudarc lehetősége. Nos, ha van fogalom, amellyel kezdettől fogva nehezen boldogult a filozófia, az éppen a *moralitás* elgondolása.

A moralitás a „világos és elkülönített" gondolkodás afféle Bermuda-háromszöge, az *erkölcs,* a *morál* és az *etika* hármasságáé. Ez a fogalmi hármas németül a *Sittlichkeit, Moral* és *Ethik* triászaként ismert, angolul főleg a *morality, moral theory, ethics (meta-ethics)* háromszögeként vagy három rétegeként („threefold division"; Haldane 2003). Tartok tőle, hogy itt még a fogalomkutatásban tapasztalt hajósokat is könnyen érheti diagnosztikai és definíciós hajótörés. Igen „zavaros helyzet" áll elő azzal, írja Otfried Höffe joggal (2018, 10.), hogy az erkölcs, morál és etika fogalma „nagyjából ugyanazt jelenti, s az őket egymástól megkülönböztetni akaró, elhatárolási kísérletek egyike sem meggyőző".

Eddig kétszer tettem kísérletet a moralitást alkotó fogalomtriásszal. Jelen tanulmány a harmadik és (bízom benne) utolsó próbálkozás, hogy e „zavaros helyzetet" tükröző komplexumról képet alkossak. A moralitás zavaros vizein eligazodó mostani navigáláshoz a nivellált rációdualitástól, a detekció és kogníció mentális műveleteinek különbsége adta megvilágítástól, *kettős műveleti látószögüktől* remélek fedélzeti segítséget. Detektáló ráción affekciók kísérte kiismerést, felfigyelést, megtapasztalást értek, míg kognitív ráción felismerést, fogalmi megragadást, érvelt tudásszerzést.

A korábbi két kísérletemről röviden. Elsőként az *autochton ítélkezés* fogalma alá sorolt megfontolási eljárásokat vizsgáltam (Hévizi 2004b). Három filozófiai példán át (Szókratésznél a szólító daimón, Kantnál a kategorikus imperatívusz, Nietzschénél az örök visszatérés gondolatán keresztül), illetve néhány más esettanulmány révén próbáltam megérteni a tisztán benső – genuin, autochton – megfontolásokon alapuló *etikai választások* jelenségét. Másik kísérletem a *viszonossági szabályok* (aranyszabályok) példáit elemezve együtt vizsgálta a moralitáskomplexum három elemét: az erkölcsöt, morált és etikát. Úgy találtam: mindhárom a Jó kérdésére vonatkozik, hiszen a bennük más-más módon megmutatkozó differencia a *Jóra* kérdezve nyit meg egy-egy *etikai* vitateret (Hévizi 2015, 208. ff.). Ezt az etikai vitateret veszem most szemügyre két oldalról: az *erkölcs* és a *morál* felől.

Az erkölcs alapkérdése: elhatározásaink feletti befolyásgyakorlásunk (kontroll). Ennek mértéke a kérdés: *Tettünk-e a Jó?* Erkölcsi tájékozódásunk

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

számára két etikai pólus között nyílik vitatér. Ez a két pólus a szabad akaratú (libertariánus) *versus* determinista alapállás. A morál alapkérdése viszont az, hogy normához igazodjunk-e, vagy hatásra, következményekre tekintsünk: *Melyik tett a Jó?* A morálnál a megítélés két etikai pólusa ennek megfelelően a deontologizmusok *versus* konzekvencionalizmusok, azaz (leegyszerűsítve) szándéketikák *versus* következményetikák között áll elő.

Mint ebből a visszatekintésből látható, már eddig is *etikák* néven azonosítottam az erkölcs és a morál ellenpólusait. Tettem ezt azért is, mert az etikát eleve átfogóbbnak, eredendőbbnek találtam mind az erkölcsnél, mind a morálnál, még ha rám is érvényes volt az, amiről Heidegger beszél, hogy az etikán gondolkodva csak fokozódik bennünk a „nyilvánvaló és ugyanakkor titkolt tanácstalanság". A második kísérletemnél a szoros értelemben vett (a moralitás egyik elemeként elgondolt) etikát is két különbség segítségével igyekeztem megvilágítani, Kierkegaard és Deleuze distinkcióira gondolva.

(1) Első distinkcióm az *első* és *második etika* különbségét vette át Kierkegaard-tól. Ő a következőképpen azonosítja a két etika sarokpontjait. Az első, *immanens* (szubzisztens) alapú etikák legfőbb javunkat a tulajdonunknak, tőlünk beteljesíthetőnek tekintik, míg a „második", *transzcendens* (egzisztens, *ex alio sistens,* mástól előállt) alapú etikák az embernél nagyobb hatalomtól származó, csak általa beteljesíthető adománynak. Kierkegaard az előbbit pogány, utóbbit keresztény etikának nevezi.

(2) Deleuze distinkciójára is emlékeztettem ott. Ez a *javamra van* és *káromra van* érzeti impulzusa között tesz különbséget, és nagyjából lefedi azt, amit magam korábban (Foucault nyomán) *epimeleia* (öngondozás, önnövelés) névvel illettem. Ezt a különbségtételt maga Deleuze hívja „etikai differenciának". Ezeket figyelembe véve az etika kérdését – mely nem esetre, tettre, hanem *mivoltunkra* vonatkozik – így adtam meg: *Javunk-e a Jó?*

A moralitás összetevőit azonosítani próbáló második kísérletem végkövetkeztetése az volt, hogy a Jó kérdése tekintetében mindig *egyszerre* vagyunk erkölcsi, morális és etikai lények. Mondhatni: a Jó kérdésére válaszolva egy és ugyanazon térben mozog az erkölcs, morál és etika. Mégsem volt világos, hogy e három komponens – már ha valóban három különálló elemnek vehetők – *a megfontolás lefolyása felől nézve miben különbözik.* Miféle *ráció* munkál bennünk, ha az erkölcs, ha a morál vagy ha az etika alapkérdéseire válaszolunk? Mi a moralitás diagnosztikája? (A diagnosztikát is Foucault [2001, 262.] szerint értem itt: a „független filozófia [...] szüntelenül megkülönböztetéseket végez, vagyis *diagnosztikus*".)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Írásom nem morális állásfoglalásokkal vagy erkölcsi tanácsokkal akar szolgálni. Viszont a Jó *fogalmát* – jóllehet nem ez a jelen esszé tárgya – érintenem kell, még ha csak pár szó erejéig is, hiszen, mint mondtam, rá vonatkozik a moralitáskomplexum három fő kérdése *(Tettünk-e a Jó?; Melyik tett a Jó?; Javunk-e a Jó?).* Ehhez elég felvillantani azokat a topológiai jelentésirányokat, amelyek MacIntyre-nál (2012) az *agathosz* (jó) és *arété* (erény) *eredendő polimorfiáját* megvilágítják, és a mostani moralitásdiagnosztikai kísérlethez is jól illeszthetők – eljátszva egyúttal a hely *(toposz)* fogalmával. Eszerint a Jó a következőképpen definiálható.

1. A Jó az, ami a *maga helyét* betölti, ami rendben lévő: ami *helyénvaló.*
   Ez a jelentés az erény és az *erkölcs* fogalmához kapcsolódik.

2. A Jó az, ami *helyesnek* ítélhető és értékesnek tartható: ami *helyeslendő.*
   Ez a jelentés az érték és a *morál* fogalmához áll közelebb.

3. A Jó az, ami *saját helyünkként* vállalható: ami *értünk helyt-álló.*
   Ez a jelentés a választás és az *etika* fogalma köré rendezhető.

Ez alapján már meghatározható a tárgy fogalma, amellyel írásom foglalkozik, mármint a *moralitásé.*

> *A moralitás a mivoltunkért helyt-álló választása (etika) annak, amit helyénvalónak találunk (erkölcs) és helyeslendőnek ítélünk (morál).*

Ez a meghatározás, mint a filozófiában szokásos, maga is ideiglenes. „A filozófia mindent változatlanul hagy – kivéve a fogalmakat", mondja említett művében épp MacIntyre (2012, 26.). Az alábbiak ennek szellemében a *moralitásfogalom* diagnosztikai újragondolására tesznek kísérletet. A fenti tárgymeghatározással már megadható írásom két alapvető állítása, amelyet demonstrálni szeretnék.

[1] Más ráció működik bennünk, ha az erkölcs, és más, ha a morál szerint gondolkodunk.
[2] Viszont mind az erkölccsel, mind a morállal közös a velük nem azonos etika játéktere.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

2. Az erkölcsi ráció

Kezdjük a rációkra vonatkozó (természetesen erősen lerövidített) visszatekintést azzal, hogy nagyjából a 18. század ütköztette ki a moralitás három komponense közti *mentális* különbséget. Ez a fontos változás a moralitást vezérlő *„tiszta ráció”* megkérdőjelezésével kezdődött. A *Tanulmány az erkölcs alapelveiről* (1751) című írásában Hume (2003) az „értelem” helyett az erkölcsöt, közelebbről az erkölcsi érzést helyezte első helyre, mondván,

> az emberi cselekvések végső célját soha, semmilyen körülmények között nem magyarázhatjuk meg *értelemmel,* hanem [azok] teljes egészében az emberiség érzéseivel és vonzalmaival kapcsolatosak az intellektuális képességekkel való legcsekélyebb függés nélkül.

Rousseau az *Emil*ben (1762) viszont, mint ez jól ismert, a bennünket megcsalni soha nem képes lelkiismeretet és az erre alapozott etikát tette meg „az ember igaz vezető”-jének. Mindkettőjüktől eltért Kant, aki *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*ben (1785) a gyakorlati ész ellentmondás-mentességet előíró, logikai alapozású számvetésében látta a lelkiismereti kötelmekhez kellő morális mérlegelés kulcsát.[42] Röviden, mindhárman más-más *alapon* próbálták felfogni a moralitás elvét: *Hume az erkölcs, Rousseau az etika, Kant a morál alapján.* Viszont egymáshoz igen hasonlóan jártak el abban, hogy az általuk választott moralitásalapot meghatározónak tekintsék a moralitás másik két alapelemével szemben. E rövid visszatekintés után már rátérhetek az erkölcs és a morál különbségének kérdéseire a rációduálitás szempontjából.

Tettünk-e a Jó? Álláspontom nem változott: valóban ez az *erkölcs alapkérdése.* Az erkölcsnél a Jóra irányuló kérdést mindig a szokás, tradíció, a konkrét társadalmi-történelmi szituáció veti fel. Ezek között orientálódva, hozzájuk adaptálódva vagy tőlük elszakadva, de mindig rájuk tekintettel mérjük fel a Jó kérdését. Az orientációs, adaptációs felmérésben mindig jelen van bennünk a tág értelemben vett *sensus:* az érzet és az érzék, értve ezen a helyek és idők, intézmények és körülmények, egyszóval a *szituáltság* reprezentálta *sensus communis*t, valamint a mindannyiunkban látens módon ott munkáló „helyességi érzést”, a *sensus privatus*t.

A következő kérdések jellemzők az erkölcsi introspekciónkra. Valóban saját tettünk-e a Jó, vagy a megteendő Jót nem a habitusunk, hanem inkább helyek, idők, intézmények, körülmények, azaz szituáltságaink diktálják ne-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

künk? Követjük-e a helyénvalónak tartott erényeket, vagy, épp ellenkezőleg, függetleneknek találjuk őket magunktól? Szabadnak gondolt akaratunk határoz-e a Jóról, vagy netán környezeti és testi meghatározottságok döntenek bennünk, néha saját elhatározásunk látszatával?

Mivel az erkölcsi észhasználatot mindig egy igen összetett komplexum határozza meg (szokás, tradíció, konkrét társadalmi, történeti szituáció), adódik a föltevés, hogy felfogásunk egésze is e komplexitáshoz alkalmazkodva működik-e. Erkölcsi gondolkodásunk alapvetően *felmérő és orientációs* karakterű, több rétegű kötöttségek, elköteleződések, normák, együttélési szabályok adta térben prediktív módon, lehetőségeket latolgatva méri fel adaptálódási lehetőségeinket vagy ezek vállalhatatlanságát. Részben ismeretek, részben érzetek, érzéki benyomások, zsigeri vonzalmak, idegenkedések rajzolják ki előttünk e tájékozódási tér viszonyait és alkatát.

Ebben a kirajzolódásban döntő kérdés az, hogy egy adott helyzetben a sajátunkénak ismert erkölcsi *sensus* hogyan viszonyul a szituáltságunkkal együtt adott *sensus communis*hoz. Kant (2005, 147.) saját észuniverzalizmusa, rációmonizmusa foglyaként a „háborodottság általános ismertetőjegyének" látta, ha elvész bennünk a *sensus communis,* és helyébe „a *logikai önfejűség (sensus privatus)* lép". Csakhogy a közös és a saját erkölcsi érzet nem egymást kizáró – kontradiktorikus – ellentétek, ahol is az egyiknek a megléte okvetlenül a másik hiányát jelenti, hanem inkább egymás kiegészítői és korrektívumai. Mindig is a *közös* (erkölcsi) világokat felmérve, környezetünkre reagálva, életminták és életesélyek prediktív hipotézisei közt orientálódva puhatolózunk *önmagunkban.* Erkölcsi felméréseink, irányvételeink során mindig eleven a kérdés, hogy ahhoz, amit Jónak tartva teszünk, csak a saját erkölcsi érzetünk, a *sensus privatus* adja-e a fedezetet, vagy inkább az igazodás a fennálló *sensus communis*hoz – vagyis, hogy: tényleg saját tettünk-e a Jó.

Röviden: az erkölcsi gondolkodás prediktív-orientatív rációt igényel. Értékvilágok plurális és relatív normái között, változó szabadságfokok terepén mozog, amelyek életkortól, szituációtól függően mások és mások lehetnek. Az erkölcs detektáló rációjától idegen bármilyen rendszer; ahogyan ez már Shaftesbury (2008) korában is köztudomású volt:

> Ami pedig az erkölcsöket illeti [...], még annak a néhány nemzetnek sem sikerült kölcsönösen elismert rendszert vagy azonos erkölcsi alapelveket elfogadniuk, amelyek pedig a műveltség és a filozófia magasabb fokára emelkedtek.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A szituatív beágyazottság és komplexitás miatt az erkölcs fő orientálója nem elvont minőség, elv vagy norma, hanem a *tekintély.* Az erkölcsi racionalitás nem más, mint tekintélyeket kereső, őket követő, esetenként elvető, másokkal felváltó gondolkodás. A tekintély tekintetbe vétele nem uralmat, hanem eligazodási *érzéket,* útválasztási finomhangolást kíván. Az erények teljes foglalatát reméli *valakiben megtestesülve* látni, éspedig valódi (élet)működés közben. A tekintély a követhetően megszemélyesült erény.

Erkölcsileg felfigyelni valamire: ezt legtöbb esetben *érzetként* (nemegyszer illatérzetként) azonosítjuk. Költőileg: *valami bűzlik Dániában; rothad az államgépezetben valami;* vagy köznapian szólva: *itt valami bűzlik.* Az erkölcsi felfigyelés legelső impulzusához inkább orrot és szimatot, mintsem szemet és látást társítunk. Nem véletlenül: az erkölcsi ráció elsődleges funkciója a *detekció.* Elsősorban az erkölcsökre igaz az, amit Nietzsche (1995, 68.) ezzel a híres formulával jelöl: hogy ezek „az *affektusok jelbeszédei*".

Összefoglalva, az erkölcsi racionalitás nem más, mint *a detektáló elmeműködés racionalitása.* Ez, más szóval, ennyit jelent: tetteinkben orientációlehetőségekre érzékenyen, iránykeresésre készen figyelünk fel arra, hogy a cselekedeteinkben mennyi a rossz és a jó, továbbá arra is, hogy bennük mennyi a saját indíttatás és mennyi az igazodás.

3. A morális ráció

Előrebocsátom, hogy a morált nem Shaftesbury szóhasználatában fogom fel, vagyis nem a *moral sense* (morális érzés) értelmében, amelynek *sensus communis* talapzata inkább jellemző arra, amit az imént erkölcsi érzésként tárgyaltam. A morál kérdése ugyanis a helyes tett választására vonatkozik: *Melyik tett a Jó?* Ez nem az erkölcsi orientáció, hanem a morális mérlegelés kérdése. A morál – szemben a környezetet holisztikusan, konkrét összességében felmérő erkölcsi orientációval – *elvonatkoztat.* Az absztrakció révén elkülöníti egy jelenség kontingens jellemzőit a fontosabbaktól, lényegibbektől, hogy érvet szembesítsen ellenérvvel, és modellezhetővé tegye a problémát. A morális ráció alapművelete az absztrakción és argumentáción nyugvó *mérlegelés.*

A morális gondolkodás e mérlegelés eredményeképpen hoz ítéletet. Ez a mérlegelés mindig az adott eset szempontjából relevánsnak tekintett *értékeink* körét húzza meg. Míg az erkölcsi ráció, láttuk, a tekintélyek segítségével erénykomplexumot detektál a prediktív, tapogatózva orientálódó

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

gondolati mozgása közben, addig a morális ráció fogalmakat különít el, érveket artikulál és vet össze egymással, *értékhierarchiát* érvényesít. A morális gondolkodás az érvek nyilvános vagy intern mérlegén próbálja eldönteni, melyik tettünk a Jó. A morál gondolati mozgására ezért nem az erkölcsi *sensus,* a környezet- és érzetérzékeny, figyelő és felfigyelő detekció jellemző, hanem a *kogníció.*

Az „erkölcsi érzés" és a „morális érzés" közti különbségről egyébként tanulságos megjegyzést tesz Kant az *Antropológiá*ban. Az „erkölcsi érzés", írja, olyan érzékenység, amely „érzéki megkívánó-erő"; ellenben a „morális érzés" esetén „az érzékiséget is az értelem ösztökéli" (Kant 2005, 431.). Fontos észrevennünk itt az *erkölcsihez* érzésként és „megkívánó-erőként" társított *sensus*t, szemben a *morál* érzésével, amelyhez Kant az értelmet, az *intellectust* társítja.

Ami az erkölcsi és a morális *racionalitás* különbségét és összeütközését illeti, erre tanulságos az a példa, amelyet írásom mottójaként a Kis Jánossal vitatkozó Vajda Mihálytól idéztem. Valóban, ha a családtagunkat fenyegető veszélyt detektáljuk, akkor erkölcsi választásunk zsigeri reflexét nem írja felül a morális mérlegelés kalkulációja, akkor sem, ha utólag saját morális ítéletünk sem hagyná jóvá az erkölcsi reflex diktálta cselekvésünk helyességét. Vajda okfejtése azonban nem elsősorban a moralitáson belüli kétféle gondolkodás tudatosítása miatt tanulságos. Hanem azért, amivel *nem ért egyet.*

Mint Vajda írja: „kifejezetten ellenemre van a transzcendentális ész diktatúrája". Ezzel azt mondja ki, amit Wittgensteintől maga idéz: „A nehéz az, hogy hitünk alaptalanságát belássuk." (Vajda 1996, 243. és 252.; lásd Wittgenstein 1989b, 52.) Hiten ez esetben az a teoretikus vonatkozású remény értendő, hogy moralitásunk *egyik* racionalitása – vagy az erkölcs, vagy a morál – mégis megalapozása lehet a *másiknak* is. Ez a hit oda-vissza is reményképes. Jelentheti annak hitét, hogy talán valamilyen *sensus communis* mégis magába olvaszthatja a kognitív módon érvelt moráltanaink értékhierarchiáját. De, ellenkezőleg, annak hitét is jelentheti, hogy a mérlegelő morális ész indokai tudnak majd alapot szolgáltatni az erkölcsi *sensus* számára, ha tetszik, a „szív érveiként". Bármelyik oldalról nézzük, ismét egy wittgensteini frázissal élve, így magának a megalapozáshoz tartozó „kételkedésnek van vége" (Wittgenstein 1992, 262.).

Ám ha ez a hit, bármelyik alakját vegyük is, *alaptalan,* akkor ez azt jelenti, hogy az erkölcsi és a morális rációnk nem helyezhető közös alapra. Nem békíthetők meg egymással. Egyik működése sem válthatja ki a másikét. Más

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a filozófiai logikájuk és beszédmódjuk: az erkölcsé inkább az abduktív (retroduktív) kazuisztika, a morálé a deduktív, induktív argumentáció.

Azzal sem áltathatjuk magunkat, hogy az erkölcs csak az „érzés" ügye, míg a morálé az „igazi" racionalitás. Mindkettőben ráció működik, csak különneműen; épp e *különneműségben egyenrangúak.* Egyikük *sensus* jellegű, másikuk *conceptus* karakterű. Egyikük felmér, másikuk számol. A moralitás matematikáján belül sem annak morális algebrája nem tehető erkölcsi geometriává, sem az utóbbi mértana nem fejezhető ki maradéktalanul a morális érvek egységkalkulusaival, azaz számtanilag.

Vajda mottóként idézett szavait éppen ezért, a moralitás kettős-értelműsége (ambiguitása) miatt citáltam. A *Melyik fiúnak ugorjunk utána: az elérhetetlenül távoli sajátunknak vagy az elérhetően közeli idegennek?* kérdésére Vajda, mint olvasható, ezt mondja, óvatosan és megfontoltan: „Számomra nem is kétséges, hogy [...] minden »normális« apa a fia után fog úszni. Azt már azonban nem merném biztosan állítani, hogy utólag nem ítélném-e el őt morálisan magam is." Van tehát egy *detektált* veszélyhelyzet, amelyben akaratlanul a saját fia utáni ugrást választaná minden „normális" apa, jóllehet *kognitív* rációja az ellenkező ítélet jogosságát nem tudná racionálisan cáfolni. Mást diktál nekünk – mert *másként működik* bennünk – az erkölcsi és a morális ráció.

Az is rossz hír lehet a „transzcendentális ész" monista hívőinek, hogy *nincs harmadik rációnk.* Nincs olyan mentális eljárásrend, amely az erkölcs és a morál különnemű rációit *nyugvópontra* juttatná, egységgé egyesíthetné bennünk. Viszont van a moralitáskomplexumnak egy komponense, amellyel még nem vetettünk számot. Ez az *etika.*

4. Az etika megosztott fogalma

Az etika alapkérdését, mint említettem, korábban így adtam meg: *Javunk-e a Jó?* Kifejtett alakban ez a kérdés így hangzik. Vajon mivoltunkban saját rendelkezésű javunk-e a Jó, vagy más által adott tálentum, amelynek teljesedése fölött nincs kizárólagos fennhatóságunk?

Egykor úgy véltem: az erkölcs, morál, etika triásza a moralitáskomplexum három, egyenrangú vetülete. Úgy gondoltam: ha alapkérdésük különbözik is, ők adják a moralitás három térdimenzióját. Így alkotnak *közös teret* a moralitásban mozgó gondolkodás számára. De, mint mondtam, már akkor is sejtenem kellett az etika kitüntetettségét az erkölcshöz és a morálhoz viszonyítva,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

különben meghatározó eltéréseiket nem *etikai* differenciákként tárgyaltam volna. Ma már világos előttem, hogy az etika nem „harmadik fél" az erkölcs detekciója és a morál kogníciója mellett és rajtuk túl. Hanem: közös játéktere az erkölcs és a morál műveleti értelemben élesen eltérő rációduálitásának. Bernard Williams (2003) joggal nevezi *etikának* a morálfilozófia „emelt szintű vizsgálódást" *(high-order study)* igénylő részét – ennek a vizsgálódásnak a *tárgya* az egészében vett moralitás.

Nos, ha az etika valóban közös játéktere egyfelől az erkölcsnek, másfelől a morálnak, és mind a kettőben jelen van, akkor ez szükségképpen azt jelenti, hogy *az etika maga is megosztott.*

Az etika megosztottságára vonatkozó filozófiai reflexió csaknem olyan régi, mint magának az etikának a fogalma. Arisztotelészre gondolok: „az erkölcs [éthosz], mint a neve is jelzi, olyan valami, ami a szokásból [ethosz] fejlődik ki" (*Eudémoszi etika,* II, 2, Steiger Kornél fordítása). Mivel Arisztotelész ezt az „erkölcsi erény" kapcsán jegyzi meg, itt az éthosz az erény konceptualizálásaként, *tanaként* kap jelentést, szemben az ethosz *szokás* jelentésű terminusával. Más szóval: rációduálitásunk működését tekintve az éthosz inkább a morál fogalma és a kogníció művelete felé mutat, míg az ethosz inkább az erkölcs és a detekció művelete felé.

Számos fogalomtörténeti munkából ismert, hogy az etika kifejezés ősi felmenőinek sora egészen Homérosz *Iliászáig* vezet. Itt a szó *plurális alakja* állatok istállóit, karámjait, szokott helyeit jelölte, amiket életvitelük, *szokásuk* „jó" helyeknek talált. Az egyes számú, *szinguláris alakkal* más a helyzet. Emlékezzünk Hérakleitosz mondására: „Az ember jelleme [éthosz] a daimón" – az éthosz egyes számú alakja az embert végítéletre vivő törvényszolga, a sorsát vele megláttató és megértető, az *osztályrészét* „kiosztó" daimón képét is idézi (a *daimón* kifejezés maga is az 'osztás' szó származéka). Mint egyik korábbi fejezetben említést tettem róla: az éthosz fogalmának arisztotelészi kétarcúsága mutatkozik meg abban is – ahogyan erre Turay Alfréd emlékeztet –, hogy az *étheó* ige egyszerre jelentett *átszűrést* és *ráirányulást.* Megítélésem szerint a többes számú és az egyes számú éthosz eredetpéldája is hasonló polaritást jelez. Azt, hogy élesen különbözik az etikán belül a megszokás pásztázása, a felfigyelés („átszűrés"), illetve a megragadás („ráirányulás"). Különbség van tehát *az etika vonatkozásában is* a döntően detekcióalapú erkölcs és a túlnyomórészt kognícióalapú morál között.

Az etika *megosztott* jelentéskörű fogalmának egyszerű, de korántsem leegyszerűsítő átlátási verzióját mutatja be Höffe (2018, 10. f.), amikor a fogalom múltjáról is képet adva megkülönbözteti az etika háromféle jelentését. Ezek

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

közül az első nála a legősibb, a *biológiai-geográfiai etika,* amelynek centrumában az állatokra is jellemző *szokás* áll. A másodikat Höffe *szociális etikának* hívja. Itt a *mores* szóra utal, amelynek leghíresebb lokusza a közismert cicerói *O tempora, o mores!* („Micsoda idők, micsoda erkölcsök!") a Catilina elleni első beszédében. Ám Cicerónál korántsem szokásalapú erkölcsről van szó, hanem megfontolásalapú morálról: elítélni a szörnyűséget, hogy az összeesküvés Róma ellen egyáltalán megtörténhetett. Cicero szerint nem pusztán egy *más* szokású erkölcs kora jött el Catilinával, hanem egy értékvesztett, egész moráljában megromlott, silány kor. A *mores* szó tehát értékelő értelemben veendő a „szociális etika" kulcsának Höffénél is. Egyébként a 'munkamorál', 'harci morál' szavaknál, valamint a javunkra váló, tanulságok foglalatának szánt *moralitás* műfajnál is kvalitatív és nem egyszerűen distinktív (a magunk erkölcsét a másokétól pusztán elhatároló) értelme van a 'morál' fogalmának.

Az etika harmadik változatát Höffe *perszonális etikának* nevezi. Ez szerinte is két szférából *(zwei Bereichen)* áll. Egyrészt „olyan intézményekbe integrálódik, mint a család, a jog és az állam, és amilyenek a bevett gyakorlatok, szokások és erkölcsök *[Üblichkeiten, Gewohnheiten, Sitten]*". Másrészt „életvezetési módra, életformára (gör. *biosz*) is vonatkozik, személyes beállítottságra, megértési módra *[Sinnesart],* a jellemre". Jól látni: Höffénél a perszonális (személyes) etikának ez a két szférája átfogja egyfelől az intézményi környezetbe ágyazott, szokásalapú *erkölcsöt,* másfelől az értésmódok értékelő szféráját, azaz a *morált.*

Höffe „perszonális etikájához" hasonlóan és a moralitás (morálfilozófia) williamsi felfogásával rokon módon – *eticum* néven – magam is *átfogó* jelleget tulajdonítok az etikának.[43] E tágabb jelentésű etikánál én is három összetevőjének együttműködését fogom vizsgálni a továbbiakban, nevezetesen *az erkölcs és a morál kettős tartományát az etika játékterén.*

Az etika diagnosztikájára rátérve is érdemes rögtön kitérni a tematikus különbségekre. Az etika játékterén négy alaptéma emelhető ki. Az analitikus filozófiában az etika legerőteljesebben diszkutált témája a *metaetika (metaethics)* és az *alkalmazott etika (applied ethics).* Ezzel szemben a kontinentális filozófiában jóval kitüntetettebb téma az *etikai önválasztás* és a *másság etikája.* A most következő kifejtést ezekkel kezdem; a metaetika és az alkalmazott etika párhuzamos szerepére az erkölcs és a morál közös játéktere szempontjából majd ennek utána térek ki.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

5. Önválasztás és a másság etikája

Az *etikai önválasztás* kérdését Kierkegaard exponálja Szókratész és Kant nyomán. „A választás [...] az etika tulajdonképpeni és szigorú kifejezése", mondja a *Vagy-vagy*ban. Ehhez másutt hozzáteszi, hogy amikor az embert „az ellentmondás válaszút elé állította, és amikor választott, *választásából önmagára derült fény*" (1978, 777.; 1998, 149. f.; kiemelés H. O.). Az etikának sajátja egy olyan *választás,* amely *Magunkra* (a szelfre) – a visszaható első személyre – vonatkozik. Ez a belátás persze nem új. Következik már az arisztotelészi „második filozófiából" is. Mivel vannak nem szükségszerű dolgok, mondja Arisztotelész, ez esetükben választási lehetőséget nyit, és ezt a választást választóképes ágensek végzik el, mi magunk. Az ókori alapokból azonban hiányzik az eredendő etikai választás rekurzív, a lelkiismereten és szolidaritáson keresztül kifejezetten *Magunkra* világító értelme.

Nem kell Fichte vagy Hegel tanítványának lennünk, hogy tudjuk: nincs Én-vonatkozás a Nem-Énre történő vonatkoztatás nélkül. Nincs sem *oikeioszisz* (a *Sajátom-e?* kérdésre felelő önsajátítás), sem *epimeleia* (az *Erősít-e?* kérdésre felelő öngondozás) anélkül, hogy az Én számot ne vetne a mással, a másikkal: másokkal. *Az etikai önválasztás ezért elválaszthatatlan a másság etikájától.* A kontinentális filozófiát kezdettől (az újplatonizmus és a negatív teológia eszméitől kezdve Kanton vagy Nietzschén át mondjuk Lévinasig) foglalkoztatta, hogy a feltétlenül *sajátunknak* vélt javaink miként jelennek meg, mit érnek az abszolút másnak-másiknak, a köznapi életünkben abszolút *idegennek* a tükrében.

Az egyik legérdekesebb gondolati hozzájárulás itt is Kierkegaard-é (még ha ezt az eszméjét nem is fejtette ki azután), aki *A szorongás fogalma* bevezetője végén, mint említettem, két etikát különböztet meg. Eszerint az „első (vagy egyik) etika" *immanens,* mivel alapvetően önmagunkat választjuk vele, a „második (vagy másik) etika" ellenben *transzcendens,* mivel egy mást-másikat választó döntésen alapul. Ez az abszolút, mert feltétlen szeretetre méltó lény Kierkegaard-nál természetesen Isten (lásd ehhez Hévizi 2015). Az *etikai önválasztást* Kierkegaard „eredeti választás" néven is exponálja. Heidegger *lelkiismeretről* szóló vizsgálódásai ezt az elgondolást viszik tovább a „választások választása" formulával (2001, 311.). A következőkben mindkét nézetet csak futólag vizsgálom, és csak az önválasztás összefüggésében.

Az „eredeti választás" kierkegaard-i jelentése az, hogy perszonalitásomat valamilyen személyiségnek választom (esztétikai, etikai vagy vallási személynek); így leszek *én – önmagam.* Azért „eredeti" a választás, mert *önmagát*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

konstituál – nem „teremt", ilyent Kierkegaard-nál csak Isten művelhet –, a választással kiemelve őt a létezők folyamából. Eredeti ez a választás azért is, mert, mint Kierkegaard mondja (1978, 843.), „minden következő választásban jelen van". Heideggernél a „választások választása" frázis rokon értelmű ezzel: „a tulajdon önmagunkból eredő lenni-tudásunk melletti döntést jelenti". Ezzel hangzik egybe az „eredeti választás" kifejezetten a lelkiismeretre vonatkoztatott értelme is. Eszerint a lelkiismeret *hívás* és *felhívás* – a *„felhívás megértése* azt jelenti: *akarjuk, hogy lelkiismeretünk legyen"* (Heidegger 2001, 311.).

Az erkölcsi helyénvalóság és a morális helyeselhetőség választásánál mind Heidegger, mind Kierkegaard szerint létezik tehát egy eredendőbb, „eredeti választás". Nevezetesen az, hogy magunkat olyannak választjuk, aki *helytáll önnön jóravalóságáért* – aki *kívánja is,* hogy a Jó a javára váljék, s ne csak megtörténjék vele.

Még egy szót Kierkegaard-ról. Ő két összefüggésben érinti a *kívánság,* a 'Kívánt' (optatum) fogalmát. Általában szeretnénk, mondja, hogy a mostaninál jobban menjen a sorunk, hogy életünk *más* legyen. Viszont nem kívánnánk *mássá* lenni. Hiszen: önmagunknak, nem pedig másnak kívánnánk ezt a jobb sorsot. Ezt az apró, de fontos megszorítást fejezi ki ez a frázisa: „kívánni anélkül, hogy mássá lennénk" (1978, 845.). Az *önválasztás* tehát a 'Kívánt' (optatum) felől nézve nagyon is kétarcú jelenség. Kívánjuk, hogy másként menjen a sorunk, ám éppígy kívánjuk, hogy ez a mássá válásunk nélkül, velünk önazonosan történjék meg. Nem nehéz észrevenni, hogy az etikai *optatum* így egyszerre fejezi ki az erősebbé válásunk, a pozitív *változásunk* igényét, ugyanakkor az önmagunknak maradás, az *azonosság* igényét is. A Kívántnak ez az etikai kettőssége megfelel a tudatosság, az ön-tudat egymással összetartozó kérdéseinek. *Javamra válik-e?* – ez az *epimeleia* kérdése. *Sajátom-e?* – ez az *oikeiosziszé.*

A lelkiismeret jelensége az etikai önválasztás rekurziójának *speciális esete,* mely épp a választás saját vagy nem saját mivoltát állítja középpontba. A lelkiismeret szava, hívása, tanúságtétele már csak az egyéné: „a lelkiismeret alapjában és lényegét tekintve *mindig az enyém*" (Heidegger 2001, 323.).[44] A későbbiek kedvéért fontos kiemelni a heideggeri lelkiismeret-analízis fő megállapítását is (*uo.* 334.):

> A lelkiismeret ezek szerint a jelenvalólét létéhez tartozó *tanúsításként* nyilvánul meg, melynek során a jelenvalólét felhívja önmagát arra, hogy szembesüljön legsajátabb lenni-tudásával.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Kant volt az, aki először tette világossá, hogy a lelkiismeret *hívó és egyúttal felhívó,* etikai rekurziója egyaránt jelen lehet az erkölcs és a morál igaznak vélt helyességítéleteiben. Hinni, hogy valamiben *igazunk* (wahr) *van,* és amiről tudni véljük, hogy ezt követni *jó:* nos, ebben tévedhetünk, mondja Kant. Abban viszont nem tudunk tévedni, hogy ezt az ítéletünket *valóban igazunknak hisszük-e.* Ugyanis, szól a magyarázat, a saját lelkiismerete előtti tanúságtétel megtörténtének, az *igazlelkűségének (wahrhaft)* mindenki szükségképpen „közvetlenül tudatában van" (Kant 1997, 160.). „A lelkiismeret", írja Egyed Péter (2006, 686.) (tőle kölcsönzöm az etika *játékterének* találó metaforáját), „a leginkább szinguláris és homályban maradó »játéktere« minden döntésnek, az előtt és az után ellentétének. Ebben a belső lelki önmozgásban mutatkozik meg leginkább az egyéniségünk, az individualitásunk, a közölhetetlenségünk, az *ineffabilitásunk.*"

Erkölcs és morál: mindkettő *választásalapú.* Ez az *alap* nem más, mint az etika. Ugyanakkor az etika független attól, hogy *akarunk-e* etikai képességgel rendelkező lények lenni, vagy sem. Maga a (humán) *egzisztálásunk* az, amely *etikai,* nem pedig az erkölcsünk, és nem a morálunk. Tetszik nekünk, vagy sem (értsd: sajnos vagy szerencsére): *lehetünk jók is és gonoszak is.* Az etikai mivolt, a választásra ítéltetettség „szériatartozéka" annak a lénynek – nekünk –, akit Salcedo-Albaran (2011) így hív: *homo sensus-sapiens.* Az erkölcsi és morális értelemben 'Kívánt', *választott* igaznak tartások *(Für-wahr-halten)* nem függetlenek az etikától, annak az igazlelkűség, a lelkiismeret *(Wahrhaftigkeit)* adta alapjától. Hiszen magát a választást épp ez az alap hordozza. Ennek *tudatosítására* szolgál az „eredeti választás" kérdése: *Javunk-e a Jó?*

Összefoglalva: az etika azért alapkérdése mind az erkölcsnek, mind a morálnak, mert a választás (akár az erkölcsi, akár a morális választás) eredendően a *személyiségé.* A kívánt Jót mindig *valakinek* az erkölcse és a morálja választja – *már ha akarja.* Ellenben az elé a választás elé, hogy valaki Jót kívánóvá választja-e magát, vagy sem, azaz *jóakaratú kíván-e lenni,* vagy sem, az etika szükségképp fogja állítani őt, függetlenül a személyiségétől, vagyis – *ha akarja, ha nem*.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

6. Metaetika és alkalmazott etika

Az erkölcsi orientáció és az adaptálódás, az erénypreferencia és a tekintélyprioritás detekciója mindig *közvetlenül és konkrétan* érvényesíti a Kívántat, az *optatumot.* Kívánhatjuk az igazodást egy életvilág szokásrendjéhez, erényeihez, értékvilágához, de kívánhatjuk azt is, hogy szakítva vele, más erkölcsöt képviselő „világtájak" felé forduljunk. Ezzel szemben a morális mérlegeléseinkre jellemző kogníció a Kívántat *közvetetten és elvontan* juttatja érvényre.

Az értékek morális diszkussziója, az érvek és ellenérvek mérlegelése éppen a tőlünk primeren Kívántak közvetlen vonzerejét (a kellemesét vagy hasznosét) hivatott felfüggeszteni és vizsgálatnak alávetni. Azt követeli, hogy világos, logikailag is helyeslendő érvek álljanak elő morális ítéletünk fedezeteként. A morális kogníció (rendeltetése szerint) tárgyszerű, argumentáló mérlegelésre, „haragtól és elfogultságtól" mentes megfontolásra törekszik, azaz kívánságaink, *optatumaink* bevett elfogultságait, „priorjait" próbálja semlegesíteni előttünk. Persze ebben is perspektivikus értékítéletet érvényesít, sőt, olykor még saját értéktáblát is felállít – saját elfogultságainkat tükrözve.

Az etika játékterén tehát a *detektálható erkölcsi közelség* (közvetlenség) és a *kognitív morális távolság* (közvetettség) közt zajlik gondolati mozgás arra kérdezve, hogy miként fogjuk fel a Kívántat, az *optatumot,* egyáltalán, hogy miként viszonyuljunk hozzá. Itt van a helye, hogy az etika korábban már említett négy felfogási régiója közül rátérjek a hátralévőkre.

Eddig kettőre tértem ki közülük; ez a kettő az etikai (eredeti) *önválasztás* és a *másra-másikra tekintés* volt. Hangsúlyoztam összetartozásukat, azt, hogy ha önmagunkat választjuk, másra-másikra is tekintünk, és csak mindkettő által, *együtt* leszünk Magunk (szelf). Időrendjében viszont a két mozzanat nem szimmetrikus. Előbb az Én sokféle másra és másikra tekint, és sokszor puszta megérzésre, ösztönszerűen választja ki közülük optatumait, a 'Kívántakat'. Majd eljön a pillanat, amikor ettől az Éntől absztrahálódik az, amit Magunknak nevezhetünk. Ekkor lesz belőlünk *Moi* helyett *Soi, idem* helyett *ipse, Ich* helyett *Selbst.* Ez az önválasztás pillanata; erről más esett szó.

Most az etika játékterének arra a két további összetevőjére térek ki, amelyek, mint említettem, inkább az analitikus filozófiának állnak a homlokterében. Ez a *metaetika* és az *alkalmazott etika.* Mind a kettőt itt is csak abból az aspektusból nézve hozom szóba, amely az etikai játéktér jellegét érinti.

Metaetikán általában a morális megfontolások formális, legalábbis a formalizálást nem kizáró alakjának leírását szokták érteni. Például, ha „az erkölcsi

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

szokásokat *[moral habits]* és tanításokat reflektíven vizsgáljuk" olyan kérdésekkel, hogy: „Lehet-e rájuk objektív válasz? Ha igen, milyen ismeretekkel szolgálnak az ész vagy érzés dolgairól?" – akkor, írja a metaetika egyik teoretikusa, „ezeket a magasabb rendű kérdéseket *[higher-order issues]* gyakran nevezik meta-etikai kérdéseknek" (Skorupski 2003, 203.). Eszerint a metaetika inkább az *általánosítási* „észérdekünk" (Kant 2004, 534.) hozadéka, amely kognitív racionalitásunk univerzalizálási és objektivitási igényével lép fel, hogy ezt érvényesítse a relativista és emotivista beállítódásokkal szemben. „Egy etikai elméletnek tartalmaznia kell némi meta-etikát, mivel egy etikai gondolkodásról, annak struktúrájáról és központi fogalmairól alkotott nézetet részesít előnyben", írja Williams, de figyelmeztet, éspedig épp emiatt, a metaetika törekvésének korlátjára is. Nevezetesen, hogy, ellentétben a korábbi időkkel, „ma már több kétség merül fel azzal kapcsolatban, hogy a metaetika mennyire lehet értéksemleges *[value-neutral]*" (2003, 26. és 30.).

Az *alkalmazott etika* az etika játékterén ennek a törekvésnek bizonyos értelemben *ellenkező irányát* – nem ellentétét! – képviseli. Ezzel nem azt állítom, hogy az alkalmazott etika relativizálná vagy jóváhagyná az érzelmi alapon megfogalmazott, elfogult ítéleteket. Az alkalmazott etika (Kantnak „az ész kettős érdekének" másik elemére vonatkozó megjegyzését is idézve) nem az *Egy,* az univerzalizálás felől gondolja el az etika játékterét, hanem a *Sokféle,* a diverzifikálás felől. Az orvosetika, a bioetika, a jogi etika, a gazdasági etika, a sportetika „logikája" nem általános szabályok mechanikus alkalmazása az adott gyakorlati területre, hanem, fordítva, a társas életünknek egy bizonyos szegmensében uralkodó vagy elvárandó (előírható) *erkölcsi* gyakorlat kifejezése a *morális reflexió* eszközeivel.

Ha most is együtt vesszük szemügyre a metaetika, illetve az alkalmazott etika megközelítési és felfogási irányát, akkor jól látható, hogy ez a két tendencia nem más, mint az etikai játéktér „bejárásának" két ellentétes iránya. A metaetika a *morál* kogníciójának elvonatkoztató látószögéből nézi az erkölcs detekciós működését. Az alkalmazott etikának ellenben *erkölcsi* életünk konkrét gyakorlata a nézőpontja, efelől detektálja a morál diszkurzív nyelvén megragadott elvek érvényesülését. Gondolati mozgásukra nézve ennyiben egymásnak éppen az ellentendenciái.[45]

Összefoglalva az etika „játékterének" négy alaptémáját: az etikához sajátjaként tartozik hozzá a *választás* és az *önmaga.* Ez utóbbi nem korlátozódik az egyénként értett önmagára, hanem az abszolút másra és relatív másikra is reflektál. Azonban éppígy sajátjaként tartozik az etikához az *alkalmazási* és *metaszintű* vonatkozása is.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Mindezek alapján tisztázható, miként is értendő a „játéktér" metafora. Az etika a rációduálitás játéktere: itt egyaránt jelen van az erkölcs (sensus) és a morál. Mindkettőben az 'önmagát és a mást-másikat érintő választás' történik alkalmazási és metaszintű reflexióval. Viszont műveleti értelemben sem az erkölcs, sem a morál *nincs jelen egymásban,* lévén rációműködésük különnemű, még ha választásuk eredménye (szerencsés esetben) egybe is esik. Az erkölcs és a morál – mindkettő a maga detekciós, illetve kognitív rációjának pályáján mozogva – egyúttal az etika, az 'önmagát és a mást-másikat érintő választás' játékterén is mozog, azon osztozik.

7. Az etika egyenetlen játéktere

A jelen alfejezet címében szereplő jelzőt, az *egyenetlent* külön kiemelem. A moralitásunkat alkotó döntések az erkölcsi és a morális választások egyenetlen – mondhatni, „rázós" – etikai játéktéren zajló sorozata. Ez a mozgástér ugyanis nem csak kétféle eltérő rációműködés szerint tagolt. Metaforikusan szólva: vannak rajta, mégpedig kettőnél jóval számosabban, kisebb-nagyobb mélyedések, üregek, kürtők, lejtők, szakadékok. Ezek a terepmetaforák arra utalnak, hogy mind tudatos, mind tudattalan mentációnk síkját számos látens elfogultság, előítélet, hajlam, előszeretet (szaknyelven: prior, bias, preferendum, domináns) teszi egyenetlenné, és ezek a választásaink alaposságát döntően befolyásolják.

Jó alkalom ez, hogy az etikáról egy régi keletű látszatot eloszlassunk. Azt, hogy a lelkiismereti önválasztás, a „választások választása" a mérlegelő kogníció túlsúlyára vallana az *eticum* területén. Ezt gondolni tévedés lenne. Ilyen jellegű és horderejű döntést csak *mentációnk egésze* hozhat meg, beleértve a tudattalan tartományait is. Igazat adok Schillernek Kant kategorikus imperatívusza elleni kritikájában, amely a morális, kognitív mérlegelés túlhangsúlyozását bírálta nála (jelzem itt is, a Schiller által kritizált pozícióját Kant néhány éven belül meghaladta): „Nem ébreszt bennem jó előzetes ítéletet egy emberről, ha az ösztön hangjában oly kevéssé bízhatik, hogy kénytelen azt mindenkor előbb a morál alapelvének színe elé idézni." (Schiller 1960, 143.) Valóban, etikai döntésre ugyanúgy adhat alapot ösztönös *érzés-jóváhagyás,* mint *mérlegelő értés-magyarázat.*

Az etikai játéktér – mint az erkölcsi orientáció és morális argumentáció ellenpólusú színtere – széles és összetett értelmű lelkiismeret-fogalmat igényel, amely etikai értelemben elég tágas ahhoz, hogy az erkölcs és a morál

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

régióinak teret adjon magán. Ennek a tágasságigénynek az elméleti kielégítéséhez ad jó támpontot Richard Gula (1989), aki *etikai kiindulópontot* vesz alapul, a lelkiismeretnek *(conscience)* a fogalmát. Ezt széles értelemben fogja fel, mégpedig három módon: a lelkiismeret lehet 1. képesség, adottság *(capacity),* 2. mérlegelés, folyamat *(process)* és 3. ítélés, döntés *(judgement).*

Mint írja (az alábbi idézeteket lásd Gula 1989, 124. ff.): a lelkiismeretnél a *képesség* az, ami „lehetővé teszi, hogy az ember tudja és tegye a jót". A mérlegelés *folyamata* annyit jelent, mint „kutatni elemzés és reflexió révén, hogy mi a helyes eljárás". A lelkiismeret *ítélő döntéséről* pedig ezt mondja Gula: „Ez a lelkiismeret az, amelynek alá kell vetnem magamat, hogy hű legyek magamhoz." Másutt pedig ezt: „Ez önmagunk »legrejtettebb magva és szentélye«, amit sérteni nem szabad."

A lelkiismeretnek ez a széles felfogása harmonizál a moralitáskomplexum összetettségével. Az összetettségnek egyébként Gula is tudatában van, mondván, ma már a lelkiismeretről alkotott elképzelés „nemcsak a kognitív és az akarati aspektust foglalja magában, hanem az affektív, intuitív, attitűdünkre vonatkozó és szomatikus aspektust is". Modelljében a lelkiismeret mint képesség megfeleltethető az *erkölcs* terrénumának, a folyamat a *morálénak.* Az etika lelkiismereti ítéleteként reprezentált önmaga-választás pedig *jórészt* ki is fejeződik az erkölcs és a morál választásaiban, hiszen azok hordozóját, szubsztrátumát, játékterét képviseli.

Ez a kettős – erkölcsi és morális „térfelű" – és egy gömbcikk hajlott felületével demonstrálható, egyenetlen (metastabil) etikai játéktér a korábban már látott *kétszög-ábrázolással* így jeleníthető meg.

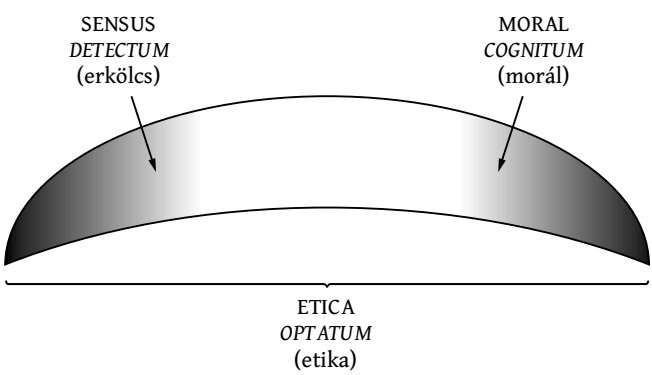

18. ÁBRA | *A moralitás komponensei*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

8. Terepbejárás széltében-hosszában

Erkölcsi érzék, morális ítélet – ezek bevett, köznapi kifejezéseink. De, kivételesen, igen pontosak. Náluk semmi sem mutatja jobban, hogy az *erkölcsöt* inkább az *érzék,* az észlelés, az elvek közötti orientálás detektáló rációja „érti", míg a morált inkább az *ítéletet* alkotó, mérlegelő kognitív ráció. Az *optatum,* a Kívánt kétféle módja is ennek a rációduálitásnak felel meg, egyfelől az erkölcsre, másfelől a morálra jellemzően. Ha folyamatfilozófiai szempontból nézzük az erkölcs (sensus) és a morál két „térfelét" az *eticum* – értsd: a széles értelemben, hordozó alapként vett etika – játékterén, úgy kézenfekvő a kérdés, hogy milyen mozgások kötik össze, avagy „játsszák be" őket.

Mint az imént kiemelve jeleztem, az erkölcsben és a morálban *jórészt* kifejeződik maga az etikai választás. De nem *teljesen.* Az a faktor, amely nem fejeződik ki teljesen az erkölcsben és a morálban, hanem csak és kizárólag az etika saját jellegére, az *eticumra* érvényes fogalmában van jelen, nem más, mint az *etikai játéktér szűkös vagy tágas jellege.*

Mit „kíván" maga az etika *saját optatumaként,* mi az, amit sajátlagosan választ? Egyrészt, mint láttuk, etikai állásfoglalásaink az önválasztás relatív, illetve abszolút mértékét érintik. Másrészt (ez az új mozzanat) etikánk magát az etikai játékteret választja szűkösnek vagy tágasnak. Sem az önválasztás igényességének, sem az etikai játéktér tágasságának *mértéke* nem saját ügye sem az erkölcsnek, sem a morálnak. Ez nem függ a felmérő erkölcsi orientációtól, sem pedig a mérlegelő morális megfontolástól. Az erkölcs és a morál elsődlegesen „tárgyra" figyel (felmérendő és követendő erényre, illetve, a morál oldalán, a megítélendő és argumentált értékvilágra). De nem arra hivatottak, hogy moralitásunkon belül etikánk rugalmasságának, árnyaltságának, intranzigenciájának, következetességének mértékét adják. Ez az utóbbi mérték – az erkölcsi és a morális felfogásunk mértékére vonatkozó kérdéskomplexum mértéke – csak az erkölcsnek és morálnak egyaránt színteret adó etikainak a sajátja a moralitáson belül. Ezzel adja meg a moralitás teljes, etikai játéktere *(eticum)* – önmagán belül – az *etika* specifikumát.

Evidens tapasztalat, hogy az etikai játéktér *mértéke* kinél-kinél képes szűkös vagy tágas lenni. Az etikai mérték a mást-másikat tekintetbe venni képes készségünket jelzi: nyitottságunk fokát. Azon, hogy a másra tekintés az etika sajátja, azt értem, hogy az etikai mérték, hasonlóan az igazlelkűséghez és a lelkiismerethez, nem vezethető vissza az észleleti, prediktív, környezetérzékeny erkölcsre, ahogy az észleleti, környezeti kontextustól elvonatkoztató, konceptuális, érvelő morálra sem.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Előbb azonban arról, hogy miben áll az etikai játéktér szűkössége vagy tágassága. Ehhez röviden felidézem Odo Marquard elképzelését az úgynevezett exkluzív (kirekesztő) és az inkluzív (befogadó) észről.

Az etika, láttuk, nemcsak mivoltunkra nézve a választás helye, de minden erkölcsi és morális választásra nézve is. Az erkölcsi tekintélyeket, akikre felnézünk, valamint a nekünk fontos, érvényes szokásokat, erényeket éppen úgy választhatjuk, mint a meghatározó morális értékeinket, hierarchiájukat, mégpedig mérlegelésük érdemlegességével együtt. De megkockáztatom: ezek között a legfontosabb választásunk, mármint *Magunkra nézve,* nem más, mint az erkölcsi-morális mozgásterünk, azaz kritikai játékterünk *tágasságának* megválasztása. Ez dönt afelől, hogy a változó tapasztalatainkra mennyire tudunk *erkölcsileg* érzékenyek maradni, valamint mennyire tudunk érvelők és belátók, következetesek és méltányosak, *morális értelemben* állásfoglalás- és alternatívaképesek lenni.

Az *etikai* értelemben vett *inkluzív* (befogadó, nyitott) észre nézve közömbös, hogy ezt, mondjuk, Heideggert követve, immanensen és lételméletileg, vagy Lévinas nyomán, transzcendensen és egzisztenciális alapon tartjuk-e ilyennek. A lényeg ugyanaz mindkettőnél. Az etika akkor játéktere az inkluzív észnek, vagyis akkor széles és tágas, ha helyet tud adni erkölcsi és morális választásaiban az elhelyezhetetlennek, az akár „hátborzongatóan" idegen másiknak – nevezzük őt „arcnak", „létnek" vagy „istenségnek" –, vagyis Heidegger szavával, *a nyitottnak (das Offene).*

Mint látunk az etikai játéktér elkeskenyedő végein? A kizáró, *exkluzív ész* két etikai játéktérrésze a két pólushoz közeledve beszűkül. Itt a tekintélykövetés vakhitű szolgalelkűségbe megy át, az értéket tételező és érvelve állító mérlegelés dogmatikus szűkagyúsággá válik. A műveletileg detekció uralta etikai térfél beszűkülése a *fundamentalizmus,* a kognícióé a *fanatizmus.* A fundamentalizmus nem enged be magába más tapasztalatot, más értésimpulzust, más érzetet, akaratot, csak ami neki *biztonságot* ígér. A fanatizmus sem enged közel magához más megfontolást és érvet, csak ami a maga *bizonyosságát* igazolja. Az etika játéktér két szélső pólusán ugyanúgy tűnik el ily módon a Magunk választásának, mint a más iránti nyitottságnak az esélye.

E végpontokon érvényét veszíti magának az etikának a kérdése is, az, hogy: *Javunk-e a Jó?* Elsőre talán furcsának tűnhet, hogy épp a fundamentalistánál és a fanatikusnál nincs és nem is lehet szó önválasztásról. Hiszen *nem ő az, aki választ.* Aki ténylegesen választ, az a fundamentalizmus esetén egy abszolút biztosnak hitt, szellemi „lakhely" akár virtuális, akár valóságos őrzője, a fanatizmus esetén egy abszolút bizonyosnak ítélt dogma prófétája.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Őket követve nem magunk választjuk Magunkat, hanem *ők választanak helyettünk – bennünket.* A Magunk választásának átengedésével maga az etika válik azzá, amelynek – a két végletesen és véglegesen beszűkült végponton – elvész a mozgástere.

Igaza van McGarrynek (1994), *alapjában véve* csekély a különbség a fundamentalizmus és a fanatizmus között (írása címe is erre utal: *The Thin Line Between Fundamentalism and Fanaticism*). Igaza van abban is, hogy „a fanatizmus fogalmát egy ügy szenvedélyes szolgálatára használjuk, amihez a fanatikusok olyan jogokat követelnek, amelyek előtt mindenki más jogának meg kell hajolnia". Abban viszont inkább George Gottnak (2018) adok igazat, hogy a „szenvedélyes szolgálat" *mikéntje* már különbséget mutat a fundamentalista és a fanatikus között, függetlenül attól, hogy én, vele ellentétben, nem tekintem a fanatizmust a fundamentalizmus alfajának. Nem tekinthető annak. Hiszen: más az, ha a *magunk* világában és hitében nem engedünk változást, és más az, ha arra kényszerítünk valakit, hogy addigi hitét feladja, és a küzdelmünkben osztozzon. Egyszerűbben: más valakit *kizárni* a mi biztonságos szellemi világunkból, és más a mi bizonyosságunkkal az ő világára *rátörni az ajtót.*

Rátérhetek a konklúziókra. A moralitásunk nem fennállás, nem erkölcsi *sensus*-esemény, nem morális ítélet, hanem *folyamat.* Mozgás, ami egy bizonyos mozgástéren zajlik. Mint láttuk, az analitikus filozófiában is jelen van a szempontoknak az a kettőssége, amelyet a kontinentális filozófiában a más felőli és az önmaga felőli nézet, a másra-tekintés és az önválasztás kettőssége képvisel. De míg a *metaetika* és az *alkalmazott etika* az etikai játéktér *szélességi metszetét képviseli* erkölcs és morál között, addig a másra-tekintés és az önválasztás az etikai játéktér *mélységi mértékéről* és *tágasságáról* árul el többet.

Az utóbbi alfejezetekben mondottakat a következő összefoglaló ábra mutatja: a kitágulóan *inkluzív* (befogadó, nyitott, „világosabb") és a beszűkülően *exkluzív* (kirekesztő, zárt, „sötétebb") gyakorlati ész jelenlétét[46] a fundamentalizmus és a fanatizmus alkotta két végponttal, melyet az etikai játéktérfelszín két végpontja felé tartó összeszűkülés és elsötétülés jelez. Az etika játékterének szélességi irányában hajló, két ellentétes nyíl a metaetika és az alkalmazott etika ellentendenciáját jelzi. Az a nyíl, amelyik az erkölcs felől a morál felé mutat, a metaetikát képviseli; az ellentétes irányba mutató, másik nyíl az alkalmazott etikát jelzi. Ők adják, mondhatni, a moralitás játékterének szélességi koordinátáit. Azt jelzik, hogy kérdéseink és válaszaink mennyire hatolnak be egyfelől az erkölcs detektálható világába, másfelől a morál kognitív régiójába.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Rájuk merőlegesen jelöltem az ábra közepén lévő nyilat, amely a *másra tekintés* mértékvonalát jelzi, és egyben áthalad az *etikai önválasztás* origópontján is. Ez a két utóbbi komponens adja az etikai játéktér *mélységét,* tágasságát. Azt jelzi, hogy etikai érzékenységünk adott helyzetben és bizonyos körülmények között mennyire tud nyitott lenni (inkluzív ész), vagy inkább kirekesztésre, zártságra hajlik (exkluzív ész). Hangsúlyozom, hogy ez a mélységi érték változó lehet preferenciáktól, körülményektől függően, vagyis a moralitás „terepe", mint mondtam, roppant egyenetlen. Etikai vonatkozásban mégis tagadhatatlanul fontos jelzést ad: a *belátóképességünk* és *kritikai önreflexióra való hajlandóságunk fokát* jelzi. Van, akinél ez kicsi, így számára az *eticum* játéktere mindig szűk marad, és van, akinek tágasabb. E különbség fennállása is a moralitás elemi, diagnosztikai tapasztalata. Íme, az összefoglaló ábra.

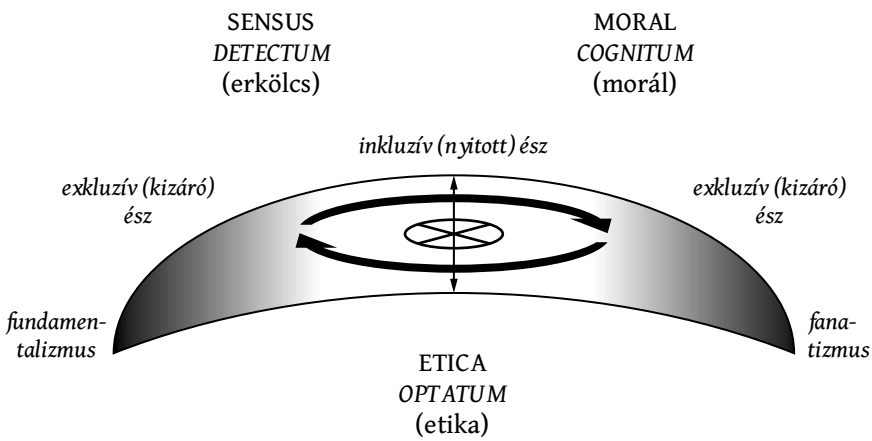

19. ÁBRA | *A moralitás szerkezete és dinamikája*

9. A moralitás összképe

Az eddigieken tűnődve merült fel bennem, hogy vajon volna-e mód a *moralitás modelljét* az összes komponensével együtt *egyetlen képen* bemutatni. Például egy festményen.

Korábbi munkámban (2004b) a lelkiismereti önválasztás egy sajátos módja, nevezetesen az autochton ítélkezés ábrázolásaként már elemeztem Tizianónak a bécsi Kunsthistorisches Museumban látható egyik festményét, amelynek címe *Krisztus és a házasságtörő asszony.* Úgy vélem, ez a remekmű

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

megfelelhet erre a célra. Előbb megmutatom (monokróm változatban) az egész festményt.

20. ÁBRA | *Tiziano:* Krisztus és a házasságtörő asszony
(Bécs, Kunsthistorisches Museum)

A festményen ábrázolt jelenet közismert (Jn 8,1–11), amelynek jogi és szakrális hátterét az említett munkámban igyekeztem részletesen bemutatni. Most arra vállalkoznék, hogy a rációduálitás elképzelését szem előtt tartva képileg is szemléltessem a moralitásfolyamat vonatkozásrendszerét. A „szem előtt tartva" frázis használatával jelen könyv alaptémájára (*oculus mentis,* elménk szeme) is utalok, minthogy Tiziano képét nem túlzás a *tekintetek festményének* nevezni.

Van a képen két háttéralak, akik a moralitás szempontjából is fontos szerepet játszanak, mivel egymástól gyökeresen eltérő típust képviselnek. Egyikük alakja a kép bal oldalától számítva, másikuk a jobb oldaltól számítva a *második.* Beállításuk kontrapozíciója az, ami szembetűnő. Egyikük, aki kezében a törvény pergamenjét tartja, az ítéletet várja, figyelmesen *néz fel* Krisztusra. Másikuk viszont ítéletét már meghozva *néz le* a házasságtörő asszonyra. Egyik a tekintélyt *kérdezi* a törvényről; másik ellenben ítéletet hoz az esetről, s arra már meg is van a *válasza.* Egyik még előtte van az ítéletnek, másik már túl van rajta. Továbbá egyiküknek a pillantása a négy, szintén ítéletet váró, Krisztusra figyelő tekintetnyaláb egyik sugara, míg a másikuk tekintete elkülönül ettől a közös fókusziránytól, és az asszony hátába fúr-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ja megvető pillantását. Egyikük *odafordul* a többiekkel együtt Krisztushoz, másikuk *elmenőben* van tőle.

21. ÁBRA | *A* sensus *és a* moral *jelképalakjai*

Miért tarthatók ezek a kontrasztbeállítású figurák a moralitáskomplexum ellentípusainak? Röviden: mert egyikük odafordulása a *detekciónak* a racionalitását szemlélteti a festmény alkotta, etikai játéktéren belül, míg a másikuknak a távoztában odavetett tekintete az eset mérlegelését és az asszony elítélését tanúsítja, így a *kogníció* racionalitásának jelenlétét szimbolizálja.

A bal oldali figura az *erkölcsi ráció* jelképes képviselője. Magyarázatot vár az esetről, kezében a törvény szövegével, tekintetét egy tekintélyre, Krisztusra függesztve. Összpontosítása, éles figyelme *érzetet* (sensus) detektál mind külső, mind belső értelemben. Miközben a házasságtörést vallásilag is és törvényileg is elítélő *közérzületet* (sensus communis) képviseli, tekintete a *saját erkölcsi érzéséhez* (sensus privatus) orientációt nyújtó tekintélyre irányul. Az erkölcsi ráció mindig kontextuális és prediktív, s ez itt sincs másként. Egy közösség szokásrendje, biztos támpontokat váró, vélt helyességű, de valamennyire kétely is övezte ítélete olvasható le az alakról.

A festmény vele párhuzamos, másik alakja a *morális ráció* reprezentánsa, aki, a többiektől is elkülönülve, már megítélte az esetet. Elkülönítette magát az ítélés tágabb – nyilvános – szituációjától is. Nem várta be az erkölcsi vizsgálatot, az eset kontextuális, közös megítélését az erkölcsi elvek és érzetek diverzifikált terében. Meghozta az ítéletet magában, meglehet, *pró és kontra* érvek alapján, de – mint ez a pillantásából és a kivonulásából is látszik – egy intern, konceptuális, *kognitív* térben, kivonva magát a nyilvános erkölcsi ítélkezés még nyitott szituációjából. Ezen a morális rációt jelképező figurán a lesújtó, megvetést sugárzó ítélet *bizonyossága* látszik.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Van Tiziano képén két további kontrasztbeállítás, amely relevánsnak tekinthető a moralitás-folyamat ábrázolásában. Az egyik a *vádlottaké.* Ők a biblikus jelenet értelme szerint egyrészt az igazi vádlott, Jézus, aki a farizeusok kelepcéjében helyeződik vád alá, másrészt a Jézus tőrbe csalásához csak ürügyet szolgáltató, névleges vádlott, a házasságtörő asszony. Testtartásuk kontrasztja roppant beszédes. Krisztus felemelt fejjel, jelentőségteljes tekintettel fogadja az őt elítélni próbálókat: testtartása *aktív.* Az asszony lehajtott fejjel, földre szegezett tekintettel megadja magát, nem védekezik: testbeszéde *passzív.*

Fontosabb kontraszt a házasságtörő asszonyt Krisztus elé hurcoló két alaké. Kettejük beállítási ellentéte is szembeötlő. A házasságtörő asszony jobbját szorító férfi előrehajol Krisztus felé, és szinte sürgeti, követeli az ítéletet. Ezzel szemben az asszony balján álló férfi nem előrehajol, hanem mintha hátrahőkölne. Testük gerincvonala így egy nagy V betű két, ellenirányba széttartó szárát adja ki.

Az alakpárok közti megfeleltetéshez hozzátartozik a kompozicionális szerepükben feltárható rokonság, amely Tiziano részéről aligha írható a véletlenek számlájára. A meghurcoltak és az asszonyt odahurcolók párosai adják ugyanis a festmény elrendezésének feltűnő és átgondoltnak ható, horizontális *szimmetriáját.* Ezzel kapcsolatban két másik mozzanat is érdekes.

Egyrészt mindkét párosnál az egymáshoz tartozó alakok közti távolság (egyfelől Jézusé és az asszonyé, másfelől a két férfié) *egyenlő.* Másrészt mindkét páros vertikális elhelyezésében *aszimmetria* látszik. Hisz látnivalóan nem egyazon magasságban jeleníti meg őket a kép: Jézus profilját valamivel feljebb ábrázolja a festmény, mint az asszony arcát, ahogyan a kép jobb szélén álló férfiét is, mint a neki megfelelő társáét (ezt az alább látható, első képen szaggatott vonallal jelzem).

Ez az utóbbi kompozíciós vonás igen fontos. Előtérbe állítja ugyanis a tekintetek *sajátlagosan etikai* kapcsolatát Krisztus és az asszonyt elébe hozó két férfi között (ezt szemlélteti az alábbi második ábra). Ha figyelmesen szemügyre vesszük a képet, jól látni, hogy míg a kép jobb szélén hátrahőkölő alak Krisztus szemére tekint, addig ő nem a férfi szemére néz vissza merően, hanem a *szájára,* a kezével pedig felé is mutat. Ráadásul ez a Krisztus szeméből induló vonal, amely az asszony balján álló fiatal férfi szája felé tart, átmegy az asszony jobbján álló figura Krisztusra tekintő szemén is. Ez a vonás tehát egyszerre teremt kapcsolatot a moralitáskomplexum *valamennyi* lényegi szereplője között.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Mielőtt ezt az összefüggést értelmezném, megmutatom a két ábrát az etika *optatum*-játékteréről, amelynek sajátlagos centruma tehát a másikban önmagamat választó, lelkiismereti hívás.

ETICA
OPTATUM
(etika)
[felhívás]

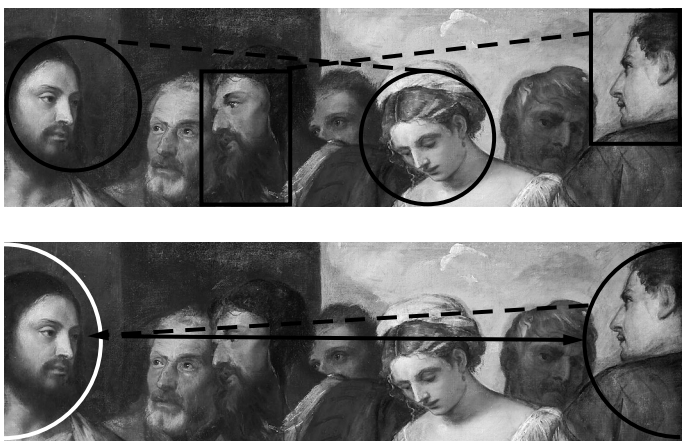

22. ÁBRA | *Az etika (lelkiismereti választás) jelképalakjai*

Említett írásomban, ahol ezt a képet az autochton ítélkezés példájaként elemeztem, egy dramaturgiai ötletet is megkockáztattam Tiziano festményének tekintetjátékterének értelmezéséről, amely Krisztus és a kép jobb szélén álló férfi között nyílik meg. Ehhez vegyük előbb a tényszerű leírást: a képen Krisztus némán és áthatóan néz a házasságtörésen kapott, feltűnően szép nő mellett álló, szintén feltűnően szép férfi szájára, és keze a férfi felé mutat, aki, ellentétben a kép összes többi, Krisztusra figyelő alakjával, nem felé dől, hanem visszahőköl tőle. Ezt a beállítást értelmeztem úgy (Tiziano önálló és a képnek mintegy külön is feszültséget adó, dramatikus leleményeként), mint drámát a drámában.

A kompozíciónak ugyanis magam nem tudok más értelmet adni, mint azt feltételezve, hogy a kép jobb szélén álló, szép férfinak *köze van* a házasságtöréshez. Más szóval: ennek a beállításnak csak azt feltételezve van értelme, ha őt Krisztus joggal illeti lelkiismereti viszontváddal amiatt, hogy most tevőlegesen részt vesz az asszony halállal fenyegető meghurcolásában.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Fontos tudnunk ehhez, habár ez a festményen csak kivételesen jó szemmel vehető észre, hogy a biblikus jelenetsornak melyik pillanatát örökíti meg a kép. Döntő támpont, hogy Jézus rámutató kezén *nem látszanak a körmök.* Éspedig azért nem, mert előtte a „porba írt". Van a festménynek egy magángyűjteményben lévő, igen pontos másolata Tiziano tanítványától, Giulio Cloviótól; ezen a képen *(Cristo e l'adultera)* jól látszanak Jézus *poros ujjai.*[47] Az erkölcsi és a morális választás alapjának, az *etikai önválasztásnak* a kitüntetett pillanatában vagyunk: „Az vesse rá az első követ, aki bűntelen közöttetek."

A férfi bűnössége, aminek bevallására a krisztusi gesztus hívja fel őt, a fenti leírásunk összes mozzanatát értelemmel tölti meg. Magyarázatot ad Krisztus megszólalást váró, felhívó ránézésére a férfi csukott szájára. Hasonlóképp indokot ad a nem annyira kényszerítő, mint inkább a bűn benső bevallására ösztönző, vádló kézmozdulatra is. Interpretációmat, amelyben tehát Krisztus közvetlen felhívó akcióval fordul a fiatal férfihoz, aki az asszonyt elébe vezeti, megerősíti a fiatal Tiziano egy korábbi, hasonló témájú képe (Glasgow, Kelvingrove Art Gallery and Museum), ahol még nyilvánvalóbb Jézusnak az ifjú férfi érintettségét kifejező akciója, hisz annak jobb karját megfogja.

Visszatérve az elemzett képre, a *dráma a drámában* megérteti a kompozíciónak azt a megoldását is, hogy Krisztus bűnvallásra felhívó, néma tekintetvonala, mely a bűnös – társtettes – férfi szája felé mutat, vajon miért megy át az asszony jobbján álló, Jézusra tekintő, tőle ítéletet váró férfi szemén. Magam ezt a finom megoldást tartom a moralitásfolyamat egyik legmélyebb jelentésű expressziójának Tiziano festményén. Ez a Krisztustól feleletet váró, hálósipkás, nyilván ágyából kiugrasztott férfi egyszerre képviseli az erkölcsi orientációt (hiszen kérdően fordul egy tekintély felé) és a morális ítéletet (hiszen mégiscsak egy tőle bűnösnek tartott nőt vonszol Krisztus elé, talán éppen *saját feleségét*). Ez az erkölcsi és morális kérdés kapja meg válaszát az ő kérdező szemén is áthaladó, krisztusi visszatekintésben. A válasz pedig nagyjából így szól: *ez itt választás helye* – a Magunkat az abszolút másik (itt Krisztus) színe előtt választó lelkiismeretünké.[48]

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

10. Zárójelentés

Az erkölcs, morál, etika alkotta moralitáskomplexum belső határainak jelzésére, azonosítására, egyben a köztük zajló *folyamat* átlátására tett kísérletet ez az írás a rációduralitás perspektívájából. Ha valaki most azt kérdezné, hogy okosabbak lettünk-e ettől valamilyen *konkrét* erkölcsi irány kijelölésében vagy egy morális probléma megoldásában, válaszom nyilván az lenne, hogy *nem.* De ilyen állásfoglalás sem kinyilvánított célja, sem titkos ambíciója nem volt ennek az esszének. Azt ellenben célul tűzte maga elé, hogy megmutassa a moralitás kettős folyamatjellegét. Azt, hogy az erkölcsi *sensus* (mind *communis,* mind *privatus* értelmű) detekciója, valamint a morális mérlegelés kogníciója kétféle racionalitás szerint működik, és ezek ütköznek meg az etika választó és önválasztó játékterén.

Etikánk választási és önválasztási játékterén bárhol is foglaljuk el a saját álláspontunkat, mindig ellenérzéssel, tiltakozással fogunk találkozni az erkölcsi tájékozódás másféle irányát preferálók részéről. Mindig lehet részünk támadásban olyanoktól, akik morális ítéletükben másra jutottak. Ezen a játéktéren sem végleges és stabil nyugvóhely nincs, sem az erkölcs és morál ellenfolyamataitól védett övezet. Etikára ítélt lényeknek, akik vagyunk, sehol nincs moralitásrezervátuma.

A rációduralitás azonban egy dolgot mégis világossá tehet előttünk. Ahogyan detektált szokás és érzet (erkölcsi köz- és magánérzet) nem cáfolhat és nem is igazolhat kognitív *bizonyosságú* érvet, úgy a kognitív eszközök sem adhatnak *biztonságot* a szokásoknak és érzeteknek, ha azok ilyen erővel nem rendelkeznek bennünk. Azért nem adhat ilyet egyik a másiknak, mert mind a kettő eltérő elvű rációból nyeri el *önmaga előtti* igazoló erejét. Erkölcsöt nem igazol morális érv, ahogy morált sem erkölcsi elv.

Ám mivel *választásra* ítéltek vagyunk – ha önválasztásra nem is –, arra is ítéltettünk, hogy az erkölcsi tájékozódás és a morális mérlegelés egymásra vonatkozó és egymás korrektívumaiként fellépő folyamataiban részt vegyünk. Minél nagyobb dinamikával, az etikai játéktér minél tágasabb mezején történik ez, annál jobb. A dinamika csökkenése, a mozgástér szűkülése, az etika választási lehetőségének elveszése fundamentalista vagy fanatikus álláspont felé szoríthat bennünket. Ezért a moralitás hármas komplexumának „szóródási rendszerét" (Foucault) alighanem minden védelem megilleti. Legfőképpen az etikai játéktér választási *centrumát* illeti meg a védelem, amely az erkölcsöt és a morált a Magunkhoz tartozás *(oikeioszisz)* és a Javunk-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

ra válás *(epimeleia),* más szóval a másra-tekintés és az önválasztás *lelkiismereti* szempontja szerint ítéli meg.

Kantnak van egy „hármas szabálya" (Kant 1983, 485.; 1996, 219–220.). Ezek Kant minden észuniverzalizmusa ellenére is legjobb összegzései a moralitás „szóródási rendszerének".

LÉGY ÖNÁLLÓ – értsd: ne rendeld alá magadat mások tekintélyének; válj szuverén, *morális* lénnyé!

LÉGY BELÁTÓ – értsd: a „liberális gondolkodásmód" segítsen belátóvá lenned; válj *erkölcsi* lénnyé!

LÉGY ÖNMAGAD – értsd: mindig következetesen valljon rád a választott nézeted; válj *etikus* lénnyé!

E „szabályok" megszívleltetése azonban a moralitásnak már nem a *diagnosztikai zárójelentéséhez* tartozik, hanem a többnyire fölöttébb szükséges *terápiájához.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

VII.

DETECTUM |

RÁCIÓINK KÉTNYELVŰSÉGE ÉS AZ OTTLIK-REKURZIÓ

> A regény nyelven-inneni tartalmakat igyekszik létrehívni. Hogyan lehetséges ezt megoldania, ha nincs egyebe, mint a nyelv? Úgy, hogy egyrészt a nyelv maga is egy nyelven-inneni valóságrétegből keletkezett, kivont és arra utaló jelrendszer – másrészt maga is egy nyelventúli realitás... [...] Érdemes volna végiggondolni, mi módon tudunk pusztán az írott szóval olyasmit is közölni, amit a nyelv nem tartalmaz.
>
> Ottlik Géza (1980, 185., 198.)

> Nem azt mondom, hogy néha nem gondolkodom szavakban, csak azt, hogy a matematikai gondolkodásban a szavakat majdnem haszontalannak találom. Más típusú gondolkodás, mint esetleg a filozofálás, úgy látszik, sokkal jobban alkalmas a szóbeli kifejezésre. Talán ezért az a véleménye oly sok filozófusnak, hogy a nyelv lényeges az intelligens vagy tudatos gondolkodáshoz!
>
> Roger Penrose (2016)

> [K]evés remény van akár csak közelébe is férkőzni annak, hogy felmérjük a nem kommunikálva reprezentált érzésfolyamatot.
>
> Klaus Scherer (2004, 139.)

Ahogy mondani szokták: ez a rövid formájában Angyalosi Gergely 70. születésnapjára készült előadás nem jöhetett volna létre az ünnepelt tanulmányai nélkül (Barthes-ról Derridán át Ignotusig), melyekben kivételes egyensúllyal jelenik meg írás és teória, irodalom és filozófia, érzék és szellem, miként – e kettős érzékenység ritka együttállását is jelképezve, *nomen est omen* – Caravaggio *angyalai* nélkül sem. (*Szolgálati közlemény.* Kedves Gergő, ezzel az írással viszonoznám a Tőled születésnapomra kapott, Tandori rajzolta Ottlik-portrét.)

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

1. Elmekettősségi felfogások

Azon a gondolaton, amelyet Ottlik, mottóként idézett szavai szerint, érdemesnek tartott végiggondolni, látszólag nincs semmi gondolkodni való. A *kimondhatatlan*t azóta ismeri az ember, amióta mondásra és szólásra képes. Nemcsak a vallásból ismeri ezt, hanem a filozófiából is. Ismeri a püthegoreus *arrhétont* és az istennév kimondhatatlanságát a negatív teológiából, a *je-ne-sais-quoi*-t (a *tudom-is-én-micsodát*) a klasszika korából és az *individuum est ineffabilét* (*az individuum kifejezhetetlen*t) a romantika korából, Wittgenstein *Tractatus*ának híres záró mondatát és Derrida – nem szó és nem fogalom – *différance*-át a közelmúltból.

Csakhogy Ottlik nem a létezésükben kétes, van-vagy-nincs *kimondhatatlanok*ra gondol. Hanem a nem kétes, biztosan meglévő, de paradox *közölhetetlenek*re. Azokra a „benyomáshalmazokra", amelyeket *felfoghatunk* (észlelhetünk), de *mégsem foghatunk fel* (ésszel nem ragadhatunk meg), mert a nyelvünk képtelen a megragadásukra.

Fölmerülhet: az Ottlik felvetette gondolat nem rokona-e Wittgenstein *privátnyelv*-tézisének.[49] Noha nem zárható ki, hogy Ottlik gondolhatott ilyenre, mégis erősebb érv szól amellett, hogy másról van szó. Ottlik számára a „közvetlen, privát érzet" mások előtti tudhatatlansága, érthetetlensége nemhogy kérdéses nem volt – így „végiggondolásra" aligha érdemes –, hanem mindig is ez volt a legevidensebb belátása. Gondoljunk az *Iskola a határon* kulcsmotívumára – 'néma gyereknek anyja sem érti a szavát' –, valamint ellenpárjára és megfelelőjére, a katonaiskola adta, 'mi szavak nélkül is megértjük egymást' bizonyosságának megrendülésére, mármint arra, hogy a katonaiskolai, nyelven túli összetartozás hite némi öncsalással élt benne tovább. Ottlikot nem akarom meggyanúsítani, hogy nem volt tisztában ezzel az evidenciájával: merőben egyedi, „közvetlen, privát érzeteknek" nincs, *nem lehet* nyelvi általánosságú kifejezése.

Ezért vélem úgy, hogy másról szól a tőle felvetett gondolat. Az, ami itt felvetődik, egyrészt az említett felfogásparadoxont érinti: magát a felfogásunkat jellemzi egy alapvető kettősség. Másrészt, ezzel együtt, az is felvetődik itt, hogy lehet olyan nyelv, amely nem az adekváció, az *eltalálás,* a néven nevezés elvén működik, hanem a megkörnyékezésén, a *közelítésén.*

Felfogási folyamatainkban az elménkre jellemző kettős, különnemű, de összetartozó művelet zajlik a bennünket érő vagy magunk keltette élményfolyamon belül. Egyik a tudomásunkra jutás, a *tudatosulás,* azaz a megjelenő dolgoknak és megjelenítésüknek a detektálása. A *detekció* a monitorozás,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a „tapogatózó” észlelés, kiszimatoló feltárás és vele a *felfigyelés,* felneszelés, iránymódosítás művelete. Másik alapművelet az éles és pontos tudati reflektálás, a *tudatosítás,* amely Descartes óta a racionalitás fő műveletét képviseli (bár ő a ráció e szűk fogalmának aligha lett volna híve). Ez a tudatosítás: *kogníció* – a fogalmi, modellalkotó, érvelő reprezentálás, definiáló megragadás, azonosítás, teorizálás művelete.

A detekciónak csak egyik szegmensét adja az érzékelés. Pontosabban a detektálás megjelenést vagy eltűnést monitorozó, adott esetben hibajelzést küldő apparátusa nem csak érzetfelvételi, perceptív módban működik. A detekció, amiként a kogníció is, egész *folyamatcsaládot* fog át. A detekciós műveletegész összes „családtagja” a monitorozás, felfigyelés műveletét végzi; mindannyian *lokátorelvű* racionalitással működnek. A lokátorozó, felfigyelő működésmód éppúgy jelen van asszociációinkban, megérzéseink intuícióiban, látens benyomásaink átszűrésében, introspekcióink *monitoring*jában, mint az utak és tévutak bejárhatóságának, a siker vagy sikertelenség jeleinek látens, ösztönös átvizsgálásában. Ez utóbbi mutatja elvképzéseink ősformáját: az útkereső, „tapogatózó” működési módot, ahogy az addig követett irány érvényét jóváhagyjuk vagy elutasítjuk, mert gyarapodó tapasztalataink az utunkat más irányba vezetik.

Seymour Epstein egyik írása (1994, 8.) rövid jellemzés keretében emlékeztet a pszichológus Jerome Bruner által adott megkülönböztetésre, amelyet a prózaíró – vagyis narrációban gondolkodó – Ottlik miatt is érdemes felidézni:

> Bruner (1986) a mentális reprezentáció két módját javasolta, a propozicionális és a narratív módot. A propozicionális gondolkodás nyilvános, logikus, formális, elméleti, általános és absztrakt. A narratív gondolkodás történetjellegű, konkrét, személyesen meggyőző, képzeleti, interperszonális, és magában foglalja a szereplőket, a helyszíneket, a szándékokat, az érzelmeket és a cselekvéseket.

Mentációnk tehát két, egymástól élesen elütő műveleti elven működik. Ezek mentális reprezentációja is különbözik: a detekciós és a kogníciós mentáció-működés, a Bruner-féle „narratív” és „propozicionális” mód. Ennek a kettős racionalitású és reprezentációjú működésnek a szokott formája az együttműködés; operacionális viszonyuk a *kooperáció.* Ám ez mit sem változtat azon, hogy elménk „kapcsolójának” két, gyökeresen eltérő műveletet képviselő „állása” van: egyik a detekcióé, másik a kognícióé, még ha gyors is a köztük lezajló átváltás, vagyis nagy a kétféle mentáció közti *oszcillálás* sebessége.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

2. Két angyali közlés

Amióta a rációduálitás kérdése, a felfogási alapműveleteink két metastílusa foglalkoztat, érdekel az is, hogy különbségük, a detekció és a kogníció eltérése miként mutatkozik meg a kifejezés, az expresszió oldaláról. A metafizika *egyetlen,* függőleges tengely mentén, egymásra építve rendelte maga alá elménk képességeit. (Lásd a jelen könyv 4. ábráját.) Gondolkodásunk természetesen a nyelvi expresszió világában is érvényesítette az unicitás *egyértelműségi* eszményét. Kérdés ezért, hogy egy nem vertikális, nem „alátekintő", hanem egy laterális, „széttekintő" rációmodellben hogyan teljesíthető a propozicionális expresszió követelménye, például mit és hogyan artikulál a *detekció közlésmódja.* Mielőtt a detekció és kogníció *szóbeli* különbségét vizsgálnám, felhoznék egy *festészeti* példát e rációduálitásban megjelenő különbség szemléltetésére.

Arisztotelésztől Ockhamen át közelmúltunk nyelvfilozófiájáig eleven teória az, amit *mentális nyelv* néven ismerünk. Arisztotelésznél, írja Máté András (2005, 26.), „a kimondott (vagy írott) nyelvi jel valami mentálisnak a jele (azt jelenti vagy szignifikálja), utóbbi pedig hasonmása a dolgoknak". Mivel a fogalmak (konceptusok, mentális alakzatok) egyértelműek, „világosak és elkülönítettek", az általuk adott közléseknek pontosnak, szabatosnak kell lenniük. Eszményként ez, mondhatni, az „angyalok nyelve". A mostani Angyalosi-előadásra készülve az angyalokról – és persze az emberek közt az „angyaloknak kémkedő", velük meg is küzdő Ottlik-kisregényhősről, Jákobról-Jacobiról (Ottlik 1991, 278.) – jutott eszembe az „angyali közlés" kétféle ábrázolása Caravaggiónál.

Caravaggio festett két képet, amelyeken egy angyalt látni az evangéliumát író Máté apostol mellett. Közülük az elsőként elkészült nem nyerte meg a megrendelő San Luigi dei Francesi templom elöljáróinak tetszését; a kép így Berlinbe került, ahol a II. világháború utolsó heteiben megsemmisült. A későbbi, másik kép ma is látható Rómában, a templom Contarelli-kápolnájában. A megsemmisült festményt a fennmaradt fotók, valamint a franciaországi Pauillacban az Église Saint-Martinban őrzött másolat segítségével 2008-ban a finn Antero Kahila rekonstruálta.

Van ezen a két Caravaggio-képen egy-két jellemző mozzanat, amely alkalmas szemléletessé tenni a detekció és a kogníció közti különbséget. Íme, a két kép. Balra az elpusztult, majd napjainkban rekonstruált kép. Ezt tekintem a *detekció szerinti közlés* illusztrációjának. Jobbra a sértetlenül megmaradt Caravaggio-festmény. Vele szemléltetem a *kogníció szerinti közlés* esetét.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

DETEKCIÓ

KOGNÍCIÓ

23. ÁBRA | *Caravaggio két festménye Máté apostolról és az angyalról*

Evangéliumot („jó hírt") Caravaggio szerint tehát két módon adhatunk értésre, amelyek olyannyira eltérőek, mintha *kétféle nemhez* tartoznának. Ezzel nemcsak arra a jól látható különbségre gondolok, hogy a két kép a különben nem nélküli angyalokat más-más nemű modellek után ábrázolta. Nem térek ki a képek szintén jelképes szerkezeti különbségére, egyik laterális, másik vertikális struktúrájára. Arra sem, hogy a detekciót jelképező képen az angyal, az isteni szellem képviselője nemhogy nem különül el Máté apostolnak a megrendelő egyházfiak számára túlságosan is „földközelinek" ábrázolt alakjától, hanem mintha finoman neki is dőlne. Ellenben a kogníciót szimbolizáló képen az angyal Máté fölé magasodik, és leplei örvényében teljesen elkülönül tőle. Nem ezekről a vonásokról beszélnék. Csak a *kezekről* és a *tekintetekről.* Miattuk kellett nagyítani a képeken.

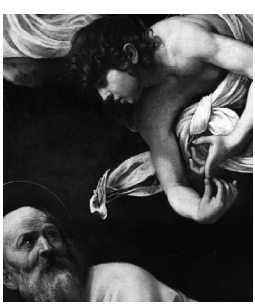

24. ÁBRA | *A két Caravaggio-kép egy-egy részlete kinagyítva*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Hadd kezdjem szemrevételezésüket a jobb oldalon látható képen, amellyel a kognitív ráció szerinti közlést próbálom szimbolikusan jellemezni. Jól látni, hogy itt Máté az angyal kezére néz, és az ujjakkal előszámlált mondandóra, magára a kommunikációra figyel. Az apostol az angyali kéz által elősorolt közlendőre koncentrál feszülten, arra, amely számba vesz, számlál, diktál. Máté pedig, mint a teljes kép mutatja, írásra emelt pennával várja, hogy azonnal lejegyezhesse az isteni igét.

Most nézzük a másik kép nagyítását, amely a detekciót jelképezi. Rögtön észrevehető, hogy az angyal itt nem Mátéra néz közvetlenül. Itt Máté sem néz az angyalra. A készülő írására sem. Nem rájuk tekint. *Magába* néz, tekintsük ezt az elmerült, vakon tűnődő pillantást akár a megvilágosultság, akár a tűnődés jelének. Az angyal ujjai csak finoman érintik meg Máté kezét. Jobban megfigyelve azonban észrevehető, hogy a képen az angyal *nem vezeti* Máté kezét. Ellenkezőleg: érintésével éppen hogy *megállítja.* Az apostol tenyere és összezárult ujjai rásimulnak a nyitott könyv lapjára. Jól látni, hogy ettől a leheletfinom ránehezedéstől Máté írás közben megálló tolla enyhén hátra is dől. Ez nem kommunikáció, hanem hozzásegítés az introspekcióhoz. Nem szellemi útmutatás, gondolati megragadás zajlik, hanem késztetés: „angyali" inspiráció valami átérzésére, megélésére, mélyebb átgondolására.

Rövid közbevetésként jegyzem meg, Ottliknál van egy idevágó szöveg. Főszereplője a *Nyugat* szerkesztője, Schöpflin Aladár. Neki adta oda az akkor 37 éves, de önálló könyvvel még nem rendelkező Ottlik a *Továbbélők*et, az *Iskola a határon,* mint utóbb kiderült, első verzióját. De amikor ellátogatott hozzá, Schöpflin elismerő szavai ellenére váratlanul *megérzett rajta valamit,* amely miatt mégis visszavette a kész regényt (Ottlik 1980, 223.; az idézeten belüli két, szögletes zárójelben álló megjegyzés és a kiemelés az enyém).

> Egy hosszú délutánt töltöttünk kettesben [Schöpflinnel], ránk esteledett. A kéziratomat nem hozta szóba. [...] Öregségében, testi hanyatlásában is kritikai lángelme maradt. Ha fűnek-fának, fontos helyeken agyondicsérte a kéziratomat, az a jóságából, az irántam való szeretetéből fakadt. De hogy nekem az – egyébként őszinte – két egytagú szón kívül [mármint Ottlik két nagynehezen feltett kérdésére, hogy milyen a regénye: „Jó", és hogy nem túl vázlatos-e: „Nem"] mást is mondott – a szemöldöke, valamije, *a tenyere a kezem fején* –: ebben a hozzám való még igazabb szeretete, a magyar irodalomhoz való legnagyobb keménységi fokú hűsége, lelke gyémántszerkezete vezérelte. Szerencsére értettem a közlési rejtjeleit.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Két indokra hivatkozhatok, hogy ezt a szöveget most beszúrtam ide Caravaggio angyalos képei kapcsán. Egyik – nyilvánvaló okból – a szövegben általam kiemelt frázis („tenyere a kezem fején"). Másik: Ottlik úgy tartotta, hogy a művészet (mint például a *Nyugaté* is) nem más, mint „arkangyalok összeesküvése a világ feje fölött", és aki művész, az „angyaloknak kémkedik az emberi világban" (Ottlik 1980, 219.; 1991, 278.). Ezek szerint Ottliknak mind a két minőségében – tárgyi és alanyi mivoltában – volt köze az „angyali közlésmódok" kérdéséhez.

Visszatérve a Caravaggio-képekhez: mit mondanak a rációduálitásról? A detekció – az angyali „tenyér a kézfejen" – Dewey szavát idézve nem más, mint „elme-testi" *(body-mind)* művelet: ösztönzés a *tudatosulás*ra. Döntő benne a percepció, orientáció, introspekció. A detekció éreztet, ösztönöz, megsejtet; itt az ember tapogatózik, érez, képzel, kíván, megsejt, ösztönösen feltesz valamit, emlékeiből következtet, valamibe beleütközik, rajta irányt vált stb. Amit így felfog, még ha tünékeny módon is, az kétségkívül létező, *valóságos* a számára, nem pusztán gondolt dolog. A kogníció ellenben *tudatosítás,* értelmi és fogalmi (intellektuális) műveletek sora. Itt az artikuláció és nyelvi kommunikáció a döntő. A kogníció fogalmi megragadás: közöl, kinyilvánít, ért és megértet. Az, amit megragad, határolt lesz általa: megfogható, „lényegi", állandó. Csak éppen ez a „lényegi" nem mindig létező és valóságos.

Nyelvileg a detekció esetén összetettebb, bizonyos értelemben *mélyebb* mentális folyamatok zajlanak, mint a kogníciónál. Viszont a kogníciónál megragadható, stabilan *megtartható,* szabadabban építhető, egyáltalán variálható elemek alkotják a mentális műveleteket. Nos, a mélység és a megtartás „nyelvéről" szól előadásom folytatása.

3. Kétnyelvű expresszió (DEEP & KEEP)

Mi a rációunicitás szerinti filozófia nyelvi expressziójának eszménye a metafizikai „alátekintésben"? Az, hogy szabatos, jól formált, világos, egyértelmű propozíciók (állítások) nyelvén *szólaljon meg,* végső soron Ockham mentális nyelvet célzó eszményéhez közelítve, melynek vonzása a későbbi, formalizált nyelviségre tett kísérletekig is elhatott. Vagy, ha elménk mégsem tudná *beszélni* az angyalok nyelvét, akkor legalább a legmagasabb rendű bölcsességet jelképező intuíció, az intellektuális szemlélet vagy a negatív teológia nyelvén *hallgasson* ama legfőbbről, végsőről – legfontosabbról –, mint ezt Wittgenstein *Tractatus*a is teszi.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Minél több „világos és elkülönített” kijelentést, minél egyértelműbb fogalmakat: ennek az expresszióeszménynek a dominanciája jellemzi az atlanti hagyományú filozófiai beszédet nagyjából már a parmenidészi kezdetektől fogva, majd az újkor tudományossága óta szinte kizárólagosan. Ami nem ennek az eszménynek a jegyében szólal meg, az e filozófiai beszédmód-tradícióban nem minősül másnak, mint silánynak: jó esetben a misztika és költőiség nyelvének, rosszabb esetben köznapi fecsegésnek tele kontúrtalan, zagyva fogalmakkal.

Ha oldott is később az atlanti filozófiának mind analitikus, mind fenomenológiai iránya a propozicionális meghatározottság iránti követelésének szigorán, ezt inkább behaviorista és pragmatista belátásból vagy indíttatásból tette, a *bevett nyelvhasználat gyakorlatát* elismerve (nyelvjáték-elmélet, kommunikációelvű nyelvteóriák). Ezért mondhatta Wittgenstein (1995, 57.): „Ami ellen tiltakozom, az valamely eszményi pontosság fogalma, amivel úgyszólván a priori rendelkeznénk. Különböző időkben a pontosságot illető eszményeink is különbözők; és nincs köztük legkülönb.” Vagy ahogyan Gadamer (1993, 84.) mondta éppen Wittgenstein kapcsán: „A fogalmak bizonytalansága és meghatározatlansága olyannyira nem hátrányos az alkalmazásukra, hogy indokolt inkább azt kérdezni: a nyelv egyáltalán nyer-e az egyértelműséggel, és egyáltalán állhatna-e egyértelmű fogalmakból.” Ám, ismétlem, ez a megengedő belátás egyedül a nyelv *köznapi* alkalmazására korlátozódott. A kognitív (tudományos), szabatos nyelv expressziójára jobbára megmaradt a descartes-i racionalizmus „clara et distincta” elvének érvénye.

Ám miként változik a helyzet, kérdezem újra, ha a ráció fogalma maga ágazik ketté detekcióra és kognícióra? Van-e képünk olyan pontosságeszményről, vagy akár csak ezt célzó gyakorlatról, amely nemcsak a kogníció kívánalma szerint akar állító-kinyilvánító közlésmódban gondolkodni, nemcsak a definitív megragadás elve szerint akar a propozicionális kifejezés nyelvén szólni, hanem „mélyebben” fogja fel azt, amit megszólaltatna? A *mélyebb*et itt „sűrűbb” értelemben veszem, ahogyan Andy Clark (1996, 44.) jellemzi a kognitív hagyomány egyik „legérzékenyebb kritikusa”, Herbert Dreyfus elképzelését. Eszerint:

> az emberi megismerés olyan gazdag vagy olyan „mély” *[„thickness”],* amit deklaratív kijelentések vagy szabályok bármekkora halmaza sem képes megragadni. Ez a gazdagság ugyanis a kultúra, a kontextus, a neveltetés és a testi öntudat együttesének függvénye.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Egy expressziómódra vonatkozó kérdés annak *megnevezését* is igényli, hogy mi az, amire maga a kérdés vonatkozik. Erre a névre utal előadásom címe: *Detectum.* Van Derrida *Grammatológiá*jában (2014, 29.) egy fontos okfejtés egy skolasztikus kifejezésről, a „primum cognitum"-ról. Erről azt írja ugyanitt, hogy a *cognitum* – mint a kogníció transzcendentális jelöltje – „a logosz és a lét igazságának instanciáját" képviseli a *létegység* és *egy-értelműség* metafizikájában. A felfogásomat jellemző rációduálitás viszont pontosan ezzel a rációunicitással helyezkedik szembe. A kettősfolyamatú rációnál, ahogy a „kétosztatú elme" képénél is (Ambrus 2013, 12.), a kognícióval szemben áll egy másik, vele egyenrangú helyzetű műveletcsalád, a detekcióé.

Ebből a sajátságos helyzetből adódik a jelen előadás összes kérdése. Ha a kogníciónak van egy hozzá illő propozicionális expresszióideálja (mentális nyelv, clara et distincta fogalmak, formalizálás), úgy jogos a kérdés, hogy milyen expresszió és propozicionalitás felel meg a detekciónak. Ha az egykor egyeduralkodónak tartott kogníció oldalán a *cognitum* volt a kifejezés eredendően felmerülő, emergens jelöltje, transzcendentális „primum signatuma", úgy a rációduálitás felmerülésével jogos az a kérdés, hogy a detekció oldalán mi fejezheti ki ennek ekvivalensét. Ennek a jelöltnek a neve lesz a továbbiakban – a *cognitum* párhuzamaként – a *detectum.*

A további kifejtés egyszerűbb utalásai kedvéért célszerű két betűszót bevezetnem. A *primum cognitum* jelöli mindazt, amit a nyelv az Istenben *elgondolt* létteljességként próbál állítások formájában megragadni. Ennek megfelelően *cognitum*on a konceptuális műveletekben kifejeződő állítások módját értem, egzaktabban: a *kognícióemergens expressziók propozicionalitásá*t (rövidítve KEEP). A játékos rövidítés annak szól, hogy kognícióink műveletei sajátos propozicionális tartalmakként vetik fel, *tartják meg (keep)* azt, ami így megragadva egyáltalán kifejezhető, információként így teszik azután kezelhetővé, feldolgozhatóvá, szabadon alakíthatóvá.

Az *emergencia* fogalma nem nélkülözhető a megnevezésből. Rációduálitásban gondolkodva ugyanis nem láthatjuk úgy a mentációnk menetét, hogy itt az észhasználat *egyirányú* mozgása indul be, az érzékeléstől az eszmealkotásokig vagy intuíciókig emelkedő folyamat. Hanem: itt *valamelyik* ráció indítja be a folyamatot *kölcsönhatásban a másikkal,* előre kiszámíthatatlan dominanciával, dinamikával. A folyamat ezért szükségképpen *emergens:* tartalmait rációinknak először csak egyike hozza felszínre, és ennek állításmódja az, amely először kifejezi.

A kognícióval szemben a detekciót nem szellemi, hanem, mint mondtam, elme-testi műveletek alkotják. A *detectum* az elme-testi műveletekből előálló

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

megnyilatkozások állításmódjának, a *detekcióemergens expressziók propozicionalitásá*nak (DEEP) összessége. Látható lesz, hogy a detekciónál a kifejezés *mélységi* jelzése *(deep)* nem indokolatlan, de ezt az indokoltságot, teszem hozzá rögtön, nem értékelő, hanem leíró értelemben használom. Ez nem a DEEP-közlés metafizikai mélyértelműségét jelenti be, hanem sajátos szemantikai gazdagságát. Az alábbi vizsgálódás főleg arra fog koncentrálni, hogy a *detectum* hogyan fejeződhet ki ilyen közlésként.

Annak egzakt meghatározására, hogy *pontosan* miben áll a kétféle közlés különbsége, nyilván nem vállalkozom, épp a fentebb kifejtett okok miatt. Csak bizonyos példákon mutatom be, hogy léteznek a detectumnál is annak sajátos *mivoltát* kifejezni képes állításformák. Magát a különbséget egy DEEP- és egy KEEP-közlés között egyelőre érzékeltesse csak egyetlen példa annak két, diametrálisan ellentétes jelentésével.

Felfogtam, de nem tudom, mit. Ha ezt az állítást *detectum*-közlésként értjük, értelmesnek találjuk, hiszen sokszor esik meg velünk, amit így szoktunk kifejezni: *felfogtam* (észleltem, észrevettem valamit)*, de nem tudom, mit.* Ellenben ha *cognitum*-közlésként értjük a mondatot, akkor ez az állítás értelmetlen. Olyat kijelenteni, hogy *felfogtam* (megértettem, tudatosítottam, beláttam valamit)*, de nem tudom, mit:* értelmetlen. Csak a megtudott információ hordereje, következményeire nézve fejezhetjük ki itt felfogásunk deficitjét, de arra nézve nem, hogy értelmünk már tudatában van valaminek, megértett valamit. Ebben az állításhomonímiában az értelmesség és értelmetlenség különbségét nem indokolhatja más, csak az, hogy *maga a felfogásfolyamat* rendelkezik kétféle móddal, és az ellentétes érthetőség ennek tudható be.

A kifejtésem, majd válaszom két részre tagolódik. Előbb magáról a problémáról szólnék, a DEEP-közlés nehézségéről. Utána a DEEP-közlésről hozok példákat egy gondolkodónak sem utolsó írónknál, Ottlik Gézánál.

4. Mélységi problémák

A KEEP-közlésnél alapjában véve nincs megragadási probléma azon túl, hogy számolnia kell a nyelv jellegével, jelekből álló mivoltával. Ez a közlés mind a propozicionális *tartalom,* mind a propozicionális *attitűd* oldalán többnyire tisztázott vagy tisztázható, még ha ez utóbbi nincs is külön és egyértelműen jelezve. Például: (Tudom, hogy) *Tegnap esett.* (Hiszem, hogy) *Isten jóságos.* (Úgy emlékszem, hogy) *Gábor az osztályunkba járt.* Stb. A kogníció nyelvi expresszió, amely döntően az elvonatkoztatásra, általánosításra épül, ezekből

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a fogalmilag megragadott és szabatosan kifejezett elemekből épít állítást, érvet, modellt, teóriát.

A DEEP-közlések nagy részénél sincs komolyabb probléma. A propozíciónak mind a tartalma, mind az attitűdje világos a közlésben. (Érzem, hogy) *Fáj a lábam.* (Elképzelem, hogy) *A Holdon ugrálni jó lehet.* (Hallom, hogy) *A főnököm kiabál a titkárnőjével.* (Úgy rémlik, hogy) *Tegnap nem itt hagytam a kulcsomat.* Ha nem fontos, vagy ha nem zavarba ejtően kétséges vagy meghökkentő a propozicionális tartalom, akkor a propozicionális attitűd azonosítására sem szoktunk súlyt fektetni. Nem igazán érdekel bennünket, hogy a dolgot miként könyveltük el, amikor detektáltuk – sejtve, tudva, vélve, gyanítva stb. Elég, hogy detektálunk „valamit", ami innentől kezdve számunkra „van" (értsd: tudomásunk van róla). Ha az erről nyert információ nem fontos, ha szignáljára nem hibajelzésként kapjuk fel a fejünket, akkor nem lényeges, miként van róla tudomásunk.

Ezzel szemben az olyan DEEP-közléseknél már mutatkozik némi nehézség a propozicionális *tartalomnál,* ahol kívánság kifejezéséről van szó. *Szeretném, ha a világ jobb hely lenne.* Körülményes transzformációk persze az ilyen expressziók jó részénél is megadhatnak állítást, amihez igazságértékek rendelhetők. De az már kérdés, hogy ezeknél az *állítást* firtató kérdéseknél mi lehetne a megfelelő válasz. Az, hogy ez a kívánság egyáltalán feltámadt bennem? Hogy a világ nem jó hely? Hogy ennek ellenére mégis jobbíthatónak tartom? Hogy érdekeltségemet fejezem ki ebbéli hitemben? (A propozicionális tartalom fő nehézségét a *kvália,* a 'milyenségek' kifejezése jelenti; ezt a kérdéskört itt mellőzöm.)

Hasonlóképpen mutatkoznak problémák a DEEP-közlésnél az *attitűd* oldalán is. *Érzem, hogy nagy baj van.* Ennél a szintén egyszerű közlésnél már távolról sem egyértelmű, hogy a propozicionális attitűd miként azonosítható pontosan. Mi ez? Érzés? Előérzet? Biztos tudás valamilyen baj csírájáról, amely később naggyá növekedhet? Puszta vélelem? Erős gyanítás? Vagy akaratot kinyilvánító intés a cselekvésre, óvatosságra?

A detekciónknak szonár elvű, azaz meglétet kijelző, nem absztrakt működése nem csak a meghatározatlan mélységig nyúló környezeti beágyazottság miatt állít elő azonosítatlan propozíciós attitűdöt. Hanem, mert a külső beágyazottság sokszor az attitűdnek az amorfitásával, kontúrtalanságával, bizonytalanságával is együtt jár. Ezért is érthető Klaus Scherer mottóul vett, baljós megjegyzése „a nem kommunikatívan reprezentált érzések" felmérhetőségéről, különösen, ha a reprezentációjukra mégis nyelvi expresszió tesz kísérletet.[50]

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A DEEP-közlés „mélységi" problémái így foglalhatók össze. A detekció – mint ráció – úgy működik, hogy monitoroz, felfigyel, észlel, ösztönösen minősít, beáraz, esetleg irányváltoztatásra indít. Működésmódja autonóm és létvonatkozású. Valami létezőnek az észlelt jelenlétét detektálja, de emellett azt is, ahogyan ez az észlelőben tudatosul. Wittgenstein (1992, 22.) nyomán, aki a hivést az állítással együtt járó „színtónushoz" *(Farbton)* hasonlítja, azt mondhatjuk, hogy *a detekció nyelve mindig színes,* soha nem monokróm, vagyis ezt nem csupán az állítás verbálisan rögzített, fekete-fehér tartalma alkotja. A DEEP-közlésnél tehát nemcsak az okoz nehézséget, hogy meglétdetektálás tartalma nehezen, kevéssé vagy épp sehogy sem adható meg szabatosan és artikuláltan, hanem az is, hogy a propozicionális attitűd, ami artikulált expresszióvá teszi ezt, komplex „színtónusú".

Arra jutottam, hogy nyolc, páronként összetartozó attitűdkomponenst lehet megkülönböztetni a DEEP-közléseknél. Ez az *észlelt* és *átélt, érzeti* és *késztetési, felidéző* és *képzeleti, hitelesítő* és *akarati* (perceptív–emfatikus; affektív–emotív; evokatív–imaginatív; validációs–volitív) összetevő. Közülük csak a hitelesítő (validációs) elem igényel indoklást. Ez a faktor általában látensen kíséri bennünk a nyelvi expressziót. Jelzi, hogy amit kinyilvánítunk, azt *milyen érzetfokban* tartjuk biztos ismeretnek, létét mennyire tartjuk biztosan meglévőnek, észlelését helytállónak, azaz a dolog detekcióját mennyire találjuk a helyesség, valamint jogosság szempontjából *jóváhagyásérzetünk* (*feeling of rightness;* Thompson 2009) által hitelesítettnek. Mondom azoknak, akik kedvelik a vicceket: közülük a validációra alighanem ez a legtalálóbb. „Doktor úr, mostanában olyan bizonytalan vagyok. Vagy nem?"

A KEEP-közlés tehát alapjában nem problematikus, a DEEP-közlés *esetenként* az. Az *Ebben a házban nőttem fel* propozícióból semmilyen algoritmussal nem olvasható ki, hogy annak a személynek az attitűdjében, aki a mondatot kimondja, az észlelés és átélés, érzet és érzelem, felidézés és képzelet faktorai pontosan milyen kompozícióban állnak össze. Ahogyan az sem hámozható ki ebből a DEEP-közlésből, hogy e *detectum*-együttes faktorait milyen erősségű meglétszignál kíséri, és milyen akarati, elhatározási irányvétel előzetes perspektívájában van jelen a beszélőben, azaz mit akart vele mondani, sugallni. E komplexum kifejezési dilemmáinak vizsgálatához lesz szükségünk Ottlik segítségére.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

5. Az Ottlik-rekurzió

Írásom innentől olyan írói megoldásokkal foglalkozik Ottliknál, amelyek összefüggnek a rációduálitás kérdésével, főleg a *detectum* központú kifejezésproblémájával. A nyilván fölmerülő „Miért épp Ottlik?" kérdésre vannak kézenfekvő válaszok. Azért, mert: *író* (professzionális nyelvhasználó), *írásreflektív író* (érdekelték a prózaírás elméleti kérdései), *írásteoretikus író* (modelleken keresztül foglalkozott a regény kérdéseivel). Ráadásul meggyőződésem – ennek igazolására is szolgálnának az alábbi példák –, hogy Ottlik *rációduálitásban gondolkodó író* volt, amennyiben kétféle nyelvben gondolkodott (a detekció és a kogníció szerint is érdekelte az írói kifejezés problematikája); az erről szóló elképzelései ötletgazdagok voltak, élethosszig foglalkoztatták.

Ezért előrebocsátom, hogy egyáltalán nem egy elmélet – jelen esetben a kettősfolyamat-teória – puszta *illusztrálása* érdekében fordulok Ottlik gondolataihoz. Tanulni jöttem hozzá. Jobban megérteni és, ha lehet, átlátni a rációduálitás kérdését egy olyan írótól, aki ezt az expresszió oldaláról bizonyosan jobban, mélyebben értette nálam. Mindenekelőtt azonban pár szót arról, miért áll itt alfejezetcímként az *Ottlik-rekurzió* kifejezés.

Ottlik gondolkodása mindig érzékeny volt az elfedés és a felfedés, az állítás és az önleleplezés, az értelemadási próba és az elhibázások belátása közti mozgásra. Nem véletlenül tartja jellemzőnek saját írói felfogására is, hogy ez egy „megoldhatatlannak nekivágó, »*solvitur ambulando*« munkamódszer" (Ottlik 1980, 187.), az életet írásfolyamatban, *menet közben* megérteni próbáló gondolkodás. E felfogás gyakori szignálja nála a *'gondoltam–tévedtem'* frázis.

Hasonlóan fontos megkülönböztetés az is, amelyet Ottlik az életünket alapjában meghatározó kétféle élettalapzat között tesz. Egyik a legmélyebben fekvő, számunkra egyáltalán még elérhető, *érzeti* alaprétegződés: ezt *allúvium*nak hívja. Másik egy e fölötti, *gondolati* fundamentum, amelyet világnak vagy valóságnak tartunk, és a képünket róla életvezetési alapnak fogadjuk el: Ottlik ezt *platform*nak nevezi. Allúvium az, ami személyiségünket legmélyebben, legrégibb emlékeinkig nyúlva, mintegy belénk gyökerezve *élteti* zsigeri érzetek, érzelmek, szenvedélyek, akaratok alakjában. Platform az, ami világismeretté, öntudattá kristályosodva képes *megtartani* bennünket a világban. Ezt a két alapot Ottlik az *Iskola a határon*tól kezdve (1959) összes prózájában szintén aláveti a felülvizsgálat – a tételezés, lebontás, újraalkotás (konstituálás, destruálás, revideálás) – gondolati mozgásának.

Allúvium és platform, valamint a kétféle nyelv dualitása a rációduálitás legbenső köréhez, a *Magunk* (szelf), azaz a szinguláris és a plurális első sze-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

mélyűség kérdéséhez is fontos expressziólépéssel vihet közelebb. Ugyanis az allúviumra vonatkozó kérdés ugyanaz, mint az *oikiósziszé* (önsajátítás). *Mi az, ami igazán sajátom?* Ez a *szinguláris* első személyűség, az Én kulcskérdése a szelfen (Magunkon) belül. Ettől különbözik, még ha szorosan hozzá is tartozik, a platformnak a kérdése, amely az *epimeleia* (öngondozás) kérdésével azonos. *Mi tesz erőssé, ellenállóvá bennünket ebben a világban?* Mi ad erőt a hozzánk hasonlóknak? Ezzel Ottlik arra az oldalra kérdez Magunkon (szelfen) belül, amely a Mi-re, a *plurális* első személyűségünkre vonatkozik.

Így már világossá tehető az *Ottlik-rekurzió* frázis jelentése, és az is, hogy ennek mi köze van a *detectum,* illetve a DEEP-közlés kérdésköréhez. Ottlik az 1950-es évektől a *detektáláscentrumú próza* mestere. Írásainak introspektív mércéje a *meglét-szondázás.* Ez döntően két kérdés vizsgálata. Egyrészt, hogy a *biztosan meglévőnek* hitt érzésallúvium valóban megvan-e benne, másrészt, hogy az e fölötti, *bizonyosságnak tekintett,* szilárd valóságúnak vélt világ- és önismereti platform valóban hiteles-e.

Miért kivételes ez a gondolkodói és egyben írói *ars poetica?* Ismert, hogy közlési sikerességet mivel szoktunk minősíteni az egyes nyelvhasználatokban. Ez a mérce *köznapi* nyelvnél a célszerűség, a *tudományosnál* az egyértelműség, a *művészinél* (irodalminál) a kánonnak is megfelelő plaszticitás, kifejezési „telitalálat". Ezeket a nyelvhasználati szférákra érvényes minősítési mércéket felfogásunk *cognitum*-oldaláról kölcsönözzük. Információmegosztási célhoz elégségesség és gazdaságosság kell, egyértelműséghez világosság és elkülönítettség, illő ábrázoláshoz plaszticitás és megfelelő eszközalkalmazás. Ezeket *gondoljuk ki* egy sikeres közlés nyelvi-fogalmi mércéjének.

Ottliknál más a helyzet. Prózái ezt a kigondolást rendre visszautalják a meglét *hitelességének* vizsgálatához. A nyelvi és fogalmi *essentiát* visszavezetik az *existentiára*, vagyis valóságpróbának vetik alá. A visszavonatkoztatás hitelesítési mértéke *a meglét.* Ez ilyen kérdésekben ölt testet. Megmarad-e meglévőnek egy eredetileg létezett érzés, amikor ezt ki akarjuk fejezni? Mennyit veszít el a meglétéből egy bárkihez, bármihez kötődő érzéstartalom, ha a komplexitását propozicionálisan próbáljuk kifejezni? Ezt az érzés meglétének *detektálására* visszavonatkoztató és rajta hitelesítő írás- és gondolkodásmódot hívom így: *Ottlik-rekurzió.*

Jóllehet Ottlik a hozzá legközelebb álló írói hagyományt, melyet a *Nyugat* képviselt, úgy hívta, hogy „arkangyalok összeesküvése a világ fölött", az Ottlik-rekurziót muszáj kissé alantasabb, *altájibb* régióknál kezdeni.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

6. A „leszarás”-vita

A *Buda* egyik fontos vitája foglalható össze a fenti alcímmel; ez a *Himnusz* körül forgott. 1927-ben az írófőhős Medve Gábor azt mondja társainak, hogy ő a *Himnusz*t, habár neki „a világ legszebb himnusza, és véletlenül marhajó vers”, mégsem fogja vigyázzállásban énekelni, mert ugyan „lélekben” megadható neki ez a tisztelet, de nincs „hazaszeretet vezényszóra”. Kadéttársa, Lexi (Hilbert Kornél) vitába száll vele. Vitájukat egészében idézem, különösen a végkövetkeztetés miatt:

> Lexi váratlanul védelmébe vette a Himnuszt. Egy verset.
> „Ez mégiscsak a saját hazád szent himnusza, Medve.”
> „Le van szarva a saját hazám!” – kiabálta Medve elégedetten. És hangosan, hogy oldalba böktem: Muszáj ezt itt ordítanod? Ezt muszáj, Bébé. Halkan mondva ez mást jelent. Normális hangon pedig nem igaz...
> „Értem – mondta Lexi. – Neked az egész emberiség kell.”
> „Az van aztán igazán leszarva – mondta Medve. – Úgy értem, a felismerhetetlenségig.”
> „Szóval mindenki. A Jóisten is?”
> „Az is.”
> „Jézus is?”
> Medve nem felelt.
> „Ő nem?”
> „Nem mondom meg” – zárta le Medve a kérdést.
> De Lexi szokatlan módon érdekelve volt a témában. „Mert ehhez már semmi közünk, igaz. Vagy mert ezt magad sem tudod megmondani, Medve, igaz?” – „Ez nem igaz. Nem igaz, hogy magam sem tudom, és az se igaz, hogy meg tudom mondani. Ez az a híres nem-létező harmadik eset a logikában!” – „Mégpedig?” – „Nézd, a leszarás csak jelképes, képletes dolog: meg lehet csinálni egy másik, hasonlóan elvont fogalommal, mint Haza, Isten, Emberiség: de nem lehet olyan többdimenziósan benned létező valósággal, mint anyád, a dajkád, a názáreti Jézus vagy a csillagos ég fölötted. Egy ilyen kérdés tehát fel sem tehető. A leszarások puszta értelmi síkon fekszenek, egy magasabb rendfokozatú tartományban nem működnek, eltűnnek, ne is próbáld használni őket.” (Ottlik 1993, 175–176.)

Ottlik szerint tehát vannak olyan elvont fogalmak (Haza, Isten, Emberiség), amelyekre vonatkozhatnak hasonlóan elvont, „puszta értelmi síkon”

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

fekvő műveletek, mint például a semmibevétel, negligálás, a „leszarás”. Ezek *tudhatók és mondhatók.* Másfelől viszont van bennünk olyan „többdimenziósan létező valóság”, amelyre a „leszarás” felzetű kognitív művelet egyáltalán nem alkalmazható. Ezek *ismerhetők ugyan, mégsem mondhatók.* Merthogy – adja szájába a valamikori önmagának, az egykori kiskadétnak a későbbi matematikus-író Ottlik – azok, akik ezeknek a „magasabb rendfokozatú tartománynak” a képviselői (példái rá: anya, dajka, Jézus, csillagos ég), ilyen elvonatkoztatási síkon nem értelmezettek.

Kézenfekvő kérdés, hogy e multidimenzionális valóság létezőire vagy nemlétezőire miféle felfogási művelet vonatkozik. Mivel megítélésem szerint Ottlik iménti példáit az *észlelt* és *átélt, érzeti* és *érzelmi, felidéző* és *képzeleti, hitelesítő* és *akarati* összetevők teszik „többdimenziós valósággá” egy-egy valaha „biztosan meglévő” *érzésen* keresztül, ezért a velük adekvát rációművelet kérdése csak egy lehet, amely a következő. *Vajon a valóságos létezésüket reprezentáló érzés megvan-e bennünk?* Ez az introspektív rációművelet nem más, mint a *detekció.*

Mint mondtam, szerintem e körül a széles értelemben vett érzésdetektálás körül forog az ottliki prózavilág jelentős része az 1950-es évektől kezdve, a most felidézett „leszarás”-vitát is beleértve. Ennek számomra fontos konklúziója így összegezhető: elvont entitásokra, amik elvileg tudhatók és mondhatók, elvont rációműveletek, kogníciók vonatkoznak, ezzel szemben a „többdimenzionális valóság” alanyaira, amik ha ismerhetők is, mégsem mondhatók, egyedül olyan *vizsgálat* vonatkozhat, amelyet detekcióként azonosíthatunk.

Azt is említettem, hogy a detektálásnak nincs külön közlésmódja, szintaxisa, szemantikája. A *detectum* is csak nyelvi, fogalmi alakban rögzíthető propozícióként. Ottlik detektáláscentrumú prózája ezért úgy valósíthatta meg írói ars poeticáját, hogy megvonta a bizalmat a KEEP-közlések eszményétől: az adekvációtól és az egyértelműségtől. Ehelyett a prózai szövegteret egy *detektáláscentrumú térré,* a nyelvi és fogalmi *közelítések* – képeket, fotókat, festményeket is megjelenítő – játékterévé rendezte át.

Több kiváló munka, könyv, tanulmány született Ottlik prózaírói önreflektivitásáról,[51] magas fokú DEEP-közlési tudatosságáról. Fontos emlékeztetnem azonban, hogy Ottlik eredetileg, egyetemi éveiben ennek épp az *ellenkezőjére* készült. Egy nagyon is kognitivista eszményű (rációunicista) nyelv eszméje felől váltott irányt a *detectum*ot is magában foglaló (rációduálista) írásfelfogás felé. Ottlik a *Prózá*ban így idézi fel kudarcát egy efféle eszményű, tisztán KEEP-közlésű nyelv megteremtésére.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> Belemerültem tehát a matematikába és a filozófiába. Nekifogtam egy egzakt filozófiai nyelv megszerkesztésének – mert azzal is baj volt, elakadtam a híres nagy bölcseleti művekkel, amelyek mind a köznapi nyelv ambivalens, roszszul definiált szavait használták. Álgörög kifejezéseket eszkábáltam; aztán jött a második vereségem: szaporodtak a céduláim, elárasztottak a szobámban; gyártottam őket rendületlenül. Mielőtt belefulladtam volna képtelen vállalkozásomba és a céduláimba, szemétbe dobtam az egészet, és kimentem az új tavaszba, az édes Budapestre [...]. (Ottlik 1980, 28.)

Ottlik *detectum*-kísérletei innen is erednek, egykori próbálkozása kudarcából, amellyel a köznapi nyelv „rosszul definiált szavait” próbálta korrigálni, hogy „egzakt” *cognitum*-nyelvre tegyen szert. A kudarc okozta fordulat nyelvi hozadékát a regényről tartott, 1965-ös előadásához készült jegyzetei foglalják össze legrövidebben. Ottlik itt a fizikai realitásnak felfogott nyelven túl – „hanghullám; toll, festék nyoma papíron” – *kétféle nyelvről* beszél (Ottlik 1980, 198.; az én kiemeléseim).

- Egyik nyelv: „[...] *jel-jelkép-rendszer közlések céljára, tiszta absztrakció.* [...] A látott, tapintott dolognak adok egy nevet, alma. Ez csak egy szó, nem valóság, nem lehet beleharapni.”
- Másik nyelv: „[...] *megtanult, emlékezetbe raktározott és működő jel-képzet rendszer, intuitív (belső szemléleti) realitás.* [...] nem pusztán az élményemet, tapasztalásomat idézi fel [...], hanem többet, például, a szubjektíve felgyülemlett és a szóra rárakódott emlék-sorozatot is, hogy hol, hányszor, mikor, mely körülmények közt hallottam/mondtam ki/olvastam/írtam eddigelé ezt a szót.”

A nyelvi felfogáskettősség ötlete a nyelv két „rendszerét” villantja fel. Eszerint: egyiknél a jel jelölete egy *jelkép,* egy fogalmivá tett és névvel is ellátott, absztrakt, ám elvontságában „nem valóságos” entitás. Másiknál a jel jelölete egy sajátos *jel-képzet,* egy komplexen felfogott, „szemléleti realitás”. Jól látható, hogy Ottlik kétnyelv-gondolata egybehangzik a „leszarás”-vita kétművelet-gondolatával. Ez utóbbi, mint láttuk, arra a belátásra vezetett, hogy elvont fogalmak megengednek bizonyos (akár a semmibe vételig, „leszarásig” menően is) elvont műveleteket, *kogníciót,* míg a multidimenzionális valóságú entitások érzetmeglétet vizsgáló *detekciót* követelnek. Ottliknál az egyik nyelv, nevezetesen a „tiszta absztrakcióé”, a *cognitum* nyelve, míg a másik, a „belső (szemléleti) realitás” nyelve a *detectumé.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Nem vitás, hogy KEEP-nyelv szükséges az artikulált nyelvi megszólaláshoz. Ottlik két fontos mozzanatban hoz újat. Egyrészt a kogníció-nyelvvel *együtt* működteti antagonistáját, a detekció-nyelvet. Másrészt épp ezt, az „intuitív (belső szemléleti) realitás" DEEP-nyelvét – az érzeti, emlékezeti, akarati „jel-képzet rendszert" – teszi meg a hagyományos *cognitum*-nyelv hitelesítő mércéjévé. Röviden szólva: Ottlik prózájában *a meglét dönt a lényeg felől,* és nem fordítva.

A továbbiak a két nyelvben gondolkodó, azaz nyelvdualitású Ottlik-kísérletek inventáriumába adnak betekintést. Előbb Ottlik *prózaírói nyelvgyakorlatait* vizsgálják, majd módszertani elgondolásait jelezve *metastílusú nyelvi reflexióit* tekintik át. Mind a két vizsgálódás négy-négy móddal foglalkozik. Rajtuk vagy prózamegoldási módok értendők, vagy Ottlik nyelvről vallott elgondolásainak reflektált, elméleti módozatai. Mind a nyolc példa a nyelvdualitásra és ezen keresztül a rációduralitásra világít rá. Ezek lesznek a leckék Ottlik elmekettősségi nyelviskolájában.

7. Prózaírói nyelvgyakorlatok

A DEEP-közlésű írói nyelv nehézségeit aligha lehet túlbecsülni. Fogalmak, állítások „kristályossága" kényszerül itt ábrázolni olyan komplexitást, amely, ha nem is fluid halmazállapotú, de igen elasztikus. Eljátszva a két nyelvhasználat rövid megnevezésével: a nyelvnek úgy kell érzeti *mélységbe* belemerülve *megtartania magát* a kifejezés felszínén, hogy közben elkötelezett a mélységi dimenzió láttatásának.

[1. nyelvlecke: halmozás]

Ottlik jellegzetes prózaíró megoldása: egy festmény, fotó, emlékkép, álomkép reprezentálta érzetegyüttes leírásának *halmozási (aggregatív)* módja. Ez az érzetegyüttes, Ottlikot idézve, afféle „lajstromozott benyomáshalmazt" képvisel; és ő így is adja vissza, hangulati egységet érzékeltető, képi mozzanatok, vonások összességével. Ilyen például, hogy pár Ottlik-motívumot említsek, az Oktogonbeli álomkép, a szombathelyi országút, a mozi előtti várakozás egy esős, unalmas délutánon a *Budá*ban vagy a trieszti öböl, a „kis balatoni fürdőhely", a Kálvin tér és Haris köz leírása az *Iskolá*ban. Ez utóbbit idézem:

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> Régen minden valamilyen volt. Nemcsak az érdekes vagy különös, vagy jó dolgok, hanem jóformán akármi, bármilyen pillanatban. A Kálvin tér szökőkútja és maga a Kálvin tér, bármikor; gyalog vagy villamosról, estefelé vagy iskolába menet, eső után, tavasszal, télen, jókedvűen, rosszkedvűen, mindig valamilyen volt, mindig teljesen más, és telve tartalommal. Létezett, minden pillanatának megvolt a teljes lényege, ha nem is lehetett nevén nevezni, mi volt az voltaképpen. Megfoghatatlan, mély boldogság és végtelenség lappangott minden dolgok alján és a múló időben.
>
> Tágasság. Nagy levegő. Csodálatos zengés, izgalom. A Haris köz jutott az eszébe. Hiába volt valami olyan szűk, ronda és barátságtalan, mint akár ez a fogda vagy a porta amott, mégsem volt semmilyen. A fogorvoshoz mentek anyjával a Haris közbe. Boldogság? A Ferenciek tere, a Kígyó tér, a Koronaherceg utca, az egész környék barátságos volt, szerette: a Haris köz éppen a barátságtalan semmilyenségével tűnt fel élesen. Kopár kis nagyvárosi sikátor. Se üzletek, se eleven kirakatok; szűk, kanyarodik, esős, vizes járda; nagy szürke házak, irodák, rácsok, vasredőnyök; félemeleti raktárok, hátsó irodahelyiségek. Fájt a foga, és szurkolt, izgatott volt. Aztán erre nem is emlékszik, kihúzták-e? fájt-e? Csak a Haris közre, az összehajló komor bérpalotákra, esős balkonokra. Az esemény, a hozzá tartozó történet: nem volt fontos. Elfeledte! De az a perc, amikor végigmentek a Haris közön, az egésznek az éghajlata, zenei hangneme, légköre, a leve és a lényege – amire nincs szó, nincs még fogalom –, az megmaradt. Mint a boldogságot, mint a mustot, érzi a torkán: esős járda, nagyváros: kézzelfoghatóan és kifejezhetetlenül, mint az életét, formátlan teljességében. (Ottlik 1975, 257–258.)

Azért is említem ezt a példát – más vonásainak elemzését mellőzve[52] –, mert jelen van benne az Ottlik-próza minden DEEP-közlésű nyelvgyakorlatának kulcsmozzanata: a *hangnem.* Erre sokan felfigyeltek, így elég emlékeztetnem rá. A nyelvileg megkörnyékezni próbált *detectum* Ottliknál mindig *tónus.* Néha színtónus, de többször *alaphang.* Ami „megmarad egy-egy regényből: egyetlen hang talán, vagy egy hullámhossz adata", „az a megfoghatatlan zeneiség, amelyben az idő és a tér objektivitása szervesen vegyül össze az érzések szubjektivitásával" *(Próza).* A „megfoghatatlan zeneiség" lehet egy csellóhúron húzott „cisz-hang" *(Buda),* „gisz-hang" *(Hamiskártyások),* „ciszmoll keringő [...], [amely] hűségesen fejezi ki mindazt, ami bennem volt, s olyan pontosan, ahogyan szavakkal képtelenség lenne" *(Hűség);* egy kisvárosi harangszó, amely „a mérhető hangfrekvenciákon túl egy nem mérhető érzelmi tartalmat is hordoz" *(A Valencia-rejtély).*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Ottlik minden *detectum*-nyelvi közelítése egy *biztos meglétű* „benyomáshalmaz" expresszióját keresi a *cognitum*-nyelven túl. Erre indította meggyőződése, hogy, idézem *(Buda),* végül is a „tapasztalt tulajdonságok (határozatlan) ismerősségéből egy határozott valamilyenség tevődik össze". Az alaphang jelölete nem más, mint ez a „határozott valamilyenség". Ez nála a *detectum:* egy *biztosan meglévő,* de egzakt bizonyossággal *mégsem kifejezhető* „valamilyenség"-érzés. Ez a „benyomáshalmaz" jelölhet *élethelyzetet* (otthonosságot, szabadságot, kiszolgáltatottságot, félelmet, vágyat), *életviszonyt* (rokonnal, dajkával, baráttal, feleséggel), de „Nagy Szigma"-ként jelölve – mint láthattuk – akár *életegészet* is: „kézzelfoghatóan és kifejezhetetlenül, mint az életét, formátlan teljességében" *(Valencia-rejtély; Iskola).*

Ha filozófiai megfelelőjét akarnám adni annak, amire Ottlik tesz kísérletet a maga detekciós prózamegoldásaival, akkor Zalai Béla *orgonapont-gondolatára* emlékeztetnék. Zalai két írásban is szót ejt egy komplex, érzelmi–gondolati konstansról, az elsőben kifejezetten a legmélyebb szólam alaphangjára *(punctus organicus)* utalva (1984, 38., valamint 72.):

> Egy gondolat, érzés vagy akár összetett jelenség – például [...] egy olyan komplexum, amelyben valamilyen gondolat egy érzéssel olvad össze – több ízben jelentkezik, s az egyén erősen érintetté válik ezektől az egymással összefüggő, gyakran kínzó, gyakran bátorító, de mindig izgató tartalmaktól. [...] A gondolatok *saját* rokonságuk alapján egységet *alkotnak,* egységes egyéniséget *hoznak létre* sajátos összefüggésük által, ez az *énhelyzet.* [...] [William] James-nél ez az énhelyzet tényleg forma [...], éspedig közvetett megjelenési forma, egy állandóan meglevő konstans a szülemlő gondolatnak előre meglevő, azt végig kísérő orgonapontja.

Ottliknál ez az orgonapont kifejezhetetlen, de *közelíthető.* De nem csak halmozásos, aggregatív módon.

[2. nyelvlecke: képzettársítás]

A DEEP-közlés második példája a *képzettársítási (asszociatív)* mód. A következő példamondat az *Iskola a határon Formes bakancsa* című fejezetéből való, és a kőszegi katonaiskolába 1923 őszén bevonult, tizenegy éves Medve Gábor – Ottlik kettős (Medve–Bébé) alakmása közül az egyik regényhős – elkalandozó gondolatait, asszociációit idézi fel az ottani első, elviselhetetlennek érzett nap estéjén.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> Amikor a hálóterem ablakában könyökölve Eynatten Vincéről eszébe jutott Dégenfeld, majd Dégenfeld gyors kikapcsolásával a régi piarista ház előtti Duna-part s egyben a kis balatoni fürdőhely, akkor merült fel előtte valahogyan, mintegy megoldásként, a trieszti öböl. (Ottlik 1975, 55.)

A mondat összes szegmense úgy kötődik a többihez, hogy *affekciókomplexumot* is alkot. Centrumukat azonban Medve nem látja, nemhogy meg is tudná nevezni. Az asszociációknak csak közös vektoriránya mutat a *kezdeti minőség,* a képzettársítások affekciócentruma felé, amelyre csak az olvasók ismerhetnek rá. A képzettársítási kifejezésmód jellemzője tehát nem halmozási, hanem (szó szerint véve) *körül-írási* eljárás: a DEEP-közlés asszociációs lánca kimondatlanul fogja közre és írja körbe azt, ami itt és most Medvének észlelhetetlen és kimondhatatlan. Sorra veszem a láncszemeket. Belőlük kiderülhet, hogy mi az, amelynek értelmét (fogalmát), *kezdeti minőség* lévén, a kisgyerek Medve nem képes felfogni, holott az affekcióegyüttes asszociációi már tartalmazzák.

1. *Formes bakancsa* [félelem, nyugalom]. Róla húzatják le a frissen kapott bakancsát és veszik el Merényiék, miután a Kőszegre bevonuló fiúk elbúcsúztak szüleiktől, köztük Formes is az iskolaparancsnokkal beszélgető „keménykalapos férfi”-tól, aki Formes apja volt.
2. *Hálóteremablak* [vágyakozás, boldogság]. Ottliknál hangsúlyt kap az ablakok tájolása. Az alreál hálótermi ablaka délnyugatra néz, mint a gyermek Ottlik szobája is, és ahova a bevonulása előtti évben, 1922-ben költöztetik át (a nővéréé volt eredetileg): „milyen boldog vagyok vele [...]. Átvittük hozzám apám íróasztalát is” *(Buda).*
3. *Eynatten Vince* [félelem]. A bevonulás napján Medve hallja, amint egy „hibás szemű”, „őrjöngve kiabáló” napos odakiáltja egy szintén most bevonult fiúnak, Eynattennek: „Menjen le a zeneszobába [...]. Az édesapja várja!”
4. *A piarista ház előtti Duna-part* [vágyakozás]. A „piarista ház” elemi iskola volt, amelybe egy évet járt Medve Kőszeg előtt; lejjebb a Duna-parton, az iskola előtti Petőfi-szobornál történt a mindjárt felidézendő, hógolyós gyerekcsíny.
5. *Dégenfeld* [boldogság, aggodalom]. A piarista iskola előtt az ő rovására követték el Medvéék „féktelen jókedvvel” a hógolyós viccet 1923 elején lukas óráról szabadulva (hógolyókat tettek a táskájába), ám estére Medve belebetegszik az aggodalomba: „Bement-e Dégenfeld apja?”

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

6. *Kis balatoni fürdőhely* [boldogság, vágyakozás]. A földvári nyaralás a regényben 1921-re datált (Ottlik életében ez 1916-ban történt, amikor négyéves volt). Medve a regényben „rettenetes honvággyal" gondol rá, többek közt arra, hogy milyen boldogan „kibicelt apjáék bridzspartijához".
7. *Trieszti öböl* [keserűség, elvágyódás, megnyugvás]. Ez a regény egyik főmotívuma, az elveszettségéből való szökés, menekülésvágy, visszatérés jelképe. Valaki hágón át menekülne ki az emberek világából, de ott utoléri „a Trieszt felé ügető lovas" egy „nehéz parancs" üzenetével, amely egyetlen szóból áll: „ÉLJ!"

Nem nehéz észrevenni, hogy az asszociációelemek majdnem mindegyikében közvetlen vagy közvetett módon jelen van *az apa* motívuma. Ő tehát a rejtett *x*, amelyet a mondat képzettársítási lánca körülfog. A kifejezhetetlen érzéskomplexum Medve előtt elfedett *detectuma* nyilvánvaló lesz, ha hozzávesszük mindezekhez azt az *Iskolá*ban még elhallgatott körülményt, amelyet Ottlik majd csak a *Budá*ban mond el. „Hogy [Medve] apja elesett Boszniában, Medve erről – (kétéves volt akkor) – csak utólag értesült; avval se tudott mit kezdeni." (Ottlik 1993, 92.) Épp annyi idős Medve az apja halálakor, mint Ottlik is, amikor a saját apja meghalt. (Gyanítom: amikor a kisgyerek Ottliknak elmondták az apja 1913 karácsonyán tüdőgyulladás miatt bekövetkezett halálát, ezt kegyes hazugsággal enyhítve tették – hogy az apja a háború hősi halottja lett –; az 'elesett Boszniában' frázis legalábbis erre utal.) Így természetesen hazugság a „kis balatoni fürdőhelyre" odaképzelt apa képe is; Medvének ekkor már régen nincs apja.

Az apamotívum tehát a példamondat minden elemével összekapcsolódik (a 4. és 5. mozzanat egyazon eseményre utal), az utolsó láncszemet is beleértve, hiszen a rejtett apahiány teszi érthetővé az ÉLJ! „nehéz parancsát" is. Ez fedi fel azt (a matematikus Ottliktól aligha véletlenül egy egyenletre utaló frázissal, az ismeretlen *x*-et kiszámoló *„megoldásnak"* nevezve), hogy Medve kitől remélte volna hallani a kitartás bátorító, kemény parancsát, hogy „Élj!" – *Éld túl, amit túl kell élned!*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

[3. nyelvlecke: ellentmondás]

Egy rövidített óra is elég a harmadik (prózaírói) DEEP-nyelvi gyakorlat bemutatásához, mely *ellentmondó (kontradikciós) módnak* hívható. A példa itt egy olyan nyelvhasználat, amely retorikailag meghökkentő, hiszen nyílt ellentmondást mutat. Egy igen nehezen kifejezhető érzetminőség *(detectum)* expressziója esetén ez a megütközést keltő megoldás nagyon is helyénvaló, amennyiben két ellentétes perspektíva felvételére késztet. Két szöveghelyre emlékeztetek illusztrálásul (az én kiemeléseim):

> Szilvia *sosem szerette Cholnoky Sándort.* Igen, ez igaz, valljuk meg. Nagy varázsló, mondta. Szilviának csak mágikus dolgok kellettek. *Cholnoky Sándort nagyon szerette*. Igen, ez igaz. Nem ez is igaz, hanem ez megint igaz. (Ottlik 1989, 211–212.)

> Összegeztem magamban: *Nekem soha semmi nem sikerült.* Úgy képzeltem, hogy harmincéves, negyvenéves, ötvenéves koromra lesz rendes nagy műtermem. Nem volt. Negyvenéves koromra lesz saját kiállításom. Nem lett. [...] Igaz, gondoltam, de ehhez hozzá kell tenni: *Nekem mindig minden sikerült.* Az a minden, amire tudtomon kívül a legjobban vágytam: annyira csak a lelkem mélyén, hogy még titokban sem mertem remélni. (Ottlik 1993, 8.)

Hadd irányítsam a figyelmet az első diametrálisan ellentétes *detectum*-közelítésnél erre a megszorításra: „Igen, ez igaz. Nem ez is igaz, hanem ez megint igaz." Egy igazságelképzelésről tudok, amely képes volt elismerni kétféle igazságot oly módon, hogy ezt nem hierarchikusan („égi és földi" alapú, kettős igazságként), és nem is részeltető vagy viszonyító értelemben („részben igaz, részben nem", vagy „ennél igaz, annál nem" alapon) tette. Ez Niels Bohr úgynevezett „mély igazságról" *(tiefe Wahrheit)* szóló elmélete. Eszerint: ellentétben minden tudományos állítással, amely vagy igaz, vagy hamis, a „mély igazság" úgy *igaz, hogy ellentéte pontosan ugyanúgy, ugyanenynyire igaz.* Bohr gondolatához alighanem a fény kettős természetének kifejezhetetlensége adhatott lökést. Hiszen: igaz, hogy a fény hullámtermészetű, ám az „megint igaz", értsd: *ugyanennyire igaz,* hogy nem ilyen, hanem korpuszkuláris.[53] Nem tudom, hogy a matematika–fizika szakos egyetemista Ottlik ismerte-e Bohrnak ezt a maga által kedvelt teorémáját. Az viszont tény, hogy *A Valencia-rejtély* főszereplőjét, a fizikus Cholnokyt úgy mutatja be Ottlik, mint Bohr „közeli barátját, munkatársát" (Ottlik 1989, 97.).

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

[4. nyelvlecke: ellenpontozás]

A DEEP-nyelv prózaírói gyakorlatainak utolsó eleméhez értem Ottliknál, mielőtt rátérnék a metastílusú nyelvreflexióira. Itt sem fogok sokat időzni, noha ez a számos elemző által is vizsgált mód Ottlik kétségkívül legfontosabb *detectum*-közelítési eljárása, hiszen ez adja mindkét regényénél *(Iskola, Buda)* az elbeszélési mód alapvető karakterét. Lényege: *két elbeszélői nézőpont egymást megvilágító és magát is revideáló mozgása egy életkérdések által megnyitott szövegtérben.* Medve és Bébé képviseli ezt a két elbeszélői látószöget; egyik egy íróé (Medve), másik egy festőé.

Tandori (2004) Ottlik-értelmezésének, az iránta érzett mély barátság ellenére, sajnálatos vakfoltja volt, hogy Ottlikot megrótta a narrátorválasztásért, amiért ő egy festőt (Bébét) tett meg elbeszélőnek. „Ottlik nem volt festő, mégis beleesett egy meglevő csapdába, ahol a festőség főszerepet játszik." „Ottliknál a nekünk jobb valami az lett volna, ha Bébéje alakzatában nem marad meg festőnek, hanem elmondja, írónak lenni milyen volt." „Rossz elgondolni, a XX. sz. legérzékenyebb irodalmi elméinek egyike mitől fosztott meg minket, elméleti és emlékezési passzusok sorától, a »buta festőség« miatt. Itt nem volt ő maga, sajnos, elég okos." Muszáj ellentmondanom Tandorinak. Ottlik „elég okos" volt. Vakfoltnak kell mondanom Tandori tévedését, hiszen éppen ő adja meg a narrátorválasztás indokát: „a megfesthetetlen és a megírhatatlan" *azonosságát.* Ottliknak festő (Bébé) kellett annak az ábrázolásához, ami „megírhatatlan", és író (Medve) kellett annak kifejezéséhez, ami „megfesthetetlen", hogy együtt adjanak *képet* (Nemes Nagyot idézve) a *„nehezen mondhatóról".*

Az életkérdések közül a legfontosabbat, amely a végiggondolás regénybeli mozgását elindítja Bébében, az elsődleges narrátorban, Szeredy így teszi fel az *Iskolá*ban: *Milyenné tett bennünket a múlt?* A *Buda* ellentétes időirányú, de vele párhuzamos kérdését pedig Hilbert Kornél (Lexi) teszi fel neki: *Mi éltetheti bennünk a jövőt?* A két kérdés egymást tükrözi, de egyben korrigálja is. A megmutatkozás tehát interferenciális, azaz elmozdított, időben eltolt görbéhez hasonlítható, ahogy ezt másutt kifejtettem.[54] Az ottliki *detectum*-közelítés e negyedik, *fizikai metaforát* mutató megoldása ebben az önszembesítő, de egyúttal a kezdetet és véget is szembeállító értelemben hívható *ellenpontozó (kontrapunkt)* módnak. Egykori észrevételemet azért is idéztem fel, mert Ottlik elméleti reflexiói közül, amiket most bemutatok be, az első kettő közel áll a fizikához és a matematikához.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

8. Kifejezési képletek

Említettem: Ottlik prózaíró gondolkodását nemcsak az jellemezte, hogy művei a *detectumnak* mind pontosabb nyelvi-fogalmi expressziót adtak, hanem az is, hogy a kifejezhetőség kérdése elméletileg is érdekelte. Ezek az elméleti, de prózájában is ábrázolt megközelítések alkotják azt, amit nála *metastílusú nyelvi reflexió*nak hívok. Ennek szintén négy módját mutatom be az alábbiakban.

A szakirodalomban néhány évtizede használt metastílus-fogalomról a *Teóriák stílusai* című könyvemben írtam bővebben. Azt jelenti, amit a jelen könyv egész szemléletében is képvisel: hogy elménk „bifurkációja" miatt gondolkodásunk két, műveleti jellegét tekintve eltérő szféra, *két ellenpólus* között mozog, a flexibilitás és rigiditás, mobilitás és fixáltság, képlékenység és szilárdság – azaz műveleti alapformákként tekintve: a detekció és kogníció – kétféle felfogásmódja között. Remélem, az alábbiak (az eddig mondottakat is figyelembe véve) kellő indokkal tudnak szolgálni a felvetésre, hogy Ottlik számos, nyelvdualitású kísérlete egyszersmind *rációdualitású gondolkodásra* vall nála.

Azt, hogy mi ez a *kétféle nyelv,* Ottliktól már idéztem. Egyik egy „intuitív (belső szemléleti) realitásra" érzékeny „jel-képzet rendszer", másik egy „közlések céljára" szolgáló, elvont „jel-jelkép-rendszer". Ottlik egyetemista kora óta tudta, hogy a kifejezés általa elvárt pontosságában nem segít a redukció. Sem az abszolút egzakt nyelv eszménye, sem egy olyan nyelvé, amely – szemléleti intuíció lévén – nem tehet szert fogalmi általánosságra, nem tud artikuláltan megszólalni. Azt állítom tehát, hogy Ottlikot a nyelvnél *elméletileg is* foglalkoztatta az, amit rációdualitásnak, az elme kettősfolyamatának hívhatunk: hogy két redukálhatatlan, egymásra visszavezethetetlen nyelvi móddal rendelkezünk, ami két gondolkodás együttes munkálkodását jelzi bennünk.

A most következő négy elméleti nyelvreflexiót is csak jelzésszerűen mutatom be. Többségüket többen elemezték, magam is. Az első kettőt, mivel összefüggnek, érdemes együtt tárgyalni. Mindkettőn rajta hagyták nyomukat az egykor fizika–matematika szakos Ottlik tanulmányai. Egyik a kifejezés *határozatlanságára* vonatkozó (indefinitív) nyelvi reflexió, amely *fizikai* párhuzamot vesz alapul. A másik példa *matematikai* analógiájú; ez a *határértékre* vonatkozó (limitáló) reflexió.[55] Innentől kezdve muszáj együtt mérnünk, számolnunk Ottlikkal. Következzen az ötödik prózaírói nyelvlecke, amely a metanyelvi DEEP-leckék közül az első.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

[5. nyelvlecke: meghatározatlanság]

A fizikai analógiájú, Heisenberg határozatlansági relációját idéző reflexió azt az összefüggést mondja ki, hogy valamit biztos meglévőnek érezni, ám egyúttal pontosan is kifejezni: ez *egy ponton túl* egymás rovására megy. Túlzott pontosítással az érzés biztos meglétének érzete gyengül *(A Valencia-rejtély):* „Ahogy nő a néven nevezhetősége, úgy csökken, zsugorodik a megléte biztossága." Ottliknál több helyen is szerepel a nyelvi expresszió szükségszerű határozatlanságát kimondó tétel, amelynek a „levezetése" a *Budá*ban görög és latin karakterekkel történik.

Ennek a „levezetésnek" már a szövegkörnyezete – a Serpolette-epizód – is egy görög betűvel jelzett érzésszignálhoz kapcsolódik, a *théta* jelzethez. Előzmény: a mohácsi hajóút közben, Budapesten kimenőt kapva, Medve keres otthon egy könyvet, mely egy érzést képes hajszálpontosan „közölni" vele.

> Lehet, hogy nem is Serpolette volt a könyv címe, de mindegy, Medve már húsvétkor így nevezte magában, amit keresett benne. (Serpolette-nek. Később pedig csak ϑ-nak –, nagyanyja ezt is megértette volna. A thétát.) (Ottlik 1993, 100.)

> A regényhez történet kell, mégis valami esemény, mese. Amiből aztán kihámozhatsz regényességet, Medve Serpolette-jét, mit tudom én, Thétáját, olyasmit, ami a legtöbbet ért itt, s ahová, ha meghalsz majd, szeretnél néha visszajönni még (Juhász Gyulával, szelíd kísértet). (*Uo.* 103–104.)

És most a „levezetés"! Ottlik első lépésként bevezeti a létezés és a létezéstartalom „felbontás nélküli egészét", vagyis érzetegységét jelző karaktert. Ennek jele a görög *epszilon (ε).* Az ε a *Valami-Van érzés meglétének* a jelzete. Majd hozzáveszi az epszilon latin karakterű megfelelőjét *(e),* mint ennek az érzésmeglétnek a „maximális közelítésű" *nyelvi kifejezését.*[56] Ezt követően Ottlik bevezet még két változót: a görög *pi*t *(π)* és a *rhó*t *(ρ)*, szintén transzliterált, kettős, görög és latin jelöléssel: *π/p, ρ/r.* A görög *π* és latin *p* Ottliknál a *pontosságot* jelöli, míg a görög *ρ* és latin *r* a *„biztosan meglevés"* értékét, más szóval a *realitásfokot.* Kezdőbetűikről hívhatjuk őket *pontossági (π[pi]/p)* és *realitási (ρ[rhó]/r)* operátornak, mindkettőt egyaránt véve érzeti, illetve kifejezési változatban. A kifejezési (vagyis nyelvi expressziójú) változat latin karakterei (p_1, p_2, p_3 ... p_n) – az *e*-hez hasonlóan – egy bennünk biztosan meglévő érzés tulajdonságainak *propozícióit,* pontosabban ezek meghatározatlan

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

sorozatát reprezentálják. Ottlik kettős egyenlőtlenségi képlet alakjában adja meg velük a határozatlansági tételét:

$\pi \cdot \rho \leq \varepsilon$ *(érzésnél a pontosság és a realitás értékszorzata kisebb-egyenlő a Valami-Van értékénél)*

$p_i \cdot r_j \leq e$ *(kifejezésnél a pontosság és a realitás értékszorzata kisebb-egyenlő a Valami-Van értékénél)*

Röviden: túlreflektálva és „túlbeszélve" egy ponton túl bizonytalanná válik, ami addig biztos érzésünk volt valamiről.

[6. nyelvlecke: határérték-számítás]

Erre a *fizikai* (kvantumfizikai) összefüggésre építi Ottlik a másikat, a *matematikait,* melyet így neveztem: a kifejezési *határértékre* vonatkozó *(limitáló)* reflexió. Ez a reflexió is két minőséggel, és a fizikai összefüggés párjához hasonlóan két eltérő, görög és latin karakterrel jelzett értékkel számol. A két minőség közül az egyik valami egyedi *mivoltnak* vagy valaki sajátos *lényének,* egy érzés vagy akár egy életegész *„határozott valamilyenségének"* felel meg, míg a másik e „valamilyenség" egy bizonyos *tulajdonságának.* Ami pedig a kétféle jelzet különbségét illeti: Ottlik *görög* karakterrel jelzi valaki vagy valami lényét-mivoltát, míg *latinnal* az érzékelhető tulajdonságait.

Íme, két példa. Bennük a nagy Alfa és a *β* (béta) – illetve latin betűs megfelelőjük, az *A* és *b* – az anya, valamint a nagymama (Bianka) jelzete:

> Medve ismerte: előbb ráismert, aztán kiismerte, megismerte, végül bármikor felismerte, hogy ez ő, nem más [...]. Anya. (Szokták mondani.) Jelölje nagy *A* betűvel? Ámde ez a valamilyenség csak neki határozott, csak ő tudja, hogy milyen. Legyen *A* az észlelhető tulajdonságokból álló valami, s a csak neki ismerős valamilyenséget inkább például Alfának különböztesse meg és jelölje.
>
> [Az Alfa, szemben az *A*-val, viszonylag stabil. (...)]

> Összetartoztak. Összefogtak. Medve ugyanazt érezte harminc év múlva. Egymagában is összefogott Biankával. Szeretet? Nem ez a szó rá. (Szerelem volt, az övék. Ami megmaradt, feltétlenül az volt.) Legyen mondjuk: β (béta) a pontatlan érzés, ami egymáshoz fűzte őket. Milyen (szavakkal megközelíthető) p_1, p_2, p_3 ... p_n-ekből állt? Nagyanyja mértéktelen imádata a fiúunokája iránt? Az ő gyerekes ragaszkodása, spontán vonzódása Biankához?

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Ottlik ezzel kezdi a kifejezési határérték-számítást. Amit keres: a „határozott valamilyenség" kifejezési szempontból „pontatlan érzésének" (*detectum:* nagy Alfa, *β*) a tulajdonságok egy adott sorozatával ($p_1, p_2, p_3 \ldots p_n$) kifejezhető legpontosabb expressziója. Ezt az expressziót jelöli a megfelelő latin konstans (*cognitum: A, b*). A számítást Ottlik a most idézett Bianka-példán mutatja be keresve a nyelvileg kifejezhető Bianka-konstanst (b_k).

> Ha a Medvét nagyanyjával összekapcsoló, β-nak keresztelt pontatlan érzésnek kikeressük azt a b (konstans) értékét, amelyet a következő szavakkal próbáltunk megközelíteni: „Ők ketten nagyon okosak voltak" – jelöljük mondjuk b_k-nak –, ehhez tartozik egy adott pontossági, π érték, = p_i és egy (hasonlóképpen skaláris) ρ érték = r_j.
>
> Fennáll köztük a (2.) egyenlőtlenségünk: $p_i \cdot r_j \leq b_k$.
>
> Vagyis a ρ fokozásával csökkenni fog az r érték. Mégis lehetséges egy jobb megközelítésű b_k-t nyernünk néha a ρ pontosításával: „Ők ketten nagyon okosak voltak." (1) „Nem külön-külön. Ők együtt." (2) „Ez soha nem került szóba köztük. De tudták." (3) „Bianka néha rákacsintott, Medve értette."
>
> Álljunk meg. Óvatosan. A ρ szépen növekedett, és az r nem fogyott rohamosan. Velük együtt a b_k növekedése azonban a két utolsó szövegrésznél hirtelen megállt. Ha folytatni próbáljuk: (4) „Amit Medve franciakisasszonya nem tudott a nyelvtanból megmagyarázni, Bianka nagyanya két szóval világossá tette. Ha az ollók az csak egy olló, akkor két olló hány olló...?" – stb. – visszazsugorodik, amit nyertünk eddig. Az ollóknál az r már rohamosan fogy. De ahol megálltunk – „Medve értette" –, addig a szöveg egy optimális b megközelítésnek tűnik.

Itt sajnos nekünk is meg kell állnunk (óvatosan). Ottlik számítása szerint a nagymama lényére vonatkozó érzésnél (*β*) – annak DEEP-nyelvű kifejezésében (b_k) – a „biztosan meglevés" realitásfoka, vagyis a *ρ* (rhó) képes ugyan növekedni, amennyiben lényének kifejezését (r_j) tulajdonságainak nyelvi expressziói pontosítják (p_i), ám e növekedésnek határa van: *határértéke.*[57]

Itt két összefüggés érdemel figyelmet. Egyik: a mostani idézetben szereplő képlet ($p_i \cdot r_j \leq b_k$) nem új. Ottlik csak egy konkrét esetre alkalmazza az imént látott két határozatlansági egyenlőtlenségképletet. Másik: Ottlik itt összevonja a görög betűs, vagyis *érzeti,* illetve a latin betűs, azaz *kifejezési* realitásértéket. Ráadásul ekvivalenciát is teremt köztük, hiszen a latin betűs képletet és a következő bekezdést a „Vagyis..." szóval köti össze. Ilyen összekapcsolást nem láttunk tőle eddig. Ezek szerint a realitási érzetnek

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

(a „biztosan meglevésnek”, *ρ,* rhó) a rá vonatkozó, neki legjobban megfelelő kifejezés realitásfokát *(r)* tekintve van egy „plafonja”, és épp ez az expresszió optimuma. Ezzel Ottlik elárulja – az utolsó bekezdés végén ezt nyilvánvalóvá is teszi –, hogy a nehezen követhető képleteivel nem annyira határérték-számítást végez, mint inkább *optimumszámítást* saját írói technikájához.

Mindezeket figyelembe véve most már összegezhetjük Ottlik expresszió-képleteit:

$\pi \cdot \rho$	$\leq$	ε	*(érzetnél a pontosság és realitás értékszorzata kisebb-egyenlő a Valami-Van értékénél)*
$p_i \cdot r_j$	$\leq$	e	*(kifejezésnél a pontosság és realitás értékszorzata kisebb-egyenlő a Valami-Van értékénél)*
$p_i \cdot r_j$	$\leq$	b_k	*(a pontosság és realitás értékszorzata kisebb-egyenlő Bianka konstans kifejezési értékénél)*
$\rho_\beta \cdot r_b$	$\leq$	b_k	*(a Bianka-realitás érzeti és kifejezési értékszorzata kisebb-egyenlő a Bianka-konstansénál)*

A négy képlet hasonló összefüggést mond ki a *Valami-Van (detectum)* nyelvi-fogalmi kifejezésének *(cogitum)* határozatlanságáról, határértékéről és optimumáról. Ottlik maga vonja le a következtetést a *Budá*ban. Eszerint egy érzés *(e),* például a Bianka-érzés *(β):*

Minél biztosabban megvan, annál pontatlanabb.
Minél jobban pontosítod, annál kevésbé van meg biztosan.
A legnagyobb pontossággal teljesen eltűnhet a megléte.

Ottlik eddig tárgyalt reflexióinak fő hozadéka a rációduálitás megértéséhez kettős. Egyrészt: valóban rációduálistának tarthatjuk őt, hiszen két külön minőségnek látta az érzésmeglétről való *tudomást* és a fogalmak adta *tudást* róla. Külön számolt realitási (detekciós) és pontossági (kogníciós) operátorokkal. Mindez, másrészt, Ottlik jelölésmódjában is megmutatkozott, amennyiben mind a meglétnél, mind a fogalmiságnál külön jelzettel – göröggel és latin karakterrel – adta tudtul a *mivoltuk* és a *kifejeződésük* eltérését is.

Ily módon nem csak a *létbeli* (az érzett és észlelt) vált el élesen Ottliknál attól, ami *fogalmi* (ami gondolt és megragadott). Külön minőségnek látta az érzésen belül a pontosítható *detectum*ot *(π)* és a valamennyire mindig pontatlan fogalmak *cognitum*át *(p)* is. Hasonlóképp külön minőségként számolt

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

az érzés realitását *detektáló* értékkel, a rhóval *(ρ),* és a tulajdonságokat csak közelítő realitásfokban kifejező kijelentéseik *(r_j) kognitív* sorozatával. Ha nem így lett volna, úgy nem *szorzatuk* egyenlőtlenségi képletével adta volna meg a *Valami-Van* alapérzetét, az epszilont *(ε),* természetesen ennek meglétét is szigorúan külön tartva az *e* jelzetű (latin betűs), fogalmi megközelítéseitől.

Végül is Ottlik mit próbált beláttatni ezekkel? Azt, hogy ezek a prózai (nyelvi) közelítések a maguk *immanens* expresszióival a hozzájuk képest *transzcendens* alapérzet lényegét ugyan nem érhetik el teljes pontossággal, de *bizonyos mértékig* és DEEP-közlésként mégis visszaadhatják. Összefoglalva, jóllehet az „intuitív (belső szemléleti) realitású" DEEP-közlés Ottliknál is csak KEEP-nyelven szólalhat meg, de az előbbi megtartja különneműségét és *mértékadó,* centrális szerepét az utóbbival szemben.

9. A valóság látószögmodelljei

Hátravan még Ottlik két megoldási kísérlete a nyelvdualitású kifejezés fölöttébb nehéz kérdésére. Ha már eddig *detectum*-közelítési módoknak hívtam őket, hadd tegyem ezt most is. A következőkben Ottlik regényről szóló, 1965-ös előadásának bizonyos tanulságait vizsgálom a rációduralitás szempontjából. Az ebben vázolt megoldása a *detectum*-közelítés *távlatösszegző (szintetizáló)* módjának hívható. Végül a *Hajónapló* maori nyelvről és gondolkodásról szóló fejtegetéseit vizsgálom majd hasonló szempontból. Ottliknak erre az utolsóként tárgyalandó kísérletére *vetületbővítő (dimenzionáló)* módként hivatkozom.

[7. nyelvlecke: távlatösszegzés]

Előbb egy kérdésről. Miért veti alá Ottlik értelmező nézeteknek, perspektíváknak a valóságot, miért *így nézi,* ahelyett, hogy egyszerűen *látná* és láttatná azt? A választ maga Ottlik adja meg *(Hajnali háztetők):* „a valóság se nem szép, se nem csúf, se nem rossz, se nem jó, sőt, értelme sincs semmi, amíg mi művészek értelmet nem adunk neki". Ottlik valóságmodelljei tehát értelmezői, értelemtulajdonítási nézetek. Együttesük perspektívakvaternitást alkot. Ebben négy távlat („nézet", avagy „valóságmodell") különül el a regényen belül. Ezeket veszem most sorra.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

- R_0 – Ottlik szerint ez „relatíve ellentmondásmentes”, de „alig-alig nézet”, azaz nem más, mint „az a szolipszista elgondolás, hogy a valóság csak én vagyok egyedül”. Szignálja ennyi: *Én-Vagyok* (a valóság).
- R_1 – ez „az emberiség által eddig gyártott, megegyezéses (konvencionális) valóságmodell”, amely „a newtoni mechanika közepes nagyságrendi nézete”. Ezt Ottlik az „alany” (Én) szempontjából ironikusan „katasztrófamodellnek” is hívja (logikusan, hiszen a korábbiban, az *Én-Vagyok valóságban* az Én sohasem hal meg). E valóságperspektívának a szignálja így szól: „Az van, amit valóságnak nevezünk”, rövidebben: *Valóság-Van* (nélkülem is).
- R_2 [avagy R_∞, R_α, $R_{1/0}$] – ez, mondja Ottlik, „zenei, festői vagy matematikai alapon” működő, ilyen értelemben „részvétlen”, „teljesen személytelen” modell; „afféle csillagtávlatú, a végtelen felé tágítható nézet”. Ottlik lábjegyzete szerint: „Nevezhetnénk R-végtelennek vagy R-alefnek – vagy becsületesebben talán a nem értelmezett egy-per-null index járna csak neki, mert egy kicsit csaltunk a játék kedvéért [...].” Szignálját már ismerjük: *Valami-Van* (érzésként bennem).
- R_r – erre a modellek között „szabadon mozgó”, „menet közben” *(solvitur ambulando)* létesülő, alakuló perspektívára „a még el nem készült dolgok számára”, a „készülő állapota” kifejezésére van szüksége a regénynek Ottlik szerint. E létesülési perspektíva, regényt létesítő realitásmodell szignálja ez: *Valami-Keletkezik* (a regényben).

A regény valóságperspektívái tehát ezek Ottlik szerint:

- R_0 *Én-Vagyok-(a-valóság)*
- R_1 *Valóság-Van-(nélkülem-is)*
- R_2 *Valami-Van-(érzésként-bennem)*
- R_r *Valami-Keletkezik-(a-regényben)*

Ottlik perspektívanégyessége *idővonatkozású* modellegyüttes is. Erre vall az, ami egyik céduláján áll: „R_0 = alapzat, ma, esik szét. R_1 = Lexi, halad előre. R_2 = 1916-17 – 22-23, 15/b, épül hátrafelé.” (Idézi Sümegi 2011, 151.) Ezt a három enigmatikus időutalást a későbbiek miatt muszáj most feloldanom.

[1] „R_0 = alapzat, ma, esik szét.” Ez a *Buda* témájára utal – Bébé festi az életének alapérzését összegző, *Ablak* című képét a gyerekkori otthonának ebédlőablakáról, de felesége halálával abbahagyja: „A Fehérvári út 15/b alatt kezdődött neked – nagyjából az ingyen mozi (ami aztán majd, színes gubanc,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

esik szét).” Ez a megjegyzés ezek szerint az *Én Vagyok* szignálú, szolipszista (gyermeteg) látásmódra és a neki megfelelő életplatform, alapzat (ingyen mozi) szétesésére utal.

[2] „R_1 = Lexi, halad előre.” Ez a homályos értelmű feljegyzés szintén a *Budá*ra mutat, Lexire (Hilbert Kornél). Láttuk, az R_1 jelzetű, konvencionális valóságmodell szignálja: *Valóság Van*. A valóságnak vannak bevált szabályai, az Én „csak egy a sok közül”, akinek ebben a valóságban és eszerint kell élnie. Csakhogy Lexi olyan figura, aki – akárcsak Szeredy – szuverén módon, bátran és bátorítóan képes a *valóságban* élni, miközben mégsem veszi magára – akár élete hiányai, akár külső kényszerek miatt –, hogy *a valóság szerint* éljen. Nála az élet „alapzata”, úgymond, nem „esik szét”. Komoly és hiteles valóságismerettel, de a valóságtól el nem tiporva „halad előre”. Jelképes értelmű mondat tőle a *Budá*ban (1993, 252.): „»Gázoljon át az ember sáron, posványon, ingoványon, soha fel ne adja« – mondta Hilbert.”

[3] „R_2 = 1916-17 – 22-23, 15/b, épül hátrafelé.” Ez az utalás akkor érthető, ha tudjuk, hogy az 1916–17-es idősík (mikor még a kisgyermek Ottlik mellett ott volt életének valamennyi „udvarhölgye”: dajkája, nővére, nagyanyja), valamint az alreál előtti, 1922–23-as idősík egyaránt *a gyerekkori otthonhoz* (Fehérvári út 15/b) kötődő teljességérzet jelképe.

Ezek után immár elgondolkodhatunk Ottlik elképzelésén valóságmodelljeinek négyességéről a ráció- és nyelvdualitás szempontjából. Azért is indokolt, mert a nyelv tőle korábban már idézett kettősségét *(fogalmi vs. szemléleti realitás)* Ottlik éppen a regényről szóló előadása kiegészítéseként fejti ki, éspedig előadásának ahhoz a pontjához fűzi hozzá, amely a nyelv és a valóság viszonyát érinti, közöttük a valóságmodellekét.

Az összegzés így szólhat. Ottliknál a nyelv már önmagában véve *valóságambivalens.* Ez azt jelenti, hogy egy „nyelven-inneni” realitásból született, rá elvontan visszautaló jelrendszer, miközben maga egyúttal „nyelven-túli” realitás is. Ottlik nem véletlenül hívja ugyanitt, előadásának a kiegészítésében *a prorinak* a közléscélú, absztrakt nyelvet, a „nyelv-*inneni”* valóság jelét, és *a posteriorinak* a másikat, ami „*szubjektíve* felgyülemlett és a szóra rárakódott emlék-sorozatot” is hordoz magán, azaz a nyelven *túli* valóságét. Ez utóbbi nyelv azért lesz maga is „nyelven-túli realitás” (noha ez paradoxon), mert Ottlik szerint minden, ami fogalmivá, azaz nyelvivé tehető, egyedül ennek a többletdimenziójától megfosztott, de egykor még egészleges, *szemléleti realitású nyelvnek a redukciója.*

Így a rációduralitás nyelvi kettőssége kétféle valóság hordozója és közvetítője lesz. Egy olyan valóságé, amely, absztraktumként elvonva egy teljesebb

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

nyelvi valóságból, még *innen* marad a nyelven, valamint egy olyan másiké, amely szemléleti-intuitív teljességének megragadhatatlansága miatt csak egy nyelven *túli* realitás lehet.

Ez fontos belátás a rációduálitás expressziója szempontjából. Az eleven, hétköznapi nyelvből elvont, hozzá képest *innen* maradó, annak „világát" el nem érő, fogalmi valóság *cognitum*-realitásnak hívható. Ezzel szemben a nyelven *túli* nyelv képviselte valóság, jóllehet csak közelítő pontossággal ragadható meg, mindig *valamilyen létezés,* egy biztosan meglévő érzés *detectum*-realitása.

10. Platform és allúvium

A *cognitum*-realitás és a *detectum*-realitás kettőssége a regény-valóságmodellek *(R) megoszlásában* is szembetűnő. Ottlik egyik oldalon álló valóságmodelljeinek szignáljai a következők: *Valami-Van* $[R_2]$ és *Valami-Keletkezik* $[R_r]$. A másik oldalon álló valóságmodell-szignálok ezek: *Én-Vagyok* $[R_0]$ és *Valóság-Van* $[R_1]$. Ez a következő szembesítésként rögzíthető előzetesen; ezt a polaritást igyekszem indokolni a továbbiakban:

DETECTUM-realitás	COGNITUM-realitás
Valami-Van	*Én-Vagyok*
Valami-Keletkezik	*Valóság-Van*

Kezdjük azon, amit már ismerünk, és ez a *Valami-Van* frázis. Ez a voltaképpeni *detectum:* jelzése egy olyan gondolat és öntudat előtti, „pontatlan érzésnek", amely, mint Ottliktól már tudjuk, ontológiailag *egy* minőség, továbbá *biztosan* meglévő.

> Az érzés [...] pontatlan, mielőtt szavakat keresnénk, próbálgatnánk rá. Eleve és önmagában pontatlan. Kezdjük a történetet az elején, az elejének a legelején, mikor vagy mielőtt világra jössz. „Valami van." – Gondolat? Te magad? Az még nincs. Sőt, kezdjük azzal, hogy „Van." [...] Csupán egy változás észlelése. Csak erre mondhatod, hogy biztosan van. [...] Nevezhetjük [...] Valaminek, ami különbözik a létezés-érzéstől –, de ez soha meg nem ismerhető. (Ottlik 1993, 12., 85.)

Miért fontos Ottliknak ez a *Valami-Van* érzés, amely egyben a saját történetünk „elejének a legeleje"? Miért fontos továbbá, hogy megemlítse azt

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

is: ez a *Valami-Van,* mivel *változás* észlelése, különbözik a „létezés-érzéstől”? Ugyanazért fontos mindkettő. Ottlik egzisztenciális ontológiája azt mondja ki, hogy a *Valami-Van* az, amely *elkezd azzá alakítani bennünket, akivé majd és végül is leszünk.* Tehát nemcsak létesült, adódott Valamink ez, nemcsak élettutunk benyomásából támadt érzés, hanem maga is *létesítő* minőség – életet, személyiséget alakít ki.

Ezért Ottliknál a *Valami-Van* érzés összefügg valóságfelfogásának két alapvető fogalmával is: az *allúviummal* és a *platformmal.* „Az allúvium a kiindulás volt, a létezés kezdete”, írja a *Budá*ban. Ottlik allúviuma (amint ez a már elemzett „R_2 = 1916-17 – 22-23, 15/b, épül hátrafelé” feljegyzéséből kiviláglik) a *létteljesség, boldogság, biztos otthonlét* volt. „Maga egy boldog ember, Bébé”, mondja Márta a *Budá*ban. Az allúvium Ottliknál csak az élete legkorábbi időszakába visszaszorulva maradt meg elevennek. Ami utána jött a katonai alreállal, az az élet „iskolája” volt, *platform:* az ellenálló, zsarnokság ellen lázadó személyiséghez, élethez szükséges világkép. Ezért írhatja Ottlik a *Prózá*ban: „semmi áron nem adnám oda gyerekkoromat egy boldog gyerekkorért”. Egy platformot azonban mindig fenyeget az, ami egy biztos, „pontatlan érzést” soha: hogy puszta „állvány” lesz, amely ingoványra épül, végül akár össze is omolhat.

A KEEP & DEEP polaritás itt ilyen értelmet kap: az allúvium a *legmélyebb* létezésalap *(ratio essendi),* a platform a *legmegtartóbb* megismerésalap *(ratio cognoscendi).*

Már jobban látható a *Valami-Van* távlatának szoros kapcsolata a *Valami-Keletkezik* távlatával, amely a regény önvonatkozású modellje Ottliknál. A *Valami-Van*-t alkotó, érzeti összetevő-komplexum *retrospektíve* kielemezhetetlen. A *Valami-Keletkezik* remények nyitotta vagy éppen reménytelenségek szűkítette valóságtávlata ugyanígy kiszámíthatatlan, csakhogy *prospektíve.* Egyik sem lehet a pontos megragadás, a világos kogníció tárgya, hanem csak és kizárólag a detektálásé – ahogyan az a bizonyos *Valami* megtörténik.

Továbbá mindkét valóságmodell létalapú (ontológiai), nem megragadásalapú (tudáselméleti). A *Valami-Van*-ról ezért írja Ottlik, hogy „részvétlen” perspektíva. Valóban „személytelen”, hiszen nem függ a nyelvi *első személyűség* ellentávlataitól, sem az egyes számútól *(Én-Vagyok),* sem pedig a többes számútól, a konvencióéitól *(Valóság-Van).*

A *Valami-Van* nézet „arkangyal-részvétlensége” közömbös emberi elvárások iránt. A „valaki más által teremtett (részvétlen) világmindenségbe beleteremtett” mivoltunk alapérzete *(Valami-Van)* nem az egyedi vagy közös látásmód távlata, hanem egy ontológiai evidenciáé: ez a *Van.*[58]

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A *Valami-Keletkezik* létesülő távlatáról pedig Ottlik maga mondja ki, hogy ez *létmód:* „nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami". Kognitív távolságból nem is lehet kapcsolatba kerülni a regény keletkező létével. Csak testközelből detektálva, *elolvasva* lehet megtudni azt (idézi Ottlik E. M. Forstert), hogy egy regény miről is *szól.*

Most nézzünk át a *kogníció* valóságmodelljeinek oldalára!

Az *Én-Vagyok-(a-valóság)* és a *Valóság-Van-(nélkülem-is)* perspektívái is összetartoznak itt, a kogníció oldalán. Nem a visszaidézhetetlen múlt és a tudhatatlan jövő kiszámíthatatlansága jelenik meg bennük, hanem egy (a priori) *„emberi, nagyon is emberi"* (Nietzsche) nézőpont. Az a távlat, hogy milyennek *gondolható,* hogyan *értendő* az Én és a valóság viszonya. Mindkét perspektíva egyfajta tükre a kogníció megragadó erejének, csak eltérő módon. Az egyik távlat a *szolipszista* én közelnézete (*Én-Vagyok),* a másik a „jól bevált, használható" *konvencionalitás* átlagnézete *(Valóság-Van).*

Ottlik világismerete, józan ítélőképessége azonban mindkét távlatnak kulcsszerepet juttat a regény létesülő, teljes, önreferenciális valóságképében, mivel „nélkülözhetetlen összetevőknek" hívja őket. Hiszen ezekből a kogníció-látószögekből épülnek *életünk tudatosított* (vállalt, remélt) *platformjai,* még ha ingatag állványok is. Az *Én-Vagyok*-kal alakítjuk magunkat, mivoltunkat a valóság képével szembesítve. És, megfordítva, a *Valóság-Van*-nal józanodik ki Énünk abból, hogy a valósággal olykor *szemben* is tudnánk állni, nem pusztán csak *benne.* Viszont ha a *Valóság-Van* perspektívája elkeserítő képet mutat nekünk, csakis a dacos *Én-Vagyok* valóságperspektívájából meríthetünk erőt önmagunk bátorításához. Ottlik jól látja: két lábbal állunk *platformjaink* földjén. A kogníciónak is megvan a maga tömegpontja. Ez látóterünknek hol a szolipszista, hol a konvencionális oldalán talál támasztékot (vagy igazolást).

Ottliknál tehát a regényforma kétpólusú – kétnyelvű és kétvalóságú – játéktérként jelenik meg a róla szóló elméleti előadásában is, nem csupán írói műveiben. E két pólust pedig, ismétlem, a detekció és a kogníció különbsége fejezi ki legjobban. Előbbinek a DEEP-nyelve *létezésünk* számos összetevőből álló komplexumára, azaz *mélységére* érzékeny. Az utóbbi KEEP-nyelve viszont a fogalmi *megtartásra* érzékeny: a rögzítésre, azonosításra, a megragadással lehetővé tett variabilitásra.

A DEEP-közlésnél Ottlik prózája minden komponenst játékba hoz: észlelt és átélt, érzeti és érzelmi, felidéző és képzeleti, hitelesítési és akarati *detectum*-elemet. A most idézett perspektívafejtegetései ezek közül azonban kétségkívül az utolsó előttire, a *validációs (hitelesítési)* elemre helyezik

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

a hangsúlyt. Ottliknál ezért alapkérdés, hogy meglétének érzete hitelesíti-e azt, amit fogalmilag meglévőnek ragadunk meg.

11. A maorikísérlet

Kétpólusúnak, *kétfélének* látni nyelvet, valóságot, rációt, életalapot: ez kibővítést jelent ama látószöghöz képest, amely belőlük, vertikális rendjükből csak *egyfélét* lát. Nem csodálkozhatunk, hogy egy olyan nyelvtudatos író, mint Ottlik, számot vet a nyelv *vetületbővítő (dimenzionáló)* esélyével. Ezt a *detectum*-megközelítését, amely a *Hajónaplóban* olvasható, röviden így nevezhetjük: *maorikísérlet*. Ottlik ebben a „dán novella" alcímű novellájában minden más írásánál nyíltabban fejti ki elménk kétfajta rációjáról és (ennek megfelelően) a kétfajta nyelv lehetőségéről vallott gondolatait.

[8. nyelvlecke: vetületbővítés]

A maorikísérlet – *gondolati játék* (értsd: Ottliknál komoly dolog). Kísérletet tenni arra, hogy dimenziószámában megnövelt, *nagyobb szabadságfokú* nyelvet próbáljunk el- és kigondolni. (Az, hogy ezt a dimenzióbővítő játékot a honi Vandál Altörzsfőnökség két nyugalmazott vagy inkább *szabadságolt* tengerésztisztje dialógusával ábrázolja Ottlik az 1980-as években, sokat elmond politikai álláspontjáról.) De túl ezen a gondolati játékon, amelynek szabályait persze még tisztázni kell, a maorikísérlet *összegzés* is. Nézzük előbb a maorikkal szembesítő Ottlik-diagnózis néhány jellemzőjét:

> Mi elsiettük a dolgot. Alighogy leszálltunk a fáról, próbáltunk kiegyenesedni [...]. A koponyánk ezáltal védettebb helyzetbe került, amiből az agyunknak egy sajnálatosan egyoldalú használata következett, az értelmi gondolkozás kóros túltengése az érzelemvilágunk rovására. [...] De az értelem önmagában nem képes a valóság dolgait megragadni. [...] Pusztán az agyunkkal nem lehet megragadni a valóságot úgy, *olyan* teljesebb fokon, ahogy ők képesek az egész valójukkal. Mi mindenáron, szinte mániásan, az értelmét keressük a dolgoknak. [...] [Amit a maori szavak] jelölnek, azok a valóságnak összetett értelmi, érzelmi, akarati, erkölcsi, esztétikai elemei, egységei. Ebből mi csupán az értelmi összetevőjét tudjuk felfogni. Ők egyszerre, egész valójukkal tudják megragadni: és ezeket a teljes és összefüggő tartalmakat teszik át a többféle Maori nyelvjárásaik jórészt közös kulcsszavaiba. A mi nyelvünk ehhez még

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

fejletlen, a gondolkozásunk pedig, hogy úgy mondjam, részleges, kezdetleges. (Ottlik 1989, 32., 36., 27.)

Ottlik maorikísérleténél is a lényegre szorítkozom, nem a mű többszörös párbeszédének követésére. Itt egy plasztikusabb, rugalmassá, *képlékenyebbé tett* metanyelv alakját ölti a megoldás. Eszerint: el lehetne tanulni nekünk, „dánoknak" a maorik másféle nyelvhasználatát, ezzel szert lehetne tenni egy másféle *észhasználatra* is. Mi ugyanis, velük ellentétben, írja Ottlik ironikusan, híján vagyunk a „többméretű" fogalmaknak, minthogy, teszi hozzá, „többméretű gondolkozásunk" (*uo.* 43.) sincs.

Azt is értésre adja Ottlik, hogy maori nyelvből van *régi és új.* Ez utóbbi csak „megkövesedett" változata a réginek. Az ómaori szavaknak még létezett „metagondolkozásbeli árnyalatuk". Csakhogy, mondja Ottlik, ma már „kiszakadtak a valóságból, fokozatosan pusztán-egy-jelentésűvé korcsosultak, s végül szükségszerűen ez az egy értelmük is kiveszett, kiürült, megkövesedett bennük" (*uo.* 17. és 49.).

Ottlik fantáziáját főleg az ómaori szavak *metanyelv-használati képlékenysége* mozgatja meg. Ezek „metagondolkozási", árnyalati többletét Ottlik ismét görög karakterekkel jelöli, csak nagybetűs alakban. Ilyen például a *Jóta,* ami a túléléshez kellő tudomásulvételnek a hezitálás jelezte („izé") érzéstónusa egyes szavakon (mint az „elvtárson"); vagy egy másik, a baráti kecsketúró figyelmeztetés, amelynek jelentésárnyalata az „el fogjuk viselni", jele az *Éta.* Hasonló görög nagybetűs jelölési móddal él *A Valencia-rejtély* is. Ott két *detectum*-többlet kap ilyen jelzést. A „legstabilabban létezőnek" az érzését *Dzéta* jelöli. De lehet, mint Ottlik írja, „az agyad mélyén, a lelked, szíved, gerinced, gyomrod mélyén egy mindent összesítő Szigma érzés" is. Az „izolált" és „semmi-jelentést-nem-tartalmazónak definiált" Dzétákat a *Szigma* jelöli „összefüggő teljességnek". Ez az érzésszignál az, ami „hiánytalanul összefoglalja és egybeolvasztja a létezésed egészét" (*uo.* 116–117.).

Ez a pár előzetes megjegyzés nyitja meg az utat Ottlik ómaori mintájú *fogalomplaszticitási* nyelvjátékának megértése előtt. A szereplők között legtöbb szó az egykor eleven ómaori kifejezés, a *Tai* elkorcsosulásáról esik, aminek mai 'dán' fordítása az **elvtárs* felzetű fogalom-kolumbáriumban találna helyet. Legjobb példájuk azonban a *Szei.*

Bizonyos fokig nekünk is megérthető példa erre a Szei szavuk. Egyetlen fogalommal–érzéssel közli azt, amit 1789-ben mi is gondoltunk és éreztünk: azonban a nem-Maori nyelvünkön – áttéve puszta értelemre, szükségképpen –

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

> csupán a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség szavakkal tudtuk elmondani. – Pedig amire akkor gondoltunk, nem három különválasztott dolog volt, hanem egy. Ha a mélyükre tekintünk, ahonnét eredtek, még ma is megpróbálhatjuk egyetlen, önmagában komplett, tiszta érzésnek felfogni a három szót, úgy, hogy ne ütközzenek sehol egymással, összeférjenek egy amolyan igazság, rend, jóakarat, elfogadható emberi együttélés egyszerű érzésében. (*Uo.* 39–40.)

Ez az „egyszerű", mégis teljes érzés, „áttéve puszta értelemre" (KEEP-nyelvre) azonban elfajult, jegyzi meg Ottlik (társjátékos-alteregói közül itt nem Mándy, hanem Nemes Nagy észrevételeként) (*uo.* 41.): „A Szei ma annyit jelent: Sorakozó! Amit Kegyelmetek ásatása felszínre hozott róla, az mind, mind az Ó-Maori Szeiből való. Az Új-Maori nyelvben, melynek törvénykezésében élünk itt, ez is megromlott. A sokféléből alig maradt meg benne egyéb, mint ez a vezényszó."

Végül Ottlik megmutatja azt is, hogy a mi értelmünknek ezzel a sokféleségét elvesztett, egyjelentésű vezényszavával, a „Sorakozó!"-val mi állhatna szemben átellenes oldalon – hogy a kogníció nyelvének elkorcsosulás adta túlhatalmát mi vehetné vissza. Ez nem más, mondja a *Hajónaplót* író Ottlik, mint egy komolyan vett és nagy odaadással gyakorolt *semmittevés*-stúdium. Ez lesz az utolsó idézetem Ottliktól.

> Hogy a semmittevés miből állt, dán szavakkal mondva bizonyára: Hanyatt heverve a réten nézni az eget, vagy: Hason kúszva nézni a füvet. Kéket jelent, vagy zöldet. Görög szóval, medomai, gondolkozni fölötte, meditálni. Vallásos odaadással. Latin szóval, kontemplálni: mélyen és folyamatosan belemerülve elmélkedni, szemlélni, meggondolni a világot. Tűnődni, elmélázni. Latolgatni, felmérni? Nem. De visszaidézni, újra végigmenni rajta, még egyszer átélni, igen. [...] Ezt a testeddel és lelkeddel (érzékszerveiddel és szellemeddel-elméddel) egyszerre kell csinálni, és teljes odafigyeléssel, odaadással, beleolvadással. Nem elég hozzá az agyad; sőt külön ügyelnünk kell, nehogy az észlelt dolgot elsietve beleszorítsuk a fogalmi felszerelésünkbe. Az agyaddal és a szíveddel? Nem elég: a gyomroddal is, bőröddel is, vérkeringéseddel is, hormonjaiddal is, zsigerekkel, mirigyekkel, nyirokerekkel, gerincvelővel, csigolyákkal, izomtónusokkal, idegpályákkal is meg kell ragadnod a dolgot. (*Uo.* 43–44.)

Talán itt érdemes lezárnom az Ottlik-rekurziók gyakorlati és elméleti leltárát, áttekintve a halmozás, a képzettársítás, az ellentmondás, az ellenpontozás, a határozatlanság, a határérték-számítás, a távlatösszegzés és a vetü-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

letbővítés módozatait a *detectum* DEEP-közléses expressziónál. Mindenesetre stílszerű is a róluk szóló beszámolómat ennél az idézetnél befejeznem. Ottliknak a *semmittevés* mellett felhozott érvei ugyanis vannak annyira erősek, hogy az ember úgy *érezze,* már nem kell hozzájuk *tennie semmit.* Legalábbis bennem ez a *pontatlan érzés* most megvan – *biztosan.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

VIII.

COGNITUM |

JÁTÉKOS PÉLDAMONDAT AZ ÉRTELEMMEGRAGADÁS „KEZDETÉRŐL”

Annyira nehéz a kezdetet megtalálni.
Vagy inkább: nehéz a kezdetnél kezdeni.
És nem megkísérelni tovább visszamenni.
Ludwig Wittgenstein (1989b, 129.)

1. Hol is kezdjem?

Egy előzetes megjegyzés hadd álljon ennek az előadásból született írásnak a kezdetén, még a példamondat előtt.

Na, kezded már érteni? Kisiskolás koromban ismételgette ezt a kérdést gyakran egyik tanárom, kellőképp idegesítően ahhoz, hogy azóta is a fülembe csengjen. Pedig megértést nehéz *elkezdeni,* mert mintha épp magát a kezdetet nem tudnánk tetten érni – holott nap mint nap gyakoroljuk. Nem tudni, hogy a megértés, az értelmet tulajdonító megragadás pontosan hol, mikor, hogyan kezdődik.

Honnan ez a nehézség? Az értésfolyamat megértési szekvenciákból áll. Ezek minden stációjuknál már valamennyire bevégzett események. Felfogásunk számára a megértés azért nem lehet keletkezőben, mert, még ha kezdetleges, homályos módon is, de ezt már eleve egy meglévő értés, megragadott értelem teszi lehetővé egyáltalán. Ha értünk valamit, akkor nem annak a kezdetét értjük, hiszen benne a megértendő már kezdetben is valamilyen módon értve van.

Az értésfolyamat-kezdet érthetőségének nehézségeit a *Kezdetben volt az Ige (logosz)* frázisa sem könnyíti meg. A *logosz* itt nem a kognitív értés kezdetét jelenti, hanem a végcél megadását, a beteljesülési céllal együtt teremtett

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

világ kinyilatkoztatását, az értelem „beleteremtését” a létezésbe, a világ értelmi áthatottságát, lét és hit gondolati egységét, eredendő koegzisztálását. A ’Kezdetben volt az Ige’ *logoszában* is már eleve értelemegységként foglaltatik benne az, amit ’jó hírként’ értésre ad.

Itt muszáj pár könnyen adódó félreértésnek elejét vennem. Többek számára nyilván érthetetlen az értésfolyamatra vonatkoztatott *Hol is kezdjem?* kérdés. Hiszen tudjuk: az értelemmegragadási kezdet iránti érdeklődés elejétől fogva jellemzi az atlanti filozófiát, amely a problémaértési folyamat kezdetét a *csodálkozásnál* tételezi, míg az általánosabb, egyszerűbb felfogási értéskezdetet a szenzitivitásnál, az *érzéknél* szokta fellelni. Inger, érzet, észlelet, sejtelem, ösztön, sugallat, emlékfoszlány, vágy: ilyen és ehhez hasonló fogalmak képviselik ez utóbbi esetben az értési folyamat kezdeti tárgyát. A kezdeti *tárgy* azonban nem kezdeti értés. Pusztán egy tárgy nem értet meg műveletet.

De ami igazán nehézzé teszi, hogy a megértést miért nehéz a kezdetnél kezdeni (s nem próbálni „visszamenni tovább”), ez annak kérdése, hogy folyamatát tekintve az *„értelemrögzítés”* hogyan érhető tetten lezajlása elindulásakor. Ez a *terminus technicus* a Tengelyi Lászlótól ismert distinkcióra utal, aki elválasztotta az *értelemképződést* az *értelemrögzítéstől.* A különbség lényege: az értelemképződés az „élettörténet” tapasztalati, értelem által jórészt uralhatatlan, „magától meginduló és önállóan lejátszódó” reflektálódása, míg az értelemrögzítés a dolgok megragadásának és önmagunk azonosításának (Husserl szavával) „értelemegységekben” végbemenő, „értelemadó tudata” (Tengelyi 1998, 129. ff.; 2007, 44. ff.)

Írásom sem *pró,* sem *kontra* nem foglalkozik az értelemképződés jelenségkörének Tengelyi által adott fenomenológiai és lételméleti beállításával, ahogy diakritikai filozófiájával sem, amelyet másutt már méltattam (Hévizi 2015). Az értelemképződés nyelvi kifejezése sem a jelen esszé tárgya; ezt az előző fejezetben – egy másik példamondat elemzésével (ez volt a 2., képzettársításos „nyelvlecke” Ottliktól) – már megtettem. Most annak elemzésére szorítkozom, hogy az éppen képződő értelemrögzítés darabossága, szekvencialitása hogyan jelenik meg a *nyelvi kifejezés* szintén egységekkel (szavakkal, mondatokkal) alkotott szekvenciáiban.

Darabosságot mondok, hisz, mint a bevezetőben említettem, minden értelem, a leghomályosabb és leginkább eldöntetlen is: egység – értelemegység. Vehetjük úgy, hogy egy-egy kvantum. Ellenben a megértési folyamat tapasztalási kezdete inkább hullámtermészetű, ahogy ezt Zahavi (2019) találó metaforája is jelzi Bergson szemléletének újszerűségét méltatva. Minden

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

értelemegység-kvantum már eleve *előállt,* hullámként viszont örökké *előállóban van.* Akár a *je-ne-sais-quoi,* a tudom-is-én-mi adja számunkra az értelemegység-előállások szignálját, akár valamilyen *mint*-struktúra (*ez* olyan, mint *x*), ezek nyelvi kifejezésekor eleve értelemtulajdonítás történik, azaz értelemrögzítés. Ezért magának az értelem képződésének, *produkálódásának,* ha szoros értelemben vesszük, soha nem lehetünk megértői, hiszen az mindig eleve már képződésen átesett értelem: *produktum.* A megértéskezdet hullámtermészete inkább úgy képzelhető el, hogy a megértés épp csak *mozgásba lendül,* annak tárgya így kezd része lenni az értési folyamatnak. A megértendőből innentől kezdve azonban, vagyis már a kezdet első pillanatában, mindent *egészében* értünk, még akkor is, ha csupán valamicskét értünk belőle, és ha ez az értelmi keret később lecserélődik.

Például egészében vett jelentésmegragadással, értelemrögzítéssel értjük a dolgot már a *sejtésnél* is. A sejtés is egészleges értelemkomplexum. Teljes propozicionális tudomásunk van róla – az, hogy a sejtett dolgot, kellő bizonyíték híján, csak elégtelen alappal állíthatjuk, ezért állításunk róla bizonytalan: sejtés. A *Sejtem, hogy hazudtok* állítás egy teljes, hiánytalan értelemkvantum. A bizonyítéknak vagyunk híjával itt, nem a megértésnek. A bizonyossághiány állítása hiánytalan értelemegységként válik értetté.

Ha értelemképződményünk fizikai tárgy volna, azt kellene mondanunk róla, hogy az idői létének csak *endurantistái* lehetünk, *perdurantistái* nem. Úgy értem: a megértés értelemképződési eseménysora már eleve folyamatban van, amikor annak kezdetére rákérdezünk az értelemrögzítés során. *Ha megértés megy végbe, az értelemképződés már értelemrögzítésként zajlik.* A megértési szekvenciáknak nincsenek részenkénti, fokozatos megjelenései, előbukkanásai az időben, olyan módon, mintha Dalí megolvadt óraszerkezetei „hajolnának át" a *múló* kezdet semmijéből a *jelen* meglétbe, majd onnan is tovább folyva a szintén rész szerint való *jövő* létezésbe.

Persze van eset, hogy az égvilágon semmit nem értünk egy dologból: amikor, úgymond, se kép, se hang nincs róla. Csakhogy ekkor is fennáll a teljes és egészleges értés esete, nevezetesen: a *semmit-nem-értés teljességéé.* Itt sem az értés kezdeti impulzusa, kibontakozási folyamata az, amellyel dolgunk van. Amennyiben tudomással bírunk a semmit-nem-értésünkről, akkor *ez* az értelemegység áll előttünk teljes és kész értelemként. Egészleges tudomásként értjük és tudjuk, hogy semmit nem értünk és semmit nem tudunk.

Paradox módon mégis bővében vagyunk kifejezéseknek, amik épp a megértési folyamat kezdeti, képződésközeli szakaszaira utalnak. Ilyenekre

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

gondolok, mint pedzegetem a dolgot, kezdem kapisgálni, valami eszembe jut, kezd derengeni, rémlik a dolog, kezdem érteni. Ezek szerint a nyelvünk mégis tud olyasmit a megértési kezdetről, amit a tudásunk nem tud. Az értésfolyamatnak ez a rejtélyes beindulása az, amit nehéz valóban a kezdetén kezdve megragadni.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a hozzám legközelebb álló filozófia, az úgynevezett kettősfolyamat-elmélet *(dual-process theory),* ez a napjainkban egyre elfogadottabb elméleti platform kettős rációban, kétféle – egyaránt racionálisnak tekintett – észhasználatban, kétféle módon felfogó tudatban gondolkodik. (A legnépszerűbb könyv erről a kérdéskörről magyarul kétségkívül a Nobel-díjas Daniel Kahnemané, címe *A lassú és gyors gondolkodás.*) Felfogásunknak e kétféle műveleti rendjét, mint ezt ebben a könyvben már többször kijelentettem, *detekciónak* és *kogníciónak* hívom. Az említett bonyodalom abban áll, hogy ha *kétféle* felfogási móddal (rációval) számolunk, akkor az értési folyamatoknál is *kétféle kezdet* – egy detekciós és egy kognitív kezdet – leírására kell kísérletet tenni. (Az előbbit, mint jeleztem, az ottliki példamondat elemzésével már bemutattam.) Jelen írás most egyedül a (kognitív) *értelemrögzítés* kezdeti stációit próbálja megragadni.

2. Egy játékos példamondat

Mielőtt példamondatjátékommal előállnék, muszáj (a játékot még félretéve) tőlem telhető pontossággal rögzítenem, hogy ez voltaképp mire is kívánna megfelelő példával szolgálni. Azt szeretném megragadni vele, hogy miként adhatók meg a kogníció, a fogalmi tudásszerzés folyamatának kezdőlépései.

Erre példát találni, mondhatná bárki, látszólag könnyű. Mondván: elég rámutatnunk valamilyen érzéki, empirikus impulzusra (inger, érzet, észlelet, sejtelem, ösztön, emlékfoszlány, sugallat, vágy stb., korábban már említettem őket). Csakhogy ezeknek egyike sem jöhet számításba itt kezdeti minőségként, amellyel rácsodálkozunk egy eddig nem látott jelenségre (jelenésre), mint az egyszeri ember a teknősre, fejét vakarva, hogy ez vagy valami, vagy megy valahová. A (kognitív) értelemrögzítés nem kezdődhet *adott jelenségen* (mert így arról már egy értelemegység teljességével adna hírt), csak magán az *adódási folyamaton.* Más szóval, nem kezdheti egy „valamin”, hanem csak egy „valahogyanon”: egy vagy több kezdeti műveleten.

Ennek bemutatásához választottam olyan példát, ahol egy érthetetlennek vagy értelmetlennek tűnő hangsor hallatán lép működésbe jelentéstulajdo-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

nító mentációnk. Az értelmi megragadás, a kognitív szakaszba lépett értelemképződés vizsgálatához ezt a példamondatot javaslom.

Ötleménynél a talpszer, talpvalónál az állmány
a lőnyödelmük zsengeszeri létenye.

Tegyük föl (amit, nagyon remélem, nem alaptalan föltennem), hogy ezt a szörnyű mondatképződményt mindannyian *közleménynek* fogjuk sejteni, anélkül azonban, hogy akár halvány fogalmunk is lenne arról, *mit közöl.* Azért remélem ezt, mert most épp erre a *'halvány fogalmam sincs'* állapotra van szükségünk.

Ennél ugyanis, szemben a *tudom-is-én-mi-ez* detektálásának esetével, nem rendelkezünk olyan jelzés evidenciájával, amely biztosíthatna bennünket, hogy itt valóban egy észlelhető, létező *jelenséggel* van dolgunk. A fenti mondatszörny olvastán nem észlelünk semmit (saját tanácstalanságunkon kívül). Ez csak egy mondat. Lehet, hogy halandzsa. Lehet, hogy nem is vonatkozik semmire. Nekünk viszont most pontosan erre az értettségi nullpontra van szükségünk, ahonnan kezdetét tudja venni kogníciónk elemi műveleteinek vizsgálata.

Hogyan? Vegyük úgy: egyelőre még az sem biztos, hogy a mondat valóban közlemény-e, vagy ez csupán sejtésünk róla. Mivel a kogníció képessége minden ép mentációjú ember sajátja, az értési nullponthoz közeli helyzetünk jelen pillanatban fennálló azonossága lehetővé teszi, hogy innentől kezdve minden egyes olvasó magán is ellenőrizhesse a további lépéseket. Jelenleg, Karinthyval szólva, mindannyian „nagy jó társak vagyunk a seholban": a teljes értetlenségben.

A következőkben bizonyos fázisokat különítek el a kognitív értés kezdőszakaszaiként. Hat ilyen szakaszt nevezek meg: 1. *megütközés,* 2. *pedzegetés,* 3. *kapisgálás,* 4. *latolgatás,* 5. *felötlés (derengés),* 6. *jobban értés.* Normál esetekben közülük a közbülsőket szinte azonnal átugorjuk, mert rögtön tisztázódik a félreértés, félrehallás, esetleg tévesztés. Itt azonban szándékosan lépésről lépésre haladunk.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

3. Megütközés, pedzegetés, kapisgálás

Első szakasz: a *MEGÜTKÖZÉS* fázisa.

Van ennek a kezdő, értetlenségi szakasznak egy remek irodalmi ábrázolása. Példamondatunknál elsőként kézenfekvő is erről megemlékeznünk. Ez szintén Karinthy Frigyesnél lelhető fel a *Halandzsa* című, klasszikus humoreszkjében, ahol is egy „jó modorú, szerény fiatalember" a következő, érdeklődő kérdéssel fordul immáron másodjára az alkalmi kávéházi asztalszomszédjához: „Csak azt akartam tudni, hogy a pincér ebben a kávéházban is kiszera méra bávatag, ha lehet."

A kogníciónk első mozzanata ez: észrevenni magunkban az értésfolyamat addigi működésének *megszakadását.* A *Diaphoron* című könyvemben sorra vettem a filozófia ismert „értetlenségi" kezdeteit: a csodálkozás (Platón, Arisztotelész), az álmélkodás, a meglepetés és az ámulat (Adam Smith) mellett a schopenhaueri (2021, 67.) változatot is *(Perplexität),* a döbbent zavart, amelyet talán a *megütközés* szó adhat vissza legpontosabban. „A filozófus ugyanis mindig ama megdöbbenése *[Perplexität]* révén lesz filozófus, amelytől szabadulni akarna." (Megjegyzem: Schopenhauer kiemeli, hogy a filozófusban – ahhoz, hogy azzá legyen, ami – a *világ* kelt megdöbbenést. Nem holmi játékos példamondat.) Az imént felidézett kifejezések közül a *megütközés* illik kogníciónk kezdőfázisára, beleértve a szabadulási reflexünket is, amely a megütközéssel járó zavarodottságunkat és az ennek kudarca okozta tanácstalan döbbenetünket kíséri.

A felfogási filmszakadást a zavarodottság tipikus reakciója szokta kísérni részünkről: *Mi van?! Mit mond?! Megsüketültem?! Meghülyültem?! Vagy ő hülyült meg?!* Ha példamondatunk jelentéshiányos frázisa *(kiszera méra bávatag)* tudományos előadás közepén hangzana el, oda minden előzmény nélkül beszúrva, akkor a tanácstalan hallgatóság tagjai is ugyanilyen kérdésekkel fordulnának egymáshoz. Mégpedig azért, mert úgy hisszük: ezt a mondatot *értenünk kellene.* Az érthetetlen nyilatkozat a beszédszituációban olyan benyomást kelt (miként Karinthy humoreszkjében is), hogy közlemény irányul felénk, ami miatt joggal feltételezzük, hogy ez tartalmas közlést foglal magában, amelynek nyilván jelentése, értelme van.

Az értésmenet megszakadásának döbbent és zavart konstatálása fontos következtetés levonására ad alkalmat. Rációnk másik fajánál, a detekciónál megállapítható volt, hogy az nem létezik előzmény nélkül, hiszen legtöbb észreveendőnket egy korábbi állapottól való eltérés nyomán, azaz *változásként* vesszük észre. A kogníciónál is hasonló a helyzet. Ez úgy veszi kezdetét,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

hogy az értésfolyamatunk szakadásával szembesülünk. Ebből következik, hogy ebben az esetben is van előzmény. Ez nem más, mint az ismereti és tudásfelület, ahol az értés váratlan megszakadásától olyan mély zavar áll be, hogy az döbbenetet kelt. A kogníciós értelemrögzítés kezdeténél tehát van ugyan megértési nullpont, még sincs abszolút kezdet. Mindig már eleve számos dolgot értve kezdünk el – *nem érteni* valamit.

Második szakasz: a *PEDZEGETÉS* fázisa.

Ebben a fázisban már nem értetlenkedünk, mi több, többé-kevésbé túl vagyunk a megütközésen is. Ekkorra kezd megszilárdulni bennünk a közlemény jelentésességének a sejtelme, annak a határozott gyanúja, hogy, még ha nem is értjük, itt egy jelentéses értelemegységgel állunk szemben. Ez egy *irányt előlegző,* prediktív döntés hozadéka. Ez a *folyamatfogalmi* – szakszóval: *proceptív* – döntés egy szinte vaktában megtett útválasztásban áll, amerre majd a hiányzó jelentés keresésében tapogatózni fogunk. Mostani esetünkben arról döntünk, hogy innentől kezdve minek tartsuk ezt a közleménynek tűnő expressziót: 1. halandzsának, 2. ismeretlen nyelvű szövegnek, 3. archaikussága miatt érthetetlenné vált közlésnek, 4. netán egy részleges tudatvesztés verbális jelének, amit a mondat közlőjének valamilyen mentális zavara okozott.

A pedzegetés szavunkat azért tartom jónak erre a még mindig nagyon kezdetleges értésfázisra, mert képszerűségében és etimológiájában a sikeres horgászat első, jellegzetes pillanatát idézi, amikor is először rezdül meg a horoghoz kötött „úszó", az a *pecek (pöcök),* amelyből a pedzegetés szavunk is ered. Pedzegetni valaminek az értelmét: ez példamondatunk esetén még csupán annyit foglal magában, hogy egyes szavak és szintaktikai mozzanatok megerősítik bennünk a mondat – egyelőre csak általában vett – értelmességének gyanúját. A mozzanatok, amik itt jóváhagyásra *(assensio)* alapot adnak, az alábbiak: példamondatunk szintaktikailag jól formált (például névelői és írásjelei vannak), morfológiailag korrekt eljárásokkal él (toldalékolások és szóképzések ismerhetők fel benne), szógyökökre utaló, fragmentális szemantika jellemzi (például *talp, való, szer, áll, lő, zsenge, lét*).

Harmadik szakasz: a *KAPISGÁLÁS* fázisa.

Hadd kezdjem ennek a fontos szakasznak a jellemzését a szó etimológiájával. A *kapisgálás* a latin *capere,* olasz *capire* szóból származik, ami kezdődő felfogást, értési kezdeményt jelent. Beléptünk tehát a kogníció műveleteinek hagyományos jelentéskörébe. A kapisgálás alapvető vonása a *szinguláris jelentéskeresés.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

A mondat jelentésének kapisgálásakor elsődlegesen az *egyes szavakét* próbáljuk kitalálni; ezért is definiálom a folyamatnak ezt a fázisát *szinguláris* jelentéskereséseként. Persze a szingularitás mindig csak viszonylagos itt, hisz a mondat egyes szavainál a jórészt tanácstalan kapisgálás óhatatlanul áthallást eredményez egy másik szónál is. A kapisgálás műveletsorai azonban így is jól elkülöníthetők. Ezeket részben *asszociatív,* részben *retroduktív* módon hajtjuk végre. Ez utóbbi, a retrodukció azt jelenti, hogy az új fogalmat egy már ismert fogalomcsaládra vezetjük vissza a „családi hasonlóság" elve szerint. (Zárójelben: a retrodukció fogalmát nem husserli, hanem pierce-i jelentésben használom: nem érzetekre való visszaemlékezést, hanem *ismert fogalmakra való visszavezetést* értek rajta, lásd Pierce 1931.)

Példamondatunk esetében az asszociációk (A) *képiek,* a retrodukciók (R) *fogalmiak.* Mutatom, miként kezdjük el kapisgálni az egyes szavak jelentését példamondatunknál, természetesen valamennyi esetben kérdőjelesen. Milyen jelentés felé mutathatnak?

- *ötlemény* (R: szó) → ötlet, felvetés?
- *talpszer* (A: kép) → alapeszköz?
- *talpvaló* (A: kép) → alapvetés, alapelem?
- *állmány* (A: kép) → állvány, teherbírás?
- *lőnyödelem* (R: szó) → lövés, telitalálat?
- *zsengeszeri* (A: kép) → elsődleges, ifjúi?
- *léteny* (R: szó) → lény, létezés?

Az asszociatív és a retroduktív eljárás tehát az első igazi értelemrögzítő művelet a kognícionk oldalán. Velük kezdenek feltünedezni az értelemképződés kognitív folyamatának *tartalmai,* igaz, még mindig a mondat szavainak „vastagon" kérdéses jelentésfelhőin át. Bár az egyes szavak ködös, felhős képe elég homályos ugyan, de egyes elemeik a jelentésükben már egymásra vonatkozásokat, relációkat mutatnak. Ez már elég ahhoz, hogy beindítsák a kogníció kezdőfolyamatának újabb szakaszát; ez a latolgatás.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

4. Latolgatás és felötlés (derengés)

Negyedik szakasz: a *LATOLGATÁS* fázisa.

Miután értelemdeficites példamondatunk szavainak „jelentésfeltőkésítéséért" az asszociációk, valamint a retrodukciók megtették a magukét, rendelkezésünk áll akkora tartalomállomány, amekkorán már kezdetét veheti annak rendezése is. Ez megy végbe abban a folyamatban, amelyet úgy hívok, hogy a mondatértelem *latolgatása.* Ennél nem az egyes szavak szinguláris jelentésadása zajlik, hanem már a mondatértelem *konnektív* és *abduktív* megragadása. Kapcsolódások körvonalai, hipotéziskezdemények keretei tűnnek föl jelentésdeficites mondatunknál. Ez az értelemkapcsolatok létesítésének, a lehetséges értelemadás kereteivel való számvetésünknek a szakasza. (A retrodukció és az abdukció között tett fontos különbségben szintén Pierce-t követem.)

Míg a *konnexiók* részleges értelemegységeket nyernek ki az egyes szavak tartalmi állományából, addig az *abdukciók* átfogóbb módon adnak keretet a fogalmi kapcsolatoknak, amivel összefogják őket.

A közlemény még mindig homályos értelmét akkor kezdjük latolgatni, ha szemantikai analógiát, érintkezést vélünk felfedezni bizonyos szavak között, amelyek azután további jelentésbeli érintkezéseket hoznak mozgásba. Ez nagyjából megfelel annak, amire Szabó Zsigmond a „sémarohanás" fogalmával utal. Ez nem más, írja Szabó (2005, 139.), mint „az éppen rendelkezésre álló fogalmak összevillanásából, egymásra vonatkoztatásából kiinduló játék. Ahogy az egyik aspektust a másikon »keresztül« nézzük, új, korábban nem látott részletek rajzolódnak ki mindkét aspektuson belül."

Ezek a latolgatott érintkezések akár egész szócsoportokat is bevonhatnak a maguk kapcsolati játékába a példamondatunkon belül (amelyet persze egészében véve, vagyis közleményként, még most sem értünk). Általuk vonatkoztatási keretet próbálunk adni bizonyos szavaknak. Megpróbáljuk ebbe a keretbe belehelyezni azok lehetőleg minél nagyobb hányadát. Ez a keretmegadási és fogalmi átvitel az abdukció. Ez a művelet Anna Sfard (1991, 19.) nyomán „kondenzációs fázisnak" is hívható (mások „kapszulációs" szakasznak hívják), ahol is a jelentésszekvenciák mintegy „összepréselődnek" *(squeezing)* és így kezelhetőbbekké válnak.

Tehát miután kognícióink a mondat bizonyos szavait a relációk *hálózatképző csomóinak* próbálta látni (konnexió), ezt a hálót mintegy ráfeszíti bizonyos szóegyüttesek adta rámára, hogy közös jelentést adó keretet képezzenek (abdukció). Mondatunknál mutatok egy példát a vonatkozási keret kialakítására: ez a *vadászati* értelmi keret.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

- léteny: *élőlény*
- zsengeszer: *fiatal állat*
- lőnyödelem: kilövés, *kilövendő*
- ötlemény: felötlik, *felbukkan*
- állmány: *vadászles*

Ez elég jó arány. A „sémarohanás" a névelőket leszámítva a mondat *hét* jelentésdeficites szavából *ötnél* is értelemre utaló kapcsolatot tudott létesíteni. Ezek szerint valami olyasmiről szólna a példamondatunk, hogy egy vadászlesről kilőnek egy felbukkanó élőlényt, egy fiatal állatot.

Meglehet. De ha ez így van, akkor mi a *talpszer* és a *talpvaló* jelentése? Ez probléma. Ráadásul van ezzel a vadászati „kondenzációval" nagyobb baj is. Nevezetesen az, hogy a mondat vadászati keretű szemantikája erősen ütközik a szintaktikájával. Mit jelent ez?

Idézzük fel újra példamondatunkat, majd ennek vadászati keretezésű felfejtését. „Ötleménynél a talpszer, talpvalónál az állmány a lőnyödelem zsengeszeri létenye." A közlemény – kihagyva persze a két, még így sem értett szót – nagyjából így szólalna meg vadászati „nyelven": **Felbukkanásnál az X, az Y-nál a vadászles a kilövendő fiatal állat-lény*.

Lássuk be, ennek a mondatszörnynek semmi értelme nincs. A 'vadászles'-be nem magyarázható bele semmiféle „állat-élőlény", sem fiatal, sem öreg. Kondenzációs kísérletünk sajnos csődöt mondott: lecsapódott benne egy értelmezési lehetőség, amivel azonban sajnálatos módon nem megyünk semmire. Az értelemrögzítési folyamat újra kibillent átmeneti, *metastabil* helyzetéből, és ismét *instabillá* vált.

Ötödik szakasz: a *FELÖTLÉS* fázisa.

Szerencsés esetben – és többnyire csak nagysokára – viszont fel tud ötleni bennünk valami, ami a jelentésadás sötétjébe mégis képes megoldást ígérve belevilágítani. Ez egy ötlet, amelytől új értelem dereng fel bennünk. A „felötlés" fázisa ritka és kikényszeríthetetlen adomány, és a névadásában persze kulcsszerepe van a megoldást ígérő *ötlet* fogalmának.

Az ötletfogalomnak igen sok tisztelője volt a bölcseletben, de igazából csak Nietzsche (2007, 31.) adott neki filozófiai nobilitást, mondván, a filozófia maga is egy „képtelen ötlettel" *(ungereimter Einfall),* Thalész absztrakt egységelvével – azzal, hogy „mindennek anyaöle a víz" – vette kezdetét. Az ötlet laudációjában, immár a tudományra is kiterjesztve, Nietzschét hamar követte Weber *(A tudomány mint hivatás),* majd például Penrose *(A császár új elméje).*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Ez az ötlet példamondatunk esetében a jelentésességnek az imént megkísérelt vadászati értelménél átfogóbb keretét ígéri. Ez nem más, mint a *filozófiai* jelentéskeret. E szemantikai keretre olyan fogalmi háló feszülhet rá mondatunk szavaiból, amely filozófiai aspektusokból és vonatkozásokból áll:

- *ötlemény* = ötlet → episztemikus vonatkozás
- *léteny* = lét → ontologikus vonatkozás
- *talpszer*, *talpvaló* = megalapozás → fundációs vonatkozás
- *szer* vs. *való* = eszköz *vs.* mivolt → distinkciós vonatkozás
- *lőnyödelem* = célzat, telitalálat → intencionális vonatkozás
- *állmány* = állítás → konstrukciós vonatkozás
- *zsengeszeri* = elsődleges → prioritási vonatkozás

Ezzel a filozófiai „sémarohanással" és az általa kapott miniszótárral, amely már példamondatunk *összes szavát* tartalmazza, elkezdhetjük latolgatni a mondat értelmét, ami egyben a (kognitív) értelemrögzítésbe átmenő értelemképződési folyamat végéhez is közelít bennünket. Az ötlet által lehetővé tett latolgatás már egészlegesen, *tartalmas közleményként* kezeli a példamondatunkat. Az iménti, filozófiai regiszterátirat ugyanis nagyjából ezt az értelmet adja ki megfejtésként, előbb újra felidézve annak eredeti alakját:

Ötleménynél a talpszer, talpvalónál az állmány a lőnyödelmük zsengeszeri létenye.

↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓

Ötletnél az alapeszköz, alapvetésnél az állítás a teljessé válásuk elsődleges lételeme.

Kogníciónk hosszú utat járt be idáig, hogy végül értelmes állításhoz jusson egy erősen jelentéshiányos, érthetetlen mondatból. Az átiratban világossá vált filozófiai értelem ráadásul nem is tűnik ostobának.

Mit mond ki? Azt, hogy ötleteléskor, például egy koncepció felvetésekor, ennek létesítő és megtartó eszköze az, amely az ötlet elsődleges lételemének, hordozójának tekinthető, ilyen például fantáziánk, leleményességünk a hipotézis felállításában. Ha viszont alapvetésre teszünk kísérletet, netán elméletet alapozunk meg, úgy ennek teljessé válása megköveteli, hogy elsődleges lételeme a propozíció, az állítás legyen. Röviden: *az alapvetések teljességi feltétele az állítás, az ötleteké a szellemi ügyesség.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

5. Kis kanyarral a jobban értés felé

Aligha kétséges, hogy megérte az értelemképződés útját aprólékosan, lépésről lépésre végigkövetnünk átmenetben az értelemrögzítés kezdetéhez, hiszen ennek révén egy filozófiai értelmét tekintve komolyan vehető állításhoz jutottunk. Olyannyira kevés kétségünk maradhat efelől, hogy bizonyára van köztünk (jelen előadás hallgatói között), aki nem is érti, hogy halandzsagyanús példamondatunk értelmezésének imént feltáruló, kétségtelen sikere után miért van szükség még egy legutolsó szakaszra is, amelyet így harangoztam be: *jobban értés.*

Hatodik szakasz: a *JOBBAN ÉRTÉS* fázisa.

Sajnos: a „kevés kétség" is kétség. Az elsőre halandzsagyanúsnak is tűnhető példamondatunkra és annak rekonstruált filozófiai szótárára ez kiváltképp igaz. Az imént összerakott apró szószedetünkkel ugyanis, amelyet az asszociációk és retrodukciók, a konnexiók és abdukciók, vagyis a kogníciónk talán legtermékenyebb eljárásai segítettek nekünk összeállítani, van egy apró probléma. Az, hogy létezik egy *eredetije,* mégpedig a nyelvújítás korából, 1826-ból Verseghy Ferenctől. Ezt Molnár Dávid (2022) idézi fel egy címében is szellemes, emlékezetes írásában: *Az ontológia állatkertje.* Sokszor felidézett példamondatunk szavai Verseghynél az alábbi latin és latinos terminusok nyelvújítási alakját képviselik (mindegyik után zárójelben feltüntetem a hozzávetőleges mai fordításukat).

- *ötlemény* = obiectum (~ tárgy)
- *talpszer* = materia (~ anyag)
- *talpvaló* = subiectum (~ alany)
- *állmány* = substantia (~ valóság)
- *lőnyödelem* = ens, existentia (~ lény, létező)
- *zsengeszeri* = elementum (~ elemi)
- *léteny* = essentia (~ lényeg)

Mindezeket figyelembe véve Verseghy Ferenc szószedete alapján megadható példamondatunk filozófiai „fordítása". Ehhez előbb újra felidézem a példamondatot. Alatta áll az a mondat, amelynek nyelvújítási szavai különböző latin (latinos) terminusokat próbáltak átültetni a nyelvújítás korának magyar nyelvére. Alul pedig az a mondat olvasható, amely a Verseghy-féle

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

szószedetből alkotott állításnak a mai nyelven visszaadott, valamivel jobban érthető változata.

Ötleménynél a talpszer, talpvalónál az állmány a lőnyödelmük zsengeszeri létenye.

↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓

Objektumnál a matéria, szubjektumnál a szubsztancia egzisztálásuk elemi esszenciája.

↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓

A tárgynál az anyag, az alanynál a valóság az, ami a létezésük elsődleges lényege.

Mi a felötlés és a jobban értés közti különbség, ha mindkettő egészleges értelemkonstrukció, és nem csak részleges jelentéstulajdonítás? A felötlés mindig a felbukkanó ötlet kínálta, szükségképp az elgondolás kirajzolta, zárt pályán *belül* mozog. Bár minden ötletnek vannak előismereti feltételei, ennek ellenére: minden felötlés nyit egy *cognitum*-utat, amelynek zártabb sávján – addig, ameddig képes rá – viszonylag akadálytalanul halad előre. Ellenben a jobban értésnél hozzájuk képest *külső* körülmény jelenik meg. Ez végbemehet egy *factum brutum* előállása révén, amely változtat az értelemrögzítéshez használt, eddigi adatokon, vagy másik értelemrögzítő autoritás megjelenésével, amely más látószögből rögzít konkurens értelmet. A jobban értésnél – amelyet hívhatunk megfontoló számításba vételnek, ráébredésnek is egy másféle értési lehetőségre – az ötlet megértési mozgása beleütközik valami rajta kívülibe (szituációba, ténybe, más kontextusba), függetlenül attól, hogy ez a külső le tudja-e téríteni az értelemkonstruálási menetet a felötlés (ötlet) nyitotta, eredeti útról, vagy sem. Éppen ezért érdemes rá az óvatos 'jobban értés' fogalmat használni a 'megértés' szó helyett; ez utóbbi ugyanis óhatatlanul a kimerítő, teljes és autentikus felfogás képzetét keltené fel.

Mindenki eldöntheti, hogy példamondatunk „értelemegységekből" építkező filozófiai „értelemadásai" közül szerinte melyik a magvasabb vagy tanulságosabb: a pedzegetésekből és latolgatásokból született változat, amely, bárhogyan nézzük is, egy *fantomértelem,* vagy ez a most látott, eredeti, Verseghy-féle szómagyarítások nyomán adott, források által hitelesített értelem.

Milyen rövid összegzés adható a fentiekről?

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Kezdem azzal, amely számomra a leginkább elgondolkodtató. Ez az, hogy egy fantomértelmű mondat gondolatiságban, invencióban és kreativitásban nem okvetlenül marad el olyantól, amely nem fantazmagóriákból jött létre. Más szóval, kognitív rációnk kreativitásának korántsem akadálya, hogy hamis alapokon épülve, tévutakon járva adjon magvas értelmet magának. Az értelemképződés rögzítési kezdetei, kognitív útkezdeményei tévutak és zsákutcák hálózata is lehet. Tőlük (félre)vezettetve azonban mégis hamisítatlan értelemhez juthatunk el.

Hadd fogalmazzam meg ezt másképpen is. Ahogy az átélő megtapasztalás, a detekció valódinak vett jelzése is lehet téves (mert hamis riasztás), úgy a fogalmi megragadás, vagyis a kogníció valamely tévútja is vezethet a valódiság erős benyomásához. Ha valóban két rációnk van, más szóval, ha tényleg „kétfejűek" vagyunk, úgy – és ezt sajnos muszáj belátnunk – a kétféle tudat külön-külön működve *akár duplán is lehet tudatlan.* Csak együttműködésük hitelesítő ereje érheti el, hogy kisebb hibaszázalékkal kezdjünk pedzegetni és kapisgálni, latolgatni és megérteni bugyuta példamondatoknál jóval fontosabb, fajsúlyosabb tartalmakat.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

IX.

PÁRTERÁPIA |

FILOZÓFIA ÉS TUDOMÁNY: HOLTUNKIGLAN VAGY HOLTODIGLAN?

> [S]enki sem hiheti magát oly királyi önbecsülés, oly korlátlan meggyőződés állapotában, hogy az igazság egyetlen szerencsés udvarlója legyen.
>
> Friedrich Nietzsche (2012, 27.)

1. Egy idős pár

Akadhat, aki bolondériát és frivolitást gyanít az előadásom címe hallatán, amely párterápia-ötletet vet fel a tudomány és a filozófia párosánál. A bolondéria gyanúja jogos lehet, a frivolitás vádjáé nem. A bolondéria gyanúja azért lehet jogos, mert épeszű ember nyilván nem vállalkozna rá, hogy előadói fejjel nekirohanjon a tudomány és filozófia közti kapcsolat jó három évezredes gránittömbjének. Azonban a frivolitás vádját nem ismerném el.

A párterápia-ötlet mögött ugyanis nehéz kérdés áll. Ez nagyjából így szól. Mit kezdjünk azzal, hogy a filozófia és a tudomány vagy *egyazon ész birtokosának* hiszi magát, vagy ha nem, úgy mindkettő csak és kizárólag magánál lát működni *igazi rációt,* és a másiktól elvitatja az *épeszűséget?* Bolondéria és épeszűség-elvitatás előszeretettel üti fel a fejét párkapcsolatokban, ezért a tudomány és a filozófia ősi párosát most a zűrös együttélésük keretében veszem szemügyre.

Előzetes megjegyzés aggályoskodóknak. Már Diltheytől közismert: nincs olyan, hogy *„a” filozófia*, hanem csak filozófiák vannak. A tudományfilozófus Hacking (1999) pedig *„a” tudomány* egységébe vetett hitet tartja már kétségesnek. De a játék kedvéért most tekintsünk el ettől. Vegyük tehát „a” tudományt és „a” filozófiát olyannak, amilyennek egy laikus észhasználó is

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

veheti: nevükben egyes számban használt, önálló entitásoknak. Ilyenekként fogja ez az előadás őket megszemélyesíteni.

Bár valaha volt legénykorában a tudomány a természetrajzhoz, csillagászathoz, orvoslástanhoz vonzódott, hajdan volt leánykorában a filozófiát pedig a *logosz,* a teremtő beszéd varázsa és a mitikus-vallási bölcsesség szeretete vonzotta, mégis, mint ezt jól tudjuk, hamar egymáséi lettek. A tudomány és a filozófia párosa így a világ *legősibb mentális együttélésének* vehető, természetesen az egymás iránti vonzalom mély és erős mitikus gyökereivel. Nem véletlen, hogy az első *ókori* bölcsek, majd az első *újkori* gondolkodók egyszerre voltak természettudósok és filozófusok. A tudomány és a filozófia tehát matuzsálemi páros, persze az együttélés minden bújával és bajával.

Sajnos jó ideje mintha ez utóbbiak, az összezördülések lennének túlsúlyban.

Igaz, már kezdetben sem volt teljesen egyértelmű, hogy az inkább férfiasan kemény, céltudatos tudomány és a tágabb látókörű, praxisra inkább nőiesen érzékeny filozófia együttélése *patriarchális vagy matriarchális* elsőbbségi rendet követ-e. Hamar kérdéses lett, otthon ki hordja igazából a nadrágot; kinek tiszte az, hogy, Rorty (2007, 297.) szarkasztikus szavait idézve, tőle származzon az „Egyetlen Igaz Számadás" arról, „Hogyan Vannak a Dolgok Valójában". Merthogy a végső igazság kimondására mind a tudomány, mind a filozófia *kizárólagosan* tartott igényt.

2. Hegemóniatörténet dióhéjban

Amikor a természetismereti számítások és bölcsességszerető belátások párosa éppen csak összekerült, a babiloni és egyiptomi ősidők mézesheteiben leginkább a csillagászat és a mértan volt domináns, vagyis az (ekkor még mítosz hátterű) *tudomány.* De ez a prioritási rend már a preszókratikusoknál is, például Parmenidésznél, megfordult. Az örök dolgok tudása az igazság útja lett, az (ekkor még szintén mítosz hátterű) *filozófiáé,* míg a mindig változandóké – és a természet többnyire ilyeneket szokott elénk tárni – a csalárdságé. Platón az észben és szükségszerűségben köztudottan mintaadó atyát látott, a természetanyát viszont már csak befogadónak, világra hozónak mutatta fel (*Timaiosz,* 50–51).

Ez a szerepmegoszlás azonban sokáig nem fenyegette a filozófia és tudomány együttélését, akik még az Arisztotelész-kortárs Xenokratésznél is fenséges uralkodói párként jelennek meg. A filozófiai Ész (nusz) az égi főhatalmat testesíti meg, neve *Monász;* királyné hitvese, a Világlélek-*Düász*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

pedig az égbolt alatti, változandó dolgok fölött uralkodik (Bugár 2005, 149.). A *scientia,* a szélesebb értelemben vett tudomány még a középkorban is a saját részének, ha nem is a jobbik felének tudta a bölcseletet, beleértve a teológiát.

Ám ha egy ugrással a tudomány és a filozófia együttélés-történetének jelenkori végére ugrunk, már más helyzetet találunk a fenséges együttélés helyett. Halljuk például a tudomány emberét, Stephen Hawkingot (1995, 177.): „Micsoda bukás az Arisztotelésztől Kantig terjedő nagyszerű filozófiai tradícióhoz képest", sajnálkozik *Az idő rövid története*ben, hogy manapság a filozófus képtelen „lépést tartani a tudományos elméletek fejlődésével", csak „nyelvi elemzéseket" művel! Így nem csoda, szól a színlelt sajnálkozás, hogy a filozófia művelése is a nyakába szakad a fizikatudománynak, biológiának, kibernetikának (nem kívánt törlendő).

Úgy tűnik hát, hogy a tudomány és filozófia együttélés-története visszatérőben van a patriarchális ősidőkhöz. A világot értő tudomány újra fölébe látszik kerekedni a világról keveset tudó, legfeljebb csak bölcselkedni képes filozófiának. Jelen előadás sokat köszönhet Márkus György 1992-es székfoglaló előadásának, ezért hadd érzékeltessem a fölébe kerekedésnek a helyzetét az ő szellemes hasonlatával, amellyel azt fejezte ki Márkus (1994, 13.), hogy a tudomány harmóniája hogyan áll szemben a filozófia diszharmóniájával. Eszerint „*a* tudomány általános fogalma" korunkban a wittgensteini „családi hasonlóság" elvén alapul, míg „*a* filozófia egyetemes fogalma a családi ellenségeskedések modelljét követi".

Lehet, hogy a tudományokon *belüli* családi helyzet sokkal békésebb, mint a filozófiákon *belüli,* ám ez a fölébe kerekedés semmiképp sem áll a *közöttük* lévő helyzetre. Erre nézve maga Márkus ismeri el, hogy *egymás szemében* mindkettő csak lesajnálandó *Restbegriff,* maradványfogalom. Márkus szülő–gyermek metaforikáját idézve (*uo.* 8.): a tudomány-szülőanya filozófia jóval kevesebbet tud, mint a tudomány-gyerek, hivalkodik a tudomány; mire a filozófia-szülő rendre azzal triumfál, hogy a ténytudományok értékközönyössége, magába zárulása fölöttébb gyerekes éretlenségről árulkodik.

Márkus a tudomány és filozófia együttélésének jelenkori „antagonizmusáról" beszél (*uo.* 24.). Én is úgy látom, hogy együttélésük ambivalens párkapcsolat. Kifelé, a laikusoknak szívesen mutatják magukat békés egymás mellett élőknek, de befelé tekintve, az egymás közti viszonyuk sokkal viharosabb.

Kezdeném azon, miként néz ki ez a viharos pártörténet *kívülről,* laikus szemmel. Amikor így tettem fel magamnak a kérdést a tudomány és a filozófia együttéléséről a konferenciánk címe tükrében, hogy vajon vetélytársak-e

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

vagy szövetségesek, akkor ezt az összképet, bevallom, nem álltam meg kaján mosoly nélkül. Mert: *filmjelenetként* láttam magam előtt.

3. Családi viszály

Szirénázó rendőrautó áll meg egy kertvárosi ház előtt. Éktelen családi veszekedéshez szól a riasztás. Az egész utca visszhangzik tőlük. Rendőr becsönget; benn elcsöndesül minden. Kisvártatva nyílik az ajtó. Idős pár, a *tudomány-férj* és a *filozófia-feleség* kissé zilláltan, itt-ott vérfoltosan is, de mosolyogva nyit ajtót, kéz a kézben. Igaz, a férj másik, háta mögé rejtett keze egy kisbaltát szorongat, a feleségéé meg konyhakést. Meglepett arccal tudakolják a rendőrtől, hogy mi szél hozta erre.

„Még hogy veszekedés, nálunk?! Itt, a Legmagasabb Elmék, az Egyetemes Tudás Házában?! Hát nem köztudott-e, hogy mi egymásnak vagyunk teremtve ősidők óta? Nem a *tudományok doktora-e* a legtöbb katedrát szerző *filozófus?* Még diszciplínanevek is összekötnek minket: van *filozófiatudomány;* és van *tudományfilozófia.* Ki tagadná, hogy épp mi vagyunk a szellem legemelkedettebb párosa, a tudós magaslatú Bölcselet és bölcseletté nemesedett Tudomány kettőse, méghozzá szellemi sarjak, hozadékok egész sorával! Újabban összeköt bennünket az is, hogy egyként hódolhatunk új keletű, evilági urunknak, a nagy *Szcientometriának*."

Habár, szúr oda a tudomány-öregúr gonoszul az ő filozófia-feleségének Russellt (2010, 124.) idézve, egy különbség azért mégis van közöttünk: „tudomány az, amit többé-kevésbé tudunk, filozófia az, amit nem". Sokadszor hallhatja ezt fejéhez vágni a filozófia idős hölgye – avagy „ez a bolond nő, bölcsességed éltes asszonya", akit azért kétszer is „vad"-nak nevez Nietzsche (2004, 273., 134.) –, mert rögtön kész a Heideggert idéző (2009a, 19.) válasszal, mondván: ebből is látni, hogy „a tudomány nem gondolkodik". Ám mielőtt újra vér folyna köztük a környék szeme láttára, észbe kap a legmagasabb elmék tisztességben megőszült hitvesi párja. Újra ártatlan szemekkel néznek házuk küszöbéről a rend őrére és a kint álló laikusok csődületére, ezzel is bizonyítva, hogy semmi vita nincs köztük, nincs itt semmi látnivaló.

Ajtó becsuk; zár kattan; kíváncsiskodók szétszélednek. De bentről hamar felcsattan a szóváltás: *Ki az, aki nem tud? Ki az, aki nem gondolkodik? Te beszélsz, aki matematika-haveroddal legszívesebben most is csak síkidomként silabizálnál engem, és belepréselnél a természet nagykönyvébe? – Micsoda! Te mondod ezt, aki nélkülem ma is csak egy új teológia ostoba szolgálóleánya lennél, és így osztogatnád*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

az észt? Tudod, mi vagy te? A tudás imposztora! – Te meg tudod, mi vagy? A tudás impotense!

És újra zeng az utca tőlük.

4. Válogatott különbségek

Ebből sejthető, hogy a tudomány és filozófia mai együttélése nem a fatörzsükkel összefonódó, istenfélő, idős házaspár, Philemon és Baucis ovidiusi idilljére emlékeztet, mint inkább Bergmann *Jelenetek egy házasságból* című filmjének egymást gyötrő, de egymás nélkül meglenni nem bíró házaspárjára. Ami nem baj. Mert így legalább tudható, hogy a tudomány és filozófia kapcsolatát egy veszély biztosan nem fogja fenyegetni: az *aggkori elfásulás.* Ez pedig reményt ad kapcsolatuk javítására is, amire rászorulnak. Mondjuk, egy párterápiával.

Tapasztalt párterapeuták szerint a siker nem annyira a közös jóakarattól függ. Inkább attól, hogy ki-ki felfogja: miben más a másik, és miért jó, hogy épp ez a másféle másik él mellette. Kezdjük tehát náluk is itt, az *elkülönítésüknél.*

Tisztában vagyok vele, hogy számos filozófia táplál magában tudományambíciót, mint ahogy, nyíltan vagy rejtve, számos tudomány is szinte filozófiai orákulumnak véli magát. Velük ellentétben és ez esetben minden további indoklást mellőzve itt csak egyetértőleg idézem Wittgenstein (1995, 45.) kissé ingerült, ám igen pontos diagnózisát: „Bosszantó ostobaság, ha úgy állítják be, mintha a filozófia tudomány lenne.” Most tizenegy szembeállítással összegzem, miben látom markánsnak a tudomány és filozófia közti határt.

- *A tudomány tudásalapúan, architektonikusan építkezik – a filozófia új látásmódként újrakezdve létesül.*
- *A tudomány a maga válaszait nem hiszi végpontnak – a filozófia a sajátjait többnyire végpontnak hiszi.*
- *A tudomány állításai egymástól cáfolhatók – a filozófiai látószögek alapjai egymástól cáfolhatatlanok.*
- *A tudománynál az előrejelző eredményesség a döntő – a filozófiánál a látásmód tágassága, eredetisége.*
- *A tudomány jövőtávlatú, nem tradícióérzékeny – a filozófia múlttávlatú is, és igen tradícióérzékeny.*
- *A tudomány a bizonyosságok tényigazságát akarja – a filozófia ezen felül biztos észigazságot is követel.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

- *A tudomány mindig a változni tudó jelenségek tudása – a filozófia kutatja a változatlan lényegiséget is.*
- *A tudomány definíciót, érvet, adatot követel – a filozófiában a jelkép, gesztus is közvetíthet látásmódot.*
- *A tudomány magyarázatot, értéksemleges leírást ad – a filozófiában helyük van orientáló értékeknek is.*
- *A tudományban a kutatás többé-kevésbé folyamatos – a filozófiában előadódnak hosszú hallgatások is.*
- *A tudomány többnyire csapatmunkák hozadéka – a filozófiában mindig az egyéni teljesítmény dominál.*

Ez a 11 darab – *válogatott* – szembeállítás adja előadásom két tézise közül az elsőt. Eszerint tudomány és filozófia *egyenrangúan különnemű* páros. Nem egyazon ész birtokosai. Nem rendelhetők egymás alá. Nem egyesíti, nem foglalja magába őket harmadik, magasabb entitás. Egyik sem mintája vagy mércéje a másiknak.

Így hát a tudomány és a filozófia emelkedett szellemű párosa nyugodtan elrakhatja keze ügyéből a kisbaltát és a konyhakést. A tudomány: tudomány, a filozófia pedig: filozófia. *Másfélék.* Kisbaltával sem faragható tudomány a filozófiából, mint ahogy konyhakéssel sem aprítható bele a tudomány egyik filozófia levesébe sem.

*5. A különnemű*ség-tézis

Mit jelenthet a tudomány és filozófia kettősénél ez a *másféleség?* Rövid válaszom az, hogy alapjában a tudomány *egy-mivoltú, egy-értelmű,* míg a filozófia *két-mivoltú, kettős-értelmű*. Ez előadásom másik tézise. A továbbiak ezt próbálják kifejteni és indokolni. De előtte egy rövid közbevetés, elébe vágva itt is az esetleges félreértéseknek.

A filozófiának a kettős értelme nem jelent *kettős látáshoz* hasonló fogyatékosságot, összevetve, mondjuk, az egy-mivoltúan *éleslátó* tudománnyal. De éppígy többletet sem jelent, úgy vélve: a filozófia *két szemmel* lát, míg a tudomány csak *eggyel.* Ha arról akar valaki szerény képi analógiát, hogy miként fogja fel a két-mivoltúság és az egy-mivoltúság *egyenrangúságát,* akkor elég, ha odaállít egy képzeletbeli vonalra egy nagy Y betűt, mellé pedig egy nagy X-et. Az Y egyetlen talppal áll a vonalon, az X kettővel. De ettől egyik sem lesz több vagy kevesebb a másiknál. Csupán különböző. Az Y és az X eltérése nem

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

hierarchikus, hanem *diakritikai* differencia. Hasonlóképp egyenrangúan más, egymástól eltérő betűjelek ezek, ahogy kromoszómajelekként is egymástól eltérő, de egyenrangúan más biológiai nemet jelölnek.

A kromoszómákra vonatkozó utalással térek vissza párterápiánk résztvevőihez. A tudomány egy-mivoltúsága ezt jelenti: *egzaktság.* Erre is találó Wittgenstein (1989a, 19.) másik megállapítása: hogy a tudománynak, az „egyszerű jelek lehetőségének követelménye az értelem meghatározottságának követelménye". A tudomány egzaktsága abban áll, hogy a *meghatározások egy-értelműségi* igényével mér és számol, kauzális és logikailag definitív meghatározottságokkal igazol, cáfol, modellál, adatol, következtet, kísérletezik. A tudomány egy-értelműségi alapállásáról szól Galilei híres passzusa az *Az aranymérleg*ből *(Il Saggiatore)* (saját fordításomban közlöm):

> La filosofia è scritta in questo grandissimo libro che continuamente ci sta aperto innanzi a gli occhi (io dico l'universo), ma non si può intendere se prima non s'impara a intender la lingua, e conoscer i caratteri, ne' quali è scritto. Egli è scritto in lingua matematica, e i caratteri son triangoli, cerchi, ed altre figure geometriche, senza i quali mezi è impossibile a intenderne umanamente parola; senza questi è un aggirarsi vanamente per un oscuro laberinto.

> A filozófia megíratott e szemünk előtt folyton nyitva álló nagykönyvben (magam így hívom: világegyetem), ámde ez nem lesz érthető, ha előbb nem sajátítjuk el nyelve megértését, és nem ismerjük a betűket, amelyeken íródott. E nagykönyv matematikai nyelven íratott, a betűk háromszögek, körök és más geometriai alakzatok; ezen eszközök nélkül lehetetlen ezt emberi beszédnek érteni; nélkülük csak sötét labirintusban bolyongunk mindhiába.

Galilei veretes szavai, háromszor is használva az *érteni (intendere)* igét, azonban nem csak a megértés, az egzakt megragadás dicséretéről szólnak. A filozófia-feleség sok évszázadon át hitte magát fölényben tudomány-férjével szemben, különösen befolyásos teológia-lovagjával az oldalán. Ez a Galilei-passzus (nem felfogásának egésze) sajnos e fölénynek az *ellentétes irányú* kifejezése. Mondván: az univerzumba beleírt filozófiát, a világbölcsességet egyedül csak a tudomány olvashatja ki onnan, ez *értheti* egyáltalán, mert ez beszéli a matematika egzakt nyelvét.

A világosság kedvéért: a tudomány *egzaktsága, egy-értelműsége* itt nem tényszerűségnek és módszertani pontosságnak veendő. Inkább azt értem rajta, amit a *futurum exactum,* a befejezett jövő exactuma kimond: valami

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

egy-értelműen, éppen így létezik, és pontosan ekként is értendő, nem másként. A 19. században így társult például még a lelkiismerethez is az egzaktság, bizonyosság. Mondván: ennek a *léte* teljes, hisz megszólalva bizonyosan megtörténik bennünk, és a *jelzése* is teljes, hiszen egy-értelmű: vagy igen, vagy nem. Mondhatni, a tudomány előrehaladási alapállása úgy az egzaktság *(exactum),* hogy a *futurum exactum,* a befejezett jövő, a biztos eljövendő *teljesedésnek* a nyelvét beszéli. (Lásd a történeti szótár szócikkét: Körner 2007.)

Nem így a filozófia. Ez, mint mondtam, a tudomány egy-mivoltú, egzakt alapállásával szemben *kettős-mivoltú,* még ha ezt egyes filozófiai irányok, például az analitikus és a tudományfilozófia képviselői tagadják is. A filozófia kettős-mivoltúsága így hívható egy szóval: *ambiguitás.* Az ambiguitás a filozófiánál egyáltalán nem zavarosság, homályosság, kétértelműség, vagyis, a skolasztika nyelvén szólva, nem ekvivokáció, szemben a kristálytisztán hangzó univokációval. Hanem: *kettős-értelműség,* rációduálitás. Az ambiguitásnál érdemes emlékeztetni a szó eredeti jelentés-összetételére. Ez az *ambi,* 'kettős, kétféle', és az *agere,* 'mozdul' összetétele: a *kétirányúság.* Ambiguitáson a filozófiában sokkal pontosabb is volna *önmagán belüli ellenmivoltot* érteni.

A tudomány egzaktsága: a lét és a ráció elérendő teljes egységének alapállása, a tudásteljességgé *záruló* jövőé, a futurum exactumé, amit latin nyelvekben így is neveznek: futurum *perfectum.* A filozófia ambiguitása azonban nem a *perfectum* alapállását tükrözi, hanem az *imperfectumét.* Egy megmaradó, mert újra és újra feltámadó kérdés nyitottságáét: az imperfectum jelezte befejezetlenségét. Ez mindig ki van téve a filozófia kétféle, kettős-értelmű rációjának és e kettős-értelműség mögött a maga *két léptéke* közti mozgásnak.

6. Az ambiguitás-tudat ambiguitása

Mit jelent pontosan a filozófia ambiguitása *mint kettős-értelműség* és *kétirányú mozgás* két lépték között, szemben a tudományos egzaktsággal, amelynek eszménye ma is a matematizálható *egy-értelműség* és a kauzális *egyirányúság?* Azt jelenti, hogy a filozófiában látensen jelen van, és talán mindig is jelen volt, egy elemi *döntésesemény.* Ez (akár manifeszt, akár látens módon) mindenekelőtt abban dönt, hogy a dolog vajon meghatározandó legyen-e, vagy mérlegelendő; hogy a megismerés elve érvényesítendő-e nála, vagy a tételezésé; hogy értelemképződést volna-e helyesebb látni itt, vagy inkább értelemrögzítést; hogy igazságfelfedezést műveljen-e vele szemben az ész,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

vagy inkább igazságfeltalálást. (A distinkciók és szembeállítások sorrendben Arisztotelésztől, Kanttól, Tengelyitől, Bergsontól valók.)

A filozófiai észhasználat, ha nem is reflektál rá, nemcsak így indul el, döntéseseményként, de ez is kíséri végig, szemben a tudománnyal, amely eleve meghatározandók definiálásán munkálkodik. A filozófia viszont, nyíltan vagy hallgatólagosan, előbb döntés előtt találja magát, hogy egy dolgot hogyan *helyénvalóbb* felfognia: fogalmi meghatározásoknak, pontosításoknak érvek láncolata kísérte, folytonos fraktálmenetével, azaz a megismerés, megragadás érveket mérlegelő *kognitív* rációjával, *vagy* pedig egy másikkal, amely szintén a sajátja, az érzeti és akarati impulzusokra felfigyelő, elvek orientációját kereső, *detektáló* rációval.

A kogníció pontosító meghatározásokkal operál. Fogalmi, logikai megragadása nincs tekintettel az emberi léptékre, érdekre. Kognitív rációnk absztrakcióit nem irányítja a *kell,* a *szabad,* az *érdemes.* Sőt, akár Kant korlátozó, kritikai kérdésétől is függetlenítheti magát: „Mit *lehet* tudnom?" Kogníciónk ragadozóhoz hasonlít: amihez odakaphat, azt megragadja. A kogníció kimozdulhat az emberi léptékből, lévén, miként a fraktál is, léptékfüggetlen, *lépték-extern* művelet. A detektáló rációnk viszont (amellyel saját testünk érez, észlel, akar, vágyódik, szellemünk pedig jóváhagy, eltilt, orientálódik, megelevenít) nagyon is visszahajlik az emberi léptékre, érdekre, azaz műveletileg *lépték-intern.*

A léptékünkön túli, „hatalmas", *természeti* ráció és a magunk „kicsiny" *szellemi* rációjának a kettősét Nietzsche *Zarathustrá*ja kétféle „észnek" *(Vernunft)* hívja. Ez a kettősség nála már *A tragédia születésé*ben is a dionüszoszi és az apollói ész közötti színtérként, avagy, miként írja, a *mérték* (Maß) és *mértékfeletti* (Übermaß) játékereként jelenik meg. E játéktér két jelképes ellenpontja közül az egyik a delphoi mondás, a „mindent mértékkel", míg a vele szemben álló másik az, amely épp Nietzschétől való (1995, 98.): a „mérték *idegen* nekünk".

Nietzsche jó példa, hogy a filozófiában milyen szervesen van jelen a mértéken túli és mértéken belüli kettős-értelműsége, az *ambiguitás-tudat.* Sőt, az ambiguitás filozófiai jelentősége sem új keletű belátás. Már Merleau-Ponty szerint is együtt és egyszerre jellemzi a filozófust az „evidencia-vonzalom" és az „ambiguitás-érzék" (2005, 10.; a fordításon változtattam), valamint annak a belátása is, hogy „már fogalmánál fogva sem létezhet ambiguitás-tudat a tudat ambiguitása nélkül" (idézi Boisseau 1992, 235.).

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

7. Egy-értelműségről kettős értelemben

Az észhasználatok közti döntéseseményhez a filozófiában értelemszerűen kezdettől társulnia kellett a *kettős észhasználat,* a két ráció képzetének; társult is. Az atlanti filozófia ősidők óta rációketősséggel számolt, habár nem egyenrangú minőségekként: egyik oldalon a természeten túli dolgokat fürkésző, az örök lényegeket látó ésszel *(nusz, noészisz),* másikon a természeten átható, testekben lakozó és belátó értelemmel *(phrén, phronészisz).* Arisztotelésznél a „bizonyításban szereplő ész" főleg a „tudományos" lélekrészt szolgálja a nem változó dolgok megragadásához, ezzel szemben a „cselekvésben működő ész" a „mérlegelő" lélekrész szolgálatában áll a változó dolgok felfogásához *(Nikomakhoszi etika).*

A filozófia eredendő ambiguitása, saját természetéhez tartozó kettős-értelműsége ott van aztán Pascalnál a szív „észérvei" és az „indokló ész", illetve a kifinomult-intuitív és geometriai szellem közti különbségben. Ott van a kettős-értelműség Kantnál, aki már indulásakor különválasztja a megismerési rációt *(ratio cognoscendi)* az *Isten létezik* állásfoglalástól *(positio absoluta),* vagyis a metafizikai origó érvényét tanúsító tételezéstől; így ő az első, aki nyíltan *kételvű rációt* állít szembe az „elégséges alapról" szóló leibnizi, *egyelvű rációval.* Ott van a rációduálitás Schopenhauernél, aki először hívja ezt „kettőzött intellektusnak" *(doppelte Intellekt)* és két – megismerő, illetve késztető, kívánó – tudatnak *(erkennendes Bewußtsein, begehrendes Bewußtsein).* Jelen van a kettős-értelműség Wittgensteinnél már az 1930-as évek elején, aki elsőként mondja ki a rációik közti *egyenrangúságot,* nevezetesen azt, hogy Teremtőben és kauzalitásban gondolkodni: ez két „gondolkodási stílust" *(Denkstil)* jelent, amelyek közül *egyik sem racionálisabb,* nem észszerűbb a másiknál.

Továbbá ott van a kettős-értelműség, a rációduálitás jó másfél évszázada egészen jelenkorunkig: a filozófiai elme úgynevezett kettős alkatától és az ész kétféle (jártassági és leíró) tudásmódjától kezdve a spontaneitás és az absztrakció „kettős folyamatáról", a „kétosztatú elméről", az elme „bifurkációjáról" (Ambrus 2013; 2015), a fenomenális és kognitív tudatosságról szóló kortárs nézetekig. Megítélésem szerint a rációduálitás köszön vissza a környezetében szituált, cselekvő, testi vagy testbe ágyazott elme képének *különválasztásában* is az algoritmusaiban a testünkön túlra „kiterjedt" és adatait „kihelyező" elméétől *(enactive, embodied mind* vs. *extended mind, cognitive offloading).* Még akkor is kivehető ez az elkülönítés, ha ma már mindkét elmével kapcsolatos alapállás jócskán átvesz a másik nézeteiből.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Az ambiguitás az észbeli működés kettős-értelműségét juttatja érvényre. Az egyik rációnk: a felmérő, orientáló detekció. A másik rációnk: számításba vevő, dolgokat meghatározó, „végigszámoló" kogníció. A detekció *jelenvalót* mér fel. Azt figyeli, hogy mi *van,* és minek *kellene lennie.* A kogníció viszont a *helytállót* veszi számításba; azt, hogy mit tarthatunk *igaznak* róla.

Ennek következtében az ambiguus mozgás újra és újra kérdés elé állítja a filozófiát. Éspedig az elé a kérdés elé, hogy *a rációink szabta mértéken túl vagy azon belül tételezi-e magát.* A filozófia ezért lehet mindig is megkísértve agyrémektől, értelmetlenségtől. Az ő útja mindig az *értelmesség mértékére vonatkozó döntés* válaszútja is.

A filozófia említett elemi döntéseseménye megvilágításában itt adhat segítséget Nietzsche egyik képe *(A filozófiai a görögök tragikus korszakában),* habár nem éppen nietzschei konklúzióval. Ez a „két vándoré". Egyikük az, írja Nietzsche (2007, 33–34.), aki a *minden Egy* tételét vallva – például a thalészi „képtelen ötletet", hogy mindennek „anyaöle a víz" – olyan, mintha patak kövein szökellne, úgymond, „a remény és a sejtés" fantáziától is segített szárnyain. A másik vándor ellenben „nehézkesen, zihálva követi"; ő a „számító értelem", amely „megáll minden pillanatban, előbb fundamentumot kell építenie magának, melyek nehéz, megfontolt lépteit elbírják".

A két vándor képét Nietzsche különválasztja: előbbiben a filozófusét látja, utóbbiban a tudósét; én nem. Nálam mind a két vándor a filozófust jelképezi egy és ugyanazon személyben. Lépéseire ezért jellemzők a *döntésesemények.* Vajon a „számító értelem" léptékén túlemelő egységfantáziára bízza-e a lépteit, vagy a lépteit megtartó léptékfundamentum vizsgálatára? Azaz: ha fölmerül benne egy lehetséges egységvízió ötlete, „szökelljen-e" annak nyomában a köveken, ama *biztosnak* hitt reményben, hogy eljut valahova, vagy mindig csak lába elé nézve haladjon, csak addig merészkedve, ameddig úgy hiszi, hogy a fundamentumok *bizonyosan* meg tudják tartani, ám így azt kockáztatva, hogy ott éri az éjszaka a patak közepén? A filozófiának ez a mindig eleven kérdésesség adja az ambiguitását.

A tudományt nem jellemzi efféle kettős irányú reflexió (a saját rendszerére vonatkozó *önreflexió* persze igen).[59] Ebből következően nem ismer el döntéseseményt az emberi léptéken belüli és azon túli mérték közt. Rációja egyirányú: az egzaktságé, amivel a maga egy-értelműségi igényét juttatja érvényre. Ami útjába kerül, azt számításba veszi. Amit nem tud számítás alá vonni, azt nem is tartja valóságosnak. Ott, ahol a filozófia a kérdésesség ambiguitását látja, a tudomány *anomáliát* lát. Az anomália lehet termékeny, támaszthat új kérdéseket, de ezt a tudomány mindig ki akarja küszöbölni,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

hogy egyáltalán tudománynak tartsa magát. Rációja egy-értelmű, célvezérelt – *szemben a filozófiával,* mely Foucault szavával „szóródási rendszer" (2001, 52.).

Szemben a filozófiával? Ellentétet élezni egy párterápián: ez minimum a szakmai alkalmatlanság jele. Ráadásul ez esetben még téves is. Téves volna ugyanis, ha az egzaktságot és az ambiguitást éles ellentétként állítanánk szembe a tudomány és a filozófia párosánál. Eredetében ugyanis a két fogalom nem idegen. Hiszen: mindkettőnek az *agire,* a mozgás az indoeurópai töve. Az ambiguitás, említettem, az *ambi-agiré*ből ered, az egzaktság az *ex-agiré*ből. Csak előtagjukban térnek el. Ambiguitásnál ez az előtag az *ambi-;* ez jelzi a bizonyító *versus* latolgató, a meghatározottan értő *versus* szituáltan észlelő, tételező ráció közötti mozgás *ellenirányát.* Tőle eltérően (és nem: vele ellentétben vagy vele szemben) az egzaktság, *ex-agire, exactum* bevégzést jelző előtagja, az *ex-* végigvitelre utal.

Mindkettő rációmozgás, csak másféle. A tudomány mértékközömbös *végigvitel:* egzaktság. A filozófia pedig *ellenmozgás* mértéken innen és túl: ambiguitás.

8. A magunk határai közt

Konklúziók. *A maga határai közt felfogott lét:* ezt tartom a filozófia korrekten megadható tárgyának. E tárgyra nézve a tudomány és a filozófia nagyon is különböző látása–mozgása nem ugyanaz, de nem is egymást kirekesztő. A tudomány meghatározást és megokolást végigvivő *előretekintés,* míg a filozófia detekció és kogníció közt mozgó *áttekintés.*

Nem szükséges hát, hogy a tudomány egzakt, stabilitáseszményű egy-értelműsége és a filozófia ambiguitáselvű, jóval instabilabb (többnyire metastabil) rációja *ellenfelet, ellenséget* vagy *ellenképet* (árnyképet) lásson a másikban – már ha *saját létüket* is saját határaik közt tudják felfogni. Az Emelkedett Elmék így akár le is tehetnek az *egyélű,* tudós kisbalta, valamint a *kételű,* filozófiai konyhakés egymás ellen fordított, *nem rendeltetésszerű* használatáról.

Letehetnének erről azért is, mert a tudomány sokat köszönhet a filozófia töprengésének épp a saját létéről, a verifikációk és falszifikációk, a paradigmák és szabadságfokok, a tudományos kutatási programok és tudományos gondolkodási stílusok természetéről. S persze van, amiről a filozófiának nem volna szabad elfeledkeznie. Például: hogy kiben vetődött fel az állításoknak az a különös párja, amelynél két kijelentés – szemben a tudomány 'vagy igaz, vagy hamis' állításainak igazságával – *ellentétében is igaz.* Vagy, ki állítja azt,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

hogy „a megismerést gyarapító kutatásban" épp a *bizonytalanság* a normális létállapot. Vagy, ki lett felkérve, hogy az új, 2005-ös eszmetörténeti szótár több oldalas *ambiguitás* címszavát megírja. Nos, a kettős-értelműség e hamisítatlanul *filozófiai* témáiról (igazságkettőzöttség, instabilitás-igenlés, ambiguitás-mivolt) éppen a *tudomány* emberei szóltak, történetesen három fizikus: Niels Bohr (1964), Carlo Rovelli (2021) és Giuseppe Caglioti (2005). Akadnak hát törekvések a tudomány részéről is, hogy egy-értelműbbé, egzaktabbá tegyék a filozófiai gondolkodás kettős-értelműségét, *ahelyett,* hogy ennek létezését tagadnák vagy lesajnálnák.

Ennél tovább nem merülnék bele együttélésük optimista víziójába. Ma ugyanis kisebb az esélye, hogy a tudomány és filozófia párosánál a *kétoldalúan felfogott ész* diadalmaskodik, és nem a *kétoldalú* – technokrata és szakbarbár – *esztelenség.* Nem beszélve arról, hogy ez utóbbi esetben az előadó terapeutát sajnos két oldalról is fenyegetheti a kisbalta és a konyhakés. Ezért jobb, ha a feleket most kitessékeli előadásából, behúzza utánuk a terápiaszoba ajtaját, amelyen kívül tábla lóg, rajta lakonikus figyelmeztetés a terapeuta szakmai hitvallásával a határok tiszteletéről. Ez így szól:

AKIK MAGUKON KÍVÜL VANNAK, AZOKNAK HÁZON KÍVÜL VAGYOK!

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

JEGYZETEK

I. MENTÁCIÓ | *Előljáróban: többalakú-e a gondolkodás?*

1 „Sajnos a »racionális« [*rational* (értelmes)] szónak két jelentése van. Az egyik »racionalitásmagvút« [*reasonable* (észszerűt)] jelent, míg a másik racionalizáló [*reasoning* [érvelő)] logikai folyamatra utal. A kognitív–tapasztalási énelmélet [*cognitive–experiential self-theory,* CEST] szerint logikai racionalizálás [*reasoning* (érvelés)] egyedül racionális [*rational* (értelmes)] rendszerben fordulhat elő, mivel ez grammatikai nyelvhasználattól függ. Noha a CEST szerint értett tapasztalási folyamat *[experiential processig]* soha nem lehet racionális [*rational* [értelmes)], viszont lehet racionalitásmagvú [*reasonable* (észszerű)], ezért – a racionális [*rational* (értelmes)] szó alternatív jelentése értelmében – mégiscsak lehet racionális [*rational* (értelmes)].” (Epstein 2003.)

2 Mivel felfogásom közel áll ehhez az elmélethez, felidézem, hogy Keith Frankish (2010) hogyan foglalja össze ennek lényegét: „A kettősfolyamatú *[dual-process]* és kettősrendszerű *[dual-system]* elméletek az emberi pszichológia empirikus elméletei. A kettősfolyamat elmélete szerint egy kognitív feladathoz két különböző feldolgozási mód áll rendelkezésre, amelyek különböző eljárásokat alkalmaznak, és egymásnak ellentmondó eredményeket hozhatnak. Az egyik folyamat (1. típus) gyors, automatikus és nem tudatos, a másik (2. típus) pedig lassú, ellenőrzött és tudatos. Az 1. típusú folyamatokat különbözőképpen nevezik: hívják asszociatívnak, heurisztikusnak vagy intuitívnak, a 2. típusú folyamatokat pedig szabályalapúnak, analitikusnak vagy reflektívnek. […] Újabban egyes teoretikusok kétrendszerű elméleteket javasolnak. Bennük az emberi megismerés több célú rációrendszerekből *[reasoning systems]* áll. Ezek széles körben elfogadott megnevezése az 1. és 2. rendszer; az előbbi az 1. típusú, az utóbbi a 2. típusú folyamatokat támogatja. Gyakori állítás továbbá, hogy a 2. rendszer evolúciósan új, egyedülállóan emberi rendszer, amely a logikai normáknak megfelelő, dekontextualizált, absztrakt gondolkodásra való képességünk forrása.”

3 Nemcsak az úgynevezett gondolkodási stílus fogalmára utalok az 1930-as évekből, hanem Zalai Béla korábbról – az 1910-es évek elejéről származó – észrevételeire, akinél már ekkor *filozófiai* érvényt kapott a stílus fogalma, „filozófiai stílustudat” néven. Például: „az etikai rendszerezés immanens fejlődésének megismerése szimbolikus megismerés, módszere – [a] »stílusérzék« – a szimbólumok intuíciója”. Zalainál a „stílusérzék” ezt jelenti (*Etikai rendszerezés;* 1984, 127.): „*Egyetlen* elem teljességében adhatja e metafizikai szintézis átélését; de a szintézis explicitté, jelentőssé és gazdaggá csak a jelentős elemek teljességének szimbolikus átélése által lesz.” Zalai megjegyzi azt is (*Tárgyelméleti vizsgálódások; uo.* 274–275.), hogy Kant a „lélek legmélyebb energiáit”, ezeket a „végső” energiákat a „legmagasabb rendű rendszerezés”, a „logikai-metafizikai rendszerezés irányában kereste. Ez semmi esetre sem »tévedés«; inkább stílusérzék, jobban mondva stílustudat […]. Ez a filozófiai stílustudat csak a nagy rendszerező elméknek adatott meg.”

4 „A hibadetektálás és diagnosztika elméletében és gyakorlatában a reziduál központi jelentőségű fogalom. A reziduál olyan komparatív analitikus mennyiség, amely a rendszer tényleges és a matematikai modellje által leírt, elvárt viselkedése közötti eltéréseket ábrázolja. […] A hibák robusztus (értsd: megfelelő érzékenységű és hamis riasztásoktól mentes) detektálásának célja, hogy a hiba reziduáljelben történő megjelenését az egyéb zavarhatásoktól egyértelműen elkülönítsük, és a nem összetartozó jelek és jelenségek hatását egymástól megkülönböztessük.” (Edelmayer 2005.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

[5] A „testi", „testbeli", „testesült" jelző melletti érvekre, amelyeket jórészt elfogadok, lásd Sutyák 2022; Kékesi 2019. Az *enactive mind*ot Kaposi Dávid (2004) nyomán hívom cselekvéses elmének.

[6] A Freud úgynevezett „elsődleges és másodlagos folyamatára" is visszatekintő irodalomban használt mentációfogalomra lásd Brakel–Shevrin 2003; Brakel 2007; Bazan et al. 2013. A mentációfogalom terjedésére példa, hogy a birminghami és a portói egyetem a saját filozófiai kutatási projektjei között tünteti fel a „logikai és tudattalan mentáció" vizsgálatát.

[7] Abban, hogy ezt a viszonyt miért nevezem *dualitásnak* és nem *dichotómiának,* ugyanaz vezet, mint amivel Anna Sfard (1991) indokolja a kettős koncepciójú – operacionális és strukturális – rációfelfogását. E fogalmak, írja, „egyazon dolog elválaszthatatlan, de radikálisan eltérő aspektusaira utalnak. Itt inkább *dualitással* van dolgunk, mintsem *dichotómiával*." A szembeállítás indokolt is: a dualitás kettősséget fejez ki, a dichotómia viszont kettészakítást, etimológiája szerint „kettévágást". Sfard, maga is matematikus lévén, nem véletlenül idézi föl pár sorral később Halmos Pál szellemes megjegyzését, hogy a két ráció közti *elsőbbségről* nagyjából annyi értelme volna vitatkozni, mint arról, hogy járáshoz a jobb vagy a bal lábra van-e inkább szükségünk.

[8] A rációduálitást *felfogáskettősség*nek is hívom. A „felfogás" szavunk használata szerencsésen fogja át képileg mind a detekció, mind a kogníció műveleti jelentéskörét. Nem csak magyarul van ez így. Ilyen például a jungi *Auffassung* is. „»Felfogáson« *[Auffassung]* nem egyszerűen intellektuális megértést *[intellektuelles Verstehen]* értek, hanem *átélés adta megértést [Verstehen durch Erleben]*." (Jung 1990, 200.; a fordításon módosítottam, H. O.) Ami a kogníciót, fogalmi értést, a *megragadást* illeti, itt a „felfogás" szó használatának indoka triviális. Azt, amit felfogunk, meg is ragadjuk, a kezünkkel, ujjainkkal egybefogjuk, felmarkoljuk. De az érzetekről is, mihelyt *észleletekké* válnak, ezt mondjuk: felfogtuk őket. Azt is mondjuk, hogy tetteink valamilyen felfogást tükröznek, életfelfogásunk ilyen vagy olyan, csapatunk valamilyen felfogásban játszik, stb. A felfogás szó jelentéstartománya tehát kiterjed a detekcióra is, s használata azon belül mind az *érzeti* (affektív, emotív), mind az *elvet adó* (orientatív, posztulatív) értelmében plauzibilis.

[9] A kognitivizmus és a vele szemben definiált cselekvéses *(enactive),* illetve testi *(embodied)* elme felfogási különbségét így foglalja össze Michael Kirchhoff (2018): „A testi és cselekvéses elmére vonatkozó nézetek uralták a róla való gondolkodást az elmúlt évtizedben, és bizonyára ezután is így lesz. A kognícióra vonatkozó testi és cselekvéses nézetek széles egyházat *[broad church]* alkotnak. Megközelítéseiknek mégis közös elvek adják a centrumát. Ezek közül néhányat megemlítek röviden. Első: osztoznak a hagyományos kognitivizmusnak, valamint a módszertani individualizmusra vonatkozó feltételezésének az elutasításában. A kognitivizmus szerint az elmék olyan értelemben reprezentálók, hogy reprezentációik tartalmát úgy tekintik, mint amelyek tisztán agyi alapú hordozókon szuperveniálnak. A kognitivizmussal ellentétben a testi és a cselekvéses megismerés az elme cselekvésorientált jellegére összpontosít, továbbá a testi aktivitásnak *[embodied activity]* elsőbbséget ad a külvilág belső, mentális reprezentációk alapján történő rekonstrukciójával *[re-construction]* szemben."

[10] A mentáció általam elfogadott triszkelion-modelljéhez hasonló először Schopenhauernél tűnik fel. Nem csak a tudat (operatív ráció), a tudattalan (látens ráció) és a tudatosság (ön-tudat, rekurzív ráció) hármassága van jelen nála a hegeli dialektikától, logocentrizmustól és teleológiától idegen módon. Schopenhauer mind a tudat, mind a tudatosság tekintetében belső dualitásukkal, ambiguitásukkal számol. A *tudatnál* ez a késztető-vágyódó tudat és a megismerő tudat nivellált kettősségét, egyenrangú viszonyát jelenti. Az *ön-tudat (tudatosság)* esetében pedig ez az ambiguitás az emberen túli, közönyös univerzum-elv (a mindent létesítő, egyesítő akarat) és az elszakító, elleplező individuum-elv (*principium individuationis,* „Maja fátyla" képzet) között áll fenn.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

II. KÉTFEJŰSÉG | *Mi tartott ennyi ideig?*

11 Hadd illusztráljam a vertikális szemléletet szinte találomra egy mai kislexikonból: „A megismerési folyamat első szakasza az érzékszervi észlelés, melynek *alacsonyabb foka* az érzékelés (egyes érzéki tulajdonságok differenciálatlan felfogása), *magasabb foka* pedig az észlelés (az adott jelenség meghatározott jelleggel bíró tárgyként jelenik meg előttünk). A csakis az emberre jellemző gondolati megismerés *két, egymásra épülő fokozatból,* az ún. empirikus és a teoretikus megismerésből áll. Az empirikus megismerés legfőbb jellemzője, hogy benne még közvetlenül *az érzéki, tapasztalati anyagra épül a gondolkodás.* A teoretikus megismerés ennél *magasabb rendű; egymásra épülő* alapvető formái: a fogalom, az ítélet (olyan állítás, amelyet fogalmak összekapcsolása révén nyerünk) és a következtetés. Jelentős szerepe lehet a megismerésben a képzelőerőnek, az alkotó fantáziának, az intuíciónak. A *magasrendű megismerés* eredményét elméletnek nevezzük." Lásd *http://www.kislexikon.hu/megismeres.html,* kiemelés H. O.

12 A jelzések detekciós felfogására a *monitoring* jellemző. Ez független attól, hogy a detektált impulzus *visszavert jelként* észlelt-e, mint az intuíciónál – utóbbi „felügyeli" a megerősítő jeleket a praxist vezérlő elvek eddig követett irányának helyességéről, hogy szignifikáns eltérés esetén hibajelzést adjon –, ugyanígy független attól is, hogy a kívülről és belülről érkező impulzusok *nem visszaverődő* jelekként vannak-e „befogva", amelyek észlelésére egész testünk érzékeny membránja, „parabolaantennája" szolgál.

13 Lásd Evans 2003; a kritikákat és a típusaikat tárgyaló összefoglalást lásd Evans–Stanovich 2013; Gawronski–Creighton 2013; Gawronski–Luke–Creighton 2021.

14 Megjegyzendő: vannak, akik az *attenció* szón mást értenek, például Gurwitsch és Williford; ők a kifejezést nem detekciós *felfigyelés*, hanem kognitív *ráfigyelés* értelemben használják; a kettő nem keverendő össze.

15 Nem érdektelen a folytatás sem ugyanott. „Eredetét tekintve az előbbi [ti. az ismeret, a jártassági tudás, H. O.] inkább annak tekinthető, amit fenomenálisnak hívtam – ez az ismereti tudás fogalma, vagy a rokonságé azzal, amit ismerünk; ez a fogalom talán jobban hasonlít a testfenomén adta közléshez *[phenomenal bodily communication],* és kevésbé tisztán intellektuális, mint a másik; olyan fajta tudás ez, amelyre úgy teszünk szert, hogy egy dolog az érzékek számára megjelenik *[presentation],* vagy hogy azt egy kép vagy egy típus, »Vorstellung« (képzet) megjeleníti *[representation].* A másik – amelyet ítéletekben vagy állításokban fejezünk ki, és amit »Begriffe« (fogalmak) vagy felfogások testesítenek meg minden szükséges képzeleti megjelenítés *[representation]* nélkül – eredetét tekintve a tudásnak jóval intellektuálisabb fogalma."

16 Fleck (2011, 219.) szerint a *gondolkodási stílus* vagy *gondolatstílus (Denkstil)* „a gondolkodási hangoltság *[Stimmung],* a gondolkodási szokások és szellemi hajlandóságok *[Bereitschaften]* komplexuma". Jellemzői közt a következőket hangsúlyozza: 1. a gondolkodási stílusok különbségeivel együtt nőnek a megfigyelési eredmények különbségei is; 2. a gondolkodási stíluskülönbségek nélkülözhetetlenek valami újnak a felfedezéséhez; 3. a gondolkodási stílus határolja körül a megfigyelt tárgyat, a határai átrajzolásáig is elmenően; 4. a gondolatstílus egyes elemeket előtérbe helyez, másokat háttérbe szorít; 5. a gondolkodási stílusnak létezik csoportos verziója, amely történetileg és szociológiailag is értelmezendő, neve gondolkodáskollektívum *(Denkkollektiv);* 6. ez megszabja, mint Fleck írja, hogy a kollektíva tagjai „mit és hogyan lássanak". Érdemes megemlíteni, hogy Fleck a maga gondolatstílus-definícióját egy Niels Bohrtól származó idézet kapcsán rögzíti, amely szerint a megfigyelő és a megfigyelt tárgy összetartozik: „a megfigyelésnek már a fogalmában is ott van az önkényesség *[Willkür],* amennyiben a fogalom lényegében azon alapul, hogy mely tárgyak számítódjanak bele a megfigyelendő rendszerbe". Fleck ezt az idézetet Bohr alábbi írásából idézi: *Das Quantenpostulat und die neuere Entwicklung der Atomistik* (1928).

17 Clark könyvéhez (1996) írt utószavában Pléh Csaba úgy fogalmaz, hogy a kognitivizmus mai dilemmáiban vannak képviselői a „klasszikus szemléletnek" és a „megkérdőjelezés és finomítás" oldalán állóknak is. Magam a „megkérdőjelezést" a ráció *detekciós* változatának tartom, a „klasszikus szemléletet" *kognitívnak.* A detekció és kogníció különbségének plasztikus bemutatása kedvéért is fontos felidézni a Pléh Csabától (1996, 297.) szintén jelzői formában megadott szembesítéseket, mégpedig a fentiekkel rokon elrendezésben (még ha vannak is köztük eltérések a detekció és

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

kogníció általam adott megkülönböztetéséhez képest): balra a detektorrációhoz közeli „finomítók”, jobbra a kognitív rációhoz közel álló „klasszikusok” csoportjával:

moduláris	egységes
szubszimbolikus	szimbolikus
hálózatelvű	propozicionális
párhuzamos	szekvenciális
készségszerű	atomisztikus
implicit	explicit
intuitív, élményelvű	logikus, deduktív
tanulási alapú	innát szerveződésű
szociális	egyéni
testre vonatkozó	testetlen
evolúciós	melléktermék
kimeríthetetlen	modellálható
emberi, jelentésorientált	gépies, automatikus
vágy irányította	igazságorientált
tudás áthatotta	tudásfüggetlen

18 A következőkben nagyban támaszkodom Balikó György, Shirley Darcus, Chiara Ferella, Gabrielle Friesen, Gelenczey-Miháltz Alirán, Mogyoródi Emese, Silvia Montiglio, John Palmer, Rászlai Tibor, Steiger Kornél és Várőry Tímea írásaira.

19 Megjegyzem, Nietzsche Parmenidész „kétfejűség”-kritikájában különös módon nem a *tanulatlan tömeggel* szembeni viszolygást lát, hanem *filozófiai* polémiát, mégpedig Hérakleitosszal szemben. Parmenidész, olvashatjuk egyetemi előadásai egyikében (2007, 224. és 67.), „Hérakleitosz követőit »kétfejűeknek« (dikranoi) nevezi az ilyesfajta tételek miatt: »vagyunk is és nem is vagyunk«”. „El az olyan emberekkel, kiáltotta [ti. képzeletben Parmenidész a Hérakleitosz-híveknek, H. O.], akiknek, úgy tűnik, két fejük van, s mégsem tudnak semmit! Hisz náluk minden folyásban van, még a gondolkodásuk is!”

III. AMBIGUITÁS | *A szubjektivitásról a tudatosságban*

20 Még két megjegyzés James érvén tűnődve. Ha az abszolútumként regnáló Isten bármilyen tág értelemben rendelkezik *tapasztalati világegésszel,* úgy ez az egészlegesség, nem lévén semmi által határolt (kontextuális), neki sem lehet szubjektív tapasztalatként adva. Következésképp *tudatossága nem terjedhet ki rá.* Sőt, mivel a kontextusnélküliség Istennél a *saját lénye* egészlegességének tapasztalatára is épp így érvényes kell, hogy legyen, a *Vagyok, aki vagyok* diktuma sem veheti fel nála a következő tudattartalmat: *Sajátosan vagyok.* Ezek szerint James érve alapján Istenre nem vonatkozhat a tudatosság ama jelentése, mely – Nagelt parafrazeálva – így adható meg: *Tudom, milyen Magamnak lenni.* Isten esetén, mondhatni, a tudatosságnak még nehezebb a kérdése, mint az embernél, hiszen így Istenre nézve ezt a különös formulát kellene értelmesnek és érvényesnek találnunk: *Vagyok, aki vagyok, noha nem tudom, milyen Magamnak lenni.* Minthogy azonban ez az állítás nyíltan ellentmond Isten mindentudásának, indokolt volt Kanttól és Wittgensteintől, hogy Isten és a kauzálisan megismerendő világegész tételezését *két különböző ratio* (Kant), valamint *két különböző gondolatstílus* (Wittgenstein) hatálya alá rendelte.

21 Laki János (2022) magyarázata így szól: „Dewey megalkotta a »test-elme« (body-mind) terminust technicust, hogy a kifejezés megválasztásával eleve kizárja egyfelől a szokásos »elme és test« fordulat által sugallt dualizmust, másfelől egy lehetséges redukciót, melynek eredményeként csak a test maradna. Amellett érvelt, hogy az elme a test alapvető fizikai és pszicho-fizikai funkcióiból származik. Így a »test-elme« esszenciális alapegység, mely elzárja annak a gondolatnak az útját, hogy a pszichikai valami a fizikaitól alapvetően különböző entitás vagy tulajdonság, mely független a fizikaitól s azzal csak külsődleges kapcsolatban áll.” Dewey koncepciójáról lásd még Golden 2022.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

22 A folytatás még egyértelműbbé teszi az érzelem rációvonatkozását: „Vagyis az affektus és emóció nem holmi adalék a kogníció és jelentésadás független, racionális folyamataihoz, hanem leválaszthatatlan róluk, áthatja őket; az érzelmek együtt állnak fenn *[co-constitute]* velük. Ily módon az érzelmek különbözőképpen élhetők át: homályos megérzések, halványan kirajzolódó intuíciók, világos formát öltött vélemények, sőt határozott ítéletek gyanánt. Mindaz, ami így írható le, érzelem: egy állásfoglalás arról, hogyan értékelendő egy személy viselkedése (például egy adott cselekedet vagy egy egész életvitel erkölcsisége), annak megítélése, melyik szabályrendszer előnyösebb a másiknál (például, hogy a büntető intézkedések megfelelőbbek-e a bevett békéltetési rituáléknál), az elméleti premisszák igazságának felfogása (mivel azok levezethetőek vallási tanításból vagy tudományosan szerzett tudásból), a legitimitást illető politikai mértékválasztás (hogy ezt demokratikus mérlegelés, tekintélyelvű uralom vagy valami más alapozza-e meg)."

23 Újabban az érzelemelméleten belül is feltűnt a kognitív és nem kognitív pólus egyenrangúságának gondolata. „Az elmúlt években az értékelési elmélet *[appraisal theory] a (kognitív) értékelés és az érzelmek közötti kapcsolat olyan kétirányú perspektívájává fejlődött,* amely az akcióindíttatás *[action tendency]* dinamikájában és neurális reprezentációjában gyökerezik." (Lowe–Ziemke 2011, 1–2.)

24 Üdítő kivételként említem Mérő Lászlót, aki hibátlan érzékkel sorolja az ún. „alapérzelmek" közé – a *securitas* (biztonság) fogalmának megfelelően – pozitív értelemben a *biztonságérzetet,* illetve negatív megfelelőjét, a *fenyegetettséget;* ezzel szemben az ún. „kognitív érzelmek" közé számítja – a *certitudo* (bizonyosság) fogalmának megfelelően – pozitív értelemben a *bizonyosságot,* illetve negatív megfelelőjét, a *bizonytalanságot* (2010, 308. ff.).

25 Schopenhauer az akarat szabadságáról szóló pályaművében jellem (attitűd) és motívum viszonyát nem *kettős játéktérnek* látja, mint én, hanem egy determinisztikus, metafizikusan centrált, ekképp hierarchizált külső és belső térnek. Eszerint az úgynevezett létakarat – akarásunk képében – a velünk született, változatlan jellemen át *belsőleg* kényszeríti rá magát a tettre, míg a motívum *külsőleg* teszi ugyanezt.

26 Annak is inkább epiktétoszi, mintsem arisztotelészi jelentésével. E két jelentésről a *proaireszisz* két értelmezőjét idézem, Steiger Kornélt és Bene Lászlót. Steiger (2010, 287.) szerint Arisztotelésznél „a proaireszisz az adott helyzetben lehetséges cselekvési paradigmák közül történő választás képessége – nem más, mint a morálisan cselekvő egyén (1) cselekvéstechnikai szempontból mérlegelt, (2) karakterfüggő döntési attitűdje". A nem „cselekvéstechnikai szempontú", azaz nem paradigmák közti, morális és pragmatikus döntésnek vett, hanem a *habituális kedvelés* – vonzódás és elutasítás – értelmében vett proairesziszfogalom inkább Epiktétosznál jelenik meg. „Epiktétosz a *proaireszisz*t a képzetek kezelésének képességével azonosítja (4.5.23), ami annyit jelent, hogy a törekvés, a hárítás, a késztetés, az elutasítás és az összes velük rokonítható emberi képesség, azaz a tőlünk függő dolgok összessége a *proaireszisz* hatáskörébe tartozik." (Steiger 2016, 356.) Hasonlóan látja a különbséget Bene László is. Szerinte (2003, 111.) Epiktétosznál a *proaireszisz* „nem egyszerűen elhatározást jelent, mint Arisztotelésznél, hanem megszilárdult morális habitust. A *proaireszisz* az ember valódi énje. Ez legértékesebb javunk, azonban a »tőlünk függő« mentális funkciók »a természet ellenére« is működhetnek."

27 Az alapszükségletek rövid megnevezéseihez lásd még Borg-Laufs (2013) összefoglalását is, aki – Epstein elgondolását kiegészítve Klaus Grawe nézeteivel – azokat hasonlóan négy „címszóban" foglalja össze: orientálódás/ellenőrzés *(orientationen/control),* örömszerzés/stresszkerülés *(pleasure gain/distress avoidance),* önbecsülés-védelem *(self esteem protection),* kötődés *(attachment).*

28 Utolsó művében Epstein (2014) ezt a négy szükségletet egy ötödikkel is megtoldja, a biztonság szükségletével *(need of security).* Ez nekem indokolatlannak tűnik, hiszen az említett négyből az első kettő éppen a biztonságigényt juttatja érvényre.

29 Közbevetőleg: van Kierkegaard-nak (1978, 834.) egy idevágó fejtegetése arról a kettősségről, amely a *kétségbeesés* és a *kételkedés* különbségében mutatkozik meg. „A kételkedés a gondolat kétségbeesése, a kétségbeesés a személyiség kételkedése." Ez a szoros összetartozást is kifejező kontrapozíció azonban nem mossa el nála a különbséget, hogy a kételkedés a „gondolat", vagyis a *kogníció* bizonyossághiányából támad, míg a kétségbeesés „az egész személyiség", az érző–észlelő–akaró, vagyis léte és szituációja egészét *detektáló* személy biztonsághiányából. Ezért vonja le Kierkegaard (*uo.* 835.) a következtetést úgy, hogy „a kételkedés és a kétségbeesés tehát egé-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

szen más szférákban otthonos, [általuk – H. O.] a lélek különböző oldalai kerülnek mozgásba". A különbséget kiemelő következtetést jómagam azzal toldanám meg, hogy míg a kétségbeesést a személyünk sajátjához tartozó, megtartó erő meggyengülése, vagyis egy *oikeioszisz-sérülés* váltja ki, addig a kételkedést a gondolat erejének bizonyosságfogyatkozása, vagyis az *epimeleia kudarca* – hogy eszünk az erőnket növelni hivatott öngondozásban csődöt mondott.

V. REZILIENCIA | *A tudattalan oligomorfiája*

30 Itt van alkalmam szót ejteni arról, hogy az ön-tudatosság fontos vonása az az eredendő kettősség is, amelyre Kahneman (2013) világít rá. Szerinte „két önmagunk" lakik bennünk. Az egyik, mondhatni, a pillanat bentlakója: érez, felfigyel, orientál, detektál; ez a „tapasztaló önmaga" *(experiencing self).* A másik kognitívan állít elő összképet, szekvenciánként értékel, narratívát rak össze; ez az „emlékező önmaga" *(remembering self).* Hozzáteszem, hogy a kahnemani ön-tudati kettősségnek nemcsak a tőle ismert, „lassú és gyors gondolkodásként" is jellemezhető rációduálitáshoz van köze, hanem az ön-tudat fenti két kérdéséhez is. A tapasztaló önmagunk sokkal inkább az *oikeioszisz*-kérdésre érzékeny, vagyis arra, hogy a lezajló eseményhez odatartozom-e, és annak dolgai hozzám tartoznak-e. Ezzel szemben az emlékező önmagunk inkább az *epimeleia*-kérdésre érzékeny: hogy az esemény gyarapít-e, javamra szolgál-e, önépítő narratívámmá tehető-e.

31 A kettősfolyamat-elmélet úgynevezett 1. és 2. rendszerét azért is kapcsolhatják többen is Freud elsődleges és másodlagos folyamatához *(Primärvorgang, Sekundärvorgang),* mert ezeket maga Freud (2000) is első és második rendszernek hívja *(erste, zweite System).* A párhuzam nem új keletű felvetés; a kettősfolyamat elméletének hívei régóta hivatkoznak rá úgy, mint elődkoncepcióra. Seymour Epstein is megtette ezt harminc éve, Linda Brakel és Howard Shevrin húsz éve, magam is utaltam rá a *Teóriák stílusai* című könyvem metastílus-fejezetében pár évvel ezelőtt (Epstein 1994; Brakel–Shevrin 2003; Hévizi 2021).

32 A frázis kontextusa Hegelnél a következő: „Ez az a körülmény, amely irányítja a tudatalakzatok egész sorát a maguk szükségszerűségében. Csak maga ez a szükségszerűség – vagyis *keletkezése* egy új tárgynak, amely felkínálja magát a tudatnak, anélkül, hogy a tudat tudná, miként történik ez meg vele –, nos, ez az, amely számunkra úgyszólván a tudat háta mögött megy végbe." (*Was fuer uns gleichsam hinter seinem Ruecken vorgeht,* Hegel 1979, 55., a fordításon változtattam, H. O.) Értelmezésemben: ezek szerint a tudat arról nem tud, hogy a megjelenő tárgy, amint tapasztalatilag megragadott tárggyá lesz, már a tudat számára valóan, *a tudat beállítódási, teorizáló karakterére vallva* lesz vizsgálati tárgy: hogy számára az csak így lehet tapasztalat egyáltalán. Ezzel új tárgyat tapasztal a megjelenő tárgy helyén, vele pedig felsejlik a tudat mint tapasztalati tudásszerzés teljes mozgó, keletkező kontinuuma.

33 Egyetértek Horváth Lajossal (2018, 34.), aki – utalva Dan Zahavira – úgy fogalmaz, hogy az „elvárások és kognitív sémák" sokasága, „egy, a tudat háta mögött húzódó – szedimentumrendszerhez hasonló – *homályos háttér* igen releváns szerepet játszik a tudatélet alakításában".

34 Nem állom meg, hogy Hartmann-nak a „világegységről" (megváltás célú „világfolyamatról") szóló, a tudattalant „tudatfölöttivé" szublimáló víziója kapcsán ne emlékeztessek Nietzsche meglehetősen vitriolos kritikájára *A történelem hasznáról és káráról* 9. fejezetében. Többek közt ezt olvashatjuk itt (1989, 86.): „Fogunk egy mérleget, s egyik serpenyőjében elhelyezzük Hartmann tudattalanját, a másikban világfolyamatát. Akadnak emberek, akik azt hiszik, hogy mindkettő ugyanannyit fog nyomni, hisz mindkét serpenyőben egy-egy egyformán rossz szó és egy-egy egyformán jó tréfa van."

35 Itt e „szóródási rendnek" csak jelzésére szorítkozhatom. Schopenhauer a *Parergá*ban („Kísérlet a szellemlátásról és ami vele összefügg") elválasztja egymástól a *tudatalatti* jellemzőit magán viselő *álmot* és a *tudatelőttes* vonásait hordozó *fantáziát*. (Közismert, hogy Freud az „elfojtás" kérdésében Otto Rank nyomán elismerte Schopenhauer elsőbbségét.) Ugyanitt, „Az egyes ember sorsán áttűnő szándékosságról" című írásában Schopenhauer rámutat mentációnk *észjárási tudatreflexeire,* amelyeket a kikelt teknősök rájuk jellemző, ösztönös irányvételeihez hasonlít, ami őket a hozzájuk közeli víz felé irányítja: ez egyértelműen a *tudatmögöttesre* utal. Végül *A világ mint akarat és képzet*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

kulcsfogalma, az abszolútként, a mindenség „magánvalójaként" tárgyalt, intellektuális (nem diszkurzív) szemléletű *akarat* mint egységelv nem más, mint a *tudatfölötti* megfelelője.

36 *Pszichodinamikán* Epstein én-elmélete „implicit és explicit motívumok, védekezések és hiedelmek hatását" és befolyását érti „a tudatos gondolkodásra és viselkedésre", amiket „érzések közvetítenek, beleértve a hangulatokat és érzelmeket is". Az implicit motívumokat Epstein (1990) *„affektust hordozóknak" (affect-laden)* nevezi.

37 Ha már olyan konferencián vagyunk, amelynek tárgya a tudattalan: kognitív és affektív tudatok és tudattalanok kettőseiről „tudat alatt" hadd asszociáljak Spinoza distinkciójára, aki *Etikájában* (1997, 118.) különbséget tesz az *intellectus* rendje és az *affectus* rendje között. Az affekció és a kogníció különválasztását a tudatról szóló vizsgálódások jó része tehát éppen úgy érvényre juttatja, mint a tudattalanról szólók.

38 A *vakfolt*-metaforát Freud és Merleau-Ponty nyomán Thomas Fuchs hangsúlyozza (*„blind spots"*; 2019, 41. és 44.).

39 „Mi lehet egy tudattalan gondolat? Egy gondolat, amelyet nem gondolok? Mi az egy nem gondolt gondolat? Ezt igazán nem lehet elképzelni. Érzelmen értem jól vagy rosszul érzésemnek a tudatát. De mi lehet egy tudattalan érzelem? Hogy egyáltalán nem érzem magam? Képtelenség." (Alexander 1924, 192–193.)

40 Ez, *mutatis mutandis,* megfelel annak, amit Horváth (2018, 35.) tudattalanon belüli tudataktivitásként ír le: „az elfojtott retencionális szféra aktivitása egyfajta *ellenséges tudatnak* tekinthető, amely irracionális viselkedések vagy patológiás tünetek által bomlasztja a tudat koherenciáját".

41 Az *aracionalitás* és *irracionalitás* különbsége kapcsán figyelmet érdemel Kant kedvelt, antik eredetű mondása, amelyet egy ókori cinikusnak, a ciprusi Demonaxnak tulajdonítanak. A mondás szerepel Floris van Schoonhoven *Emblematájában* (1618) és Erasmus *Apophtegmatájában* (1703); Kant azonban nyilván Lukianosznál olvashatta. Demonax mondása két vitázó filozófust gúnyolt, ekképp: *Egyik feji a bakot, másik a szität tartja alája.* Aki feji a bakot, az *esztelenséget* művel; az ő gondolkodása *aracionális.* Hiszen: nem használja az eszét, mert akkor tudná, hogy képtelenség, amit csinál; lévén, hogy a baknak nincs teje. Aki viszont szität tart alája, az *ostobaságot* művel; az ő gondolkodása *irracionális*. Hiszen: nem célravezető, azaz nem észszerű lyukas eszközt választani egy folyadék felfogására, mert a tapasztalat meg fogja mutatni, hogy ez erre a célra nem jó. A kétféle rációinverzió tehát nem ugyanaz. A bakfejés *a priori* rációinverz, míg a szita alá tartás *a posteriori* az. – Nemrégiben egyébként javaslat született, hogy az *aracionalitás* filozófiai érvényt kapjon az irracionalitástól megkülönböztetve, éspedig az érzetek, észleletek, asszociációk, érzelmek ama birodalmában, amelyen Freud az *Álomfejtés*ben az „elsődleges folyamat" és „elsődleges rendszer" színterét értette. „Az irracionális azt jelenti, hogy a racionális rosszul működik. Az aracionális ezzel szemben olyan állapotokra utal, amelyek még nem racionálisak vagy még nem irracionálisak." (Brakel 2002; lásd még tőle 2003, 2014.)

VI. OPTATUM | *A moralitás diagnosztikája*

42 Fontos megjegyezni, hogy pár évvel később maga Kant változtatott a logicista morálfilozófiáján, s az eskütanúsítás (testimoniális) gesztusában és a lelkiismeret kötelességfogalom alóli kivonásában találta meg a moralitás legfőbb vezérelvét (lásd Hévizi 2004b).

43 Felfogásom viszont annyiban eltér a Höffe általi összképtől, hogy a moralitást nem három egymásra épülő szint komplexumának látom. Azaz a komponensei közötti viszonyt *nem vertikális,* hanem *horizontális* rendként fogom fel: két egyenrangú rációnak, valamint ama játéktérnek, amely a köztük lévő mozgásnak szolgál színteréül.

44 Az ezzel ellentétes állítása – „Az elhatározott jelenvalólét mások »lelkiismeretévé« válhat" (Heidegger 2001, 345.) – az idézőjellel jelzi, hogy itt a szó metaforikusan értendő: a lelkiismereti tanúságtétel *intő jel* lehet másoknak.

45 Itt hoznék szóba egy szellemes metaforát a hármas osztatú moralitásról, amely az osztottságot *futballszereplők* egyes csoportjainak felelteti meg. (Előre jelzem: bár a példa képiségét találónak tartom, ezek a megfeleltetések másféle mintázatot adnak ki nálam.) Andrew Fisher (2011) különb-

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

séget tesz a moralitás általa „etikáknak” nevezett három fő válfaja között. Egyrészt vannak az *alkalmazott etikák* művelői. Ők olyanok, mint a *futballisták:* az élethelyzetek „konkrét kérdéseivel” szembesülnek (abortusz, kórházi költségek elosztása, klónozás, jótékonykodási kötelezettség stb.), ezekre keresik a maguk válaszait. Másfelől vannak a *normatív etikák* képviselői. Ők olyanok, mint a *futballbírók:* szabályokat, elveket képviselnek az etikajáték konkrét alkalmazásaihoz. Végül, vannak a *metaetikák* képviselői, akik *futballszakértőkhöz,* elemzőkhöz hasonlíthatók Fisher szerint. Ők nem rúgják a labdát, nem is juttatják érvényre a játék szabályait, hanem a játék gyakorlatát segítenek megérteni. – Ezt a hármas metaforát a magam fogalomtriászára (erkölcs, morál, etika) másképp alkalmazom, még ha lesznek is benne bizonyos átfedések, kivéve Fisher metaetikákra vonatkozó értelmezését. A „futballszakértők” nálam az *erkölcs* látószögének metaforikus képviselői, míg a „futballbírók” a morál nézőpontját jelenít meg jelképesen. Az előbbiek a játék látványegészével szembesülnek, az adott szituációban érvényesülő taktikák, megoldások erejét vagy gyengéit is ezzel a holisztikus igénnyel puhatolják ki, azokat így világítják át. A „futballbírók” viszont a megragadás és azonosítás műveleteit végzik, miközben az épp lejátszódó szituációt szabályosnak vagy szabálytalan ítélik. Ez a két metaforikus csoport ellentendenciákat jelenít meg, hiszen a „futballszakértők” az adott helyzetre, megoldásra (erkölcsre) próbálnak fogalmi keretet (morált) találni, míg a „futballbírók” a norma és szabály (morál) érvényesülése felől követik a szituációkat (az erkölcsi élethelyzeteket). *Azonban nem ők azok, akik játszanak.* A „futballisták” nálam az *etika* képviselői, aki mind a két térfelen – vagyis az erkölcs és a morál térfelén – egyaránt játsszák a moralitás játékát: a választásokat, az állásfoglalásokat, a tanúsításokat. Az etika maga a tiszta ágencia: csak döntést meghozva, választást gyakorolva művelhető.

46 Az etikai játéktér szűk vagy tág attitűdfesztávjának kérdéséhez Marquardéhoz hasonlóan jól illeszkedik egy, az övével nagyjából azonos időben született tipológia, Donelson Forsythé. Elképzelésének lényege, hogy az idealitás és a relativitás két tengelye alkotta koordináta-rendszerben adja meg négy fő „etikai perspektívánkat”, „pozíciónkat”. Az idealitás tengelye jelzi, hogy mennyire hiszünk az egyetemes erkölcsi törvényekben, követésük helyességében: nagyon vagy kevéssé. A relativitás tengelye ellenben azt jelzi, hogy erkölcsi elvek érvényességét milyen erősen látjuk viszonytól függőnek, viszonylagosnak: nagyon vagy kevéssé. Ily módon Forsyth e két egymásra merőleges tengelye négy változatot ad ki (1980; Forsyth et al. 2008).

(1) *Szubjektivizmus:* „Az egyéneket inkább saját értékeik és perspektíváik kell, hogy vezessék morális választásaikban, mintsem az egyetemes etikai elvek vagy vágyuk a pozitív hozadék elérésére.” A *szubjektivisták* kevéssé idealisták és nagyon relativizálók.

(2) *Abszolutizmus:* „Az egyéneknek úgy kell cselekedniük, hogy összhangban legyenek az erkölcsi szabályokkal, mivel legtöbb esetben ez jár a legjobb hozadékkal az összes érintett számára.” Az *abszolutisták* nagyon idealisták és kevéssé relativizálók.

(3) *Kivételmegengedés (exceptionism):* „Az egyéneknek úgy kell cselekedniük, hogy összhangban legyenek az erkölcsi szabályokkal, de pragmatikusan nyitottnak kell maradniuk a kivételekre is.” A *kivételt engedők* nem nagyon idealisták, de kevéssé relativizálók.

(4) *Szituativitás (situationism):* „Az egyéneknek úgy kell cselekedniük, hogy az a lehető legjobb hozadékot biztosítsa az érintetteknek, még akkor is, ha ez a bevett etikai szabályok megsértésével jár.” A *szituativok* eléggé idealisták, de azért erősen relativizálók is.

Forsyth szellemes tipológiája alkalmas arra, hogy megmutassa, melyik attitűd képes inkább tágasan, szabadabban, rugalmasabban mozogni az etikai játéktéren, és melyik képes kevésbé erre. Jól látható, hogy – szélső értékükön véve a „pozíciókat” – a *szubjektivisták* magukra rázáruló szolipszizmusa és az *abszolutisták* engesztelhetetlen, dogmatikus helyességtudata igen *szűk pályán* engedi mozogni őket. Biztosak magukban, bizonyosak az igazukban, ez pedig fölöttébb zárttá teheti őket. Velük ellentétben a *kivételt engedőknek* és a *szituatívoknak* jóval *szélesebb* a mozgásterük. Előbbiek képesek felismerni, valamint akceptálni a kivételeket, az esetlegességeket. Utóbbiak pedig figyelemmel tudnak lenni a társadalmi-történelmi környezet sajátosságaira, ami nyitottá teszi őket valamire, ami *nem ők* – azaz valami másra is.

47 A Clovio-másolat a *Nuovi Studi – Rivista di Antica e Moderna* 2011-es 17. számának II. mellékleteként látható: *https://www.academia.edu/1987187/Per_il_ciclo_di_Santa_Caterina_al_Collegio_dei_Nobili_di_Parma_Documenti_e_note_su_Francesco_Stringa_NUOVI_STUDI_.*

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

48 A figyelmes olvasónak bizonyára feltűnt, hogy Tiziano képén, amelyre megkockáztattam *a tekintetek festménye* elnevezést, egy szempárról nem esett szó, noha ez a tekintet a kompozícióban központi helyzetű, igaz, egy erősen takart festményalakhoz tartozik: a kép hét figurája közül a középső alakra gondolok, a képnek a legközepén. Az ő tekintete más, mint a többiek felhívó, megütköző, választ váró, elítélő stb. tekintete. Az ő Jézusra néző szempárján nem látszik felindulás, erős érdekeltség a peres ügyben való részvétel iránt. Merően nézi Jézust, de nem követelően. Ez a háttéralak *kívülálló;* inkább mintha valami (valaki) *különöset* látna. Nem irányítanám rá a figyelmet e figura kompozicionálisan kissé kívülálló helyzetére, ha ennek nem lenne sokatmondó párhuzama Tiziano említett rokon témájú ifjúkori festményén, illetve annak vele egyidőben született változatán is (Bergamo, *Accademia Carrara*). Mindkét korai kép jobb szélén áll egy kívülálló figura. Egyiken félrefordulva néz vissza a jelenetre (a képről ezt a férfialakot levágták, de a glasgow-i galéria képei között külön keretben megtekinthető). Másikon ugyanez a férfi félrefordítja a fejét a házasságtörő asszony perének jelenetéről, mi több, ki is néz a képből felénk. Ráadásul utóbbinak a helyzete nagyjából az, mint amibe a későbbi képen Tiziano a házasságtörő asszony vélhető tettestársát állította, aki így, mint korábban láthattuk, már erősen érintetté vált a jelenetben, sőt titkos főszereplővé, amint megütköző, döbbent tekintetén látni is. Ennek az átrendeződésnek a következtében a fentiekben vizsgált kép középső alakjának figyelmes, de kívülálló tekintete *többletértelmet* nyer. Olyan tekintetet láttat, amely mintha nem az éppen zajló akcióra figyelne, hanem egyenesen és közvetlenül Jézusra – így benne mintha *magának az etikának* a reprezentánsát látná.

VIII. COGNITUM | *Játékos példamondat az értelemmegragadás „kezdetéről”*

49 „De vajon olyan nyelv is elgondolható volna, amelyen valaki a belső élményeit – érzéseit, hangulatait stb. – saját használatra fel tudná írni, illetve ki tudná mondani? – Talán megszokott nyelvünkön nem tudjuk ezt megtenni? – De nem erre gondolok. E nyelv szavainak arra kell vonatkozniuk, amiről csak a beszélő tudhat; az ő közvetlen, privát érzeteire. Így egy másik ember ezt a nyelvet nem értheti.” (Wittgenstein 1989b, 135.)

50 Kondor Zsuzsanna (2005) idézi William M. Ivins Jr. szavait, aki szerint a dolgok közti *különbségek* ugyan nem mindig fejezhetők ki szavakkal, hisz a szavak *hasonlóságok* konvencionális szimbólumai, de „ez nem jelenti azt, hogy kimondhatatlanok *[ineffabile],* mivel világosan *[clearly]* kommunikálhatók nem verbális módon”. Ez a megvilágítottság nyilván igaz a DEEP-közlések propozicionális tartalmára, de azok attitűdjére aligha.

51 Jelen témáról lásd többek közt Arató László, Hende Fruzsina, Korda Eszter, Mosa Diána, Sághy Miklós, Sümegi István, Szegedy-Maszák Mihály, Vásári Melinda írásait.

52 Az idézett szöveg, miközben a *„Boldogság?”* megtartásának és visszaszerzésének kérdése körül forog, eljátszik a halmozva sorolt színhelyek *időutalásaival* is. A Kálvin tér képéhez sorolt „iskolába menet” frázis a kőszegi *alreál előtti,* a piarista iskolában eltöltött elsős tanévet (1921–22) idézi. Erre utal a Budáról átjövő „villamos” képe, és a Fehérvári úté, ahol Ottlik Bébé-alteregójának anyja lakott, valamint a Kálvin térbe torkolló Baross utcáé is, ahol épp ettől az évtől (1922) kezdve lett a férjhez ment Júliának (Ottlik nővérének) az otthona, és ahol Medve, Ottlik másik alak-alteregója lakott. Továbbá finoman utal a Kígyó tér környékére is, ahová viszont az *alreál utolsó évében* (1926-ban) kellett átköltöznie a gyerek Ottliknak (alteregója itt: Bébé), amely eleinte még a régi otthon adta „boldogság” elvesztésével, „júdáspénzen” történő elvesztegetésével fenyegetett. Mivel azonban az átköltözésük a Kígyó térre mégis boldog időket hozott (rácáfolva Bébé balsejtelmeire), az életösszegző „zenei hangnem” egyszerűsítve nagyjából így adható meg: a „Semmi sincs sehogyan” elveszettségérzése *mégis képes átmenni* a „Minden megvan” boldogságérzésébe.

53 Erről bővebben lásd *A NIELS-formula* című írásomat, Hévizi 2018.

54 A két narrátorfigura mozgását az *Iskola* alapján így jellemeztem korábban (2004a, 186–187.): „Medve és Bébé élettörténetének eseményeiben sok közös pont van, sőt láncolatuk olyan, mintha a Bébével történt események utánajátszanák a Medve-történetet. Mintha egy hullámgörbe ketté válna, és a másik nagyjából azt a tartományt futná be, mint az első, csak valamennyivel eltolva

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

egy közös időtengely mentén. [...] Az a benyomásom, hogy a Medve–Bébé alakpáros konstrukciójával Ottlik egy fizikai-matematikai modell képzetét (hasonlatát?) vitte színre, amelyet aztán kibővített Hilbert alakjával a *Budá*ban." A Medvének „utánajátszó" eltolásnak egyébként van egy rövid Bébé-szignálja is az *Iskolá*ban: „Nono, gondolta Medve, aztán, nono, gondoltam magam is."

55 A két nyelvreflexiót Vásári Melinda doktori értekezése és számos kiváló írása vizsgálja, lásd többek közt Vásári 2017. Ottliknak a kifejezés szükségszerű határozatlanságára vonatkozó, fizikai analógiájú reflexiójáról magam is említést tettem korábban, lásd Hévizi 2004a, 245.

56 Az Ottlik jegyzeteiben is szereplő ε és π (vagyis az Euler- és a Ludolf-féle szám) kapcsán Vásári külön is felhívja a figyelmet arra, hogy mindkettő *transzcendens szám.* (Egyetlen zavaró apróság nála, talán tollhiba, amit sajnos más is átvett: Ottlik képleteinél Vásári a görög ρ, azaz rhó betűt rendre ϑ, azaz théta karakterrel jelzi.) Vásárinak köszönhető annak demonstrálása is, hogy Ottlikot erősen foglalkoztatta az *e,* vagyis a „biztosan meglevő", de pontatlanul kifejezhető, „határozott valamilyenség" érzésexpressziója. Ottlik hátrahagyott jegyzeteiben, mint Vásári írja (2016, 843.), számos *e*-vel kezdődő „asszociáció" olvasható: „tapasztalat *[experience],* élmény *[Erlebnis],* esemény *[event],* észlelés, egység, empirikus egység (kvantum)". Nem állom meg, hogy mindehhez hozzá ne tegyem: az Ottlik-féle *e*-asszociációk sorozata elég jó találati aránnyal „lövi körül" a *detectum* fogalmát is. Az Ottlik-féle *experience*, *Erlebnis*, *event*, *észlelés*, *empirikus egység* sorozat, ha már játék, ki is bővíthető még néhánnyal, amelyek szintén érvényesek a detectumra: *egzisztens (evilági), emotív, effektív, elvet adó, eseti, elemi.*

57 Érdemes felfigyelni Ottlik indexálási jelzeteinél is a matematikai tudatosságra: a $p_i - r_j - b_k$ sorozat indexjeleit az ábécé egymást követő betűi adják. Itt tehát az indexált formulák – mint propozíciók – a b_k felé tartó, közelítési haladványokként vannak megadva. Ellenben a meglétérzés ρ (rhó) betűs jelzeteinél nincs indexálás: a meglétérzésnél nincs különbözőség – *a meglétérzés egy és ugyanaz,* csak halványodni vagy erősödni tud.

58 Ez indokolhatja, hogy a *Valami-Van* ontológiájának regénymodellindexe Ottliknál a végtelenségnek, a kezdetiségnek (alfa) és a nem értelmezhetőségnek, értelemidegenségnek (egy-per-null) a jele. A *Valami-Van* detektálása ugyanis *megtörténés.* Ez úgy van, ahogyan van: részvétlenül. Nem vágyak és akaratok keltette valóságot ad tudtunkra. „Részvétlen, mint a valóság", mondja *A kegyelem* című novellában Ottlik. A valóság részvétlen személytelenségét jeleníti meg *A Valencia-rejtély* szarkasztikus lezárása: a világegyetem „ügyet sem vet" a Nobel-díjas fizikus, Cholnoky Sándor „goromba ajánlatára" (mármint hogy „kinyalhatja a seggemet"), hanem egyszer csak „szétfoszlik semmivé". És ugyanez a részvétlenség jelenik meg az *Augusztus Rómában 1947-ben* című írás *(Próza)* lenyűgöző végszavában is: „Amikor a valóság széttépi folytonosságodat, iszonyattal és elborzadva fordítsd el tekintetedet a nagy Hermite bátorságával. De a Gianicolo fölött csak a valószínűtlen augusztusi hold nézett vissza rád. Nézte közönyösen Rómát – az újat, meg a réginek gyér, szétszórt kis csonk maradék köveit a kisarjadt fűben ott túl a Garibaldi-hídon, amit látott épülni annak idején –, nézett bennünket, nézte tovább a világot, iszonyat, unalom és várakozás nélkül."

IX. PÁRTERÁPIA | *Filozófia és tudomány: holtunkiglan vagy holtodiglan?*

59 Laki János írja (2010, 304. és 307.): „Van azonban a tudománynak egy olyan sajátossága, mely semelyik másik megismerésmódban sincs ilyen szisztematikusan kiépítve, s ez *a rendszer önreflexivitása.*" Ezen a „morális bizonyosság elérése érdekében alkalmazott eljárások vizsgálatát" érti: „tekintetbe vettek-e minden hozzáférhető adatot; vannak-e nem vitatható dogmák, kinyilatkoztatások; többnek tekintik-e a nem igazolható föltevéseket pillanatnyilag lehetséges legjobb magyarázatnál; működtetnek-e önreflexív mechanizmusokat stb.".

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

A FEJEZETEK ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ ELŐADÁSOK ELHANGZÁSI HELYE

I. MENTÁCIÓ | *Előljáróban: többalakú-e a gondolkodás?*
Rövid változatában előadásként elhangzott *Fejünk, ahogy kinéz. A mentáció hipotipózisa* címmel a HUN–REN Filozófiai Intézete Ismeretelméleti Osztályának szemináriumán 2024. március 19-én.

II. KÉTFEJŰSÉG | *Mi tartott ennyi ideig?*
E kötetben jelenik meg először.

III. AMBIGUITÁS | *A szubjektivitásról a tudatosságban*
Az írás bővített és szerkesztett változata annak az előadásnak, amely 2022. május 19-én hangzott el az ELTE Filozófiai Intézete és a Magyar Fenomenológiai Egyesület által szervezett, *A tudat aspektusai* című konferencián ezzel a címmel: *Vajon egyféle módon adott-e a tudatosság, ha a tudat kétféle?*

IV. TRANZITZÓNA | *Kétféle rációnk szinergiája*
E kötetben jelenik meg először.

V. REZILIENCIA | *A tudattalan oligomorfiája*
Az előadás, amelynek eredeti címe *Self. A tudattalan ambiguitása* volt, egyes részeiben elhangzott 2023. június 15-én a Debreceni Egyetem Filozófiai Intézete által *A tudattalan színeváltozásai III.* címmel rendezett konferencián. Más részleteit az ELTE *Intellektuális szemlélet, ráció és tudattalan a német idealizmusban és a romantikában* címmel rendezett, 2024. január 27-i konferenciáján *A tudattalan polimorfiája. Schopenhauertől a backfire-hatásig* című előadásban mondtam el.

VI. OPTATUM | *A moralitás diagnosztikája*
E kötetben jelenik meg először.

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

VII. DETECTUM | *Rációink kétnyelvűsége és az Ottlik-rekurzió*

A tanulmány bővített és szerkesztett változata a Debreceni Egyetem Filozófiai Intézetében Angyalosi Gergely 70. születésnapja tiszteletére 2023. március 30-án rendezett konferencián *Két angyali közlés, avagy A szemléltetés nehézségei* címmel tartott előadásnak.

VIII. COGNITUM | *Játékos példamondat az értelemmegragadás „kezdetéről”*

A HUN–REN Filozófiai Intézete Ismeretelméleti Osztályának szemináriumán 2023. október 26-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

IX. PÁRTERÁPIA | *Filozófia és tudomány: holtunkiglan vagy holtodiglan?*

Az előadás azonos című, rövid változata elhangzott 2022. november 18-án a Magyar Tudomány Ünnepén a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézete által szervezett *Filozófia és tudomány: vetélytársak vagy szövetségesek?* című konferencián.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

IRODALOM

Alexander Bernát: „A tudattalan lelki életről”. In uő: *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest, Pantheon, 1924

Ambrus Gergely: „A tudatosság egy antimaterialista értelmezése: az elgondolhatósági érv”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2001/1-2, 141–157.

——: „A gondolat természete: intuicionizmus vagy szimbolizmus?”. In Forrai Gábor (szerk.): *Filozófiai intuíciók – filozófusok az intuícióról.* Budapest, L'Harmattan, 2013, 95–108.

——: *Tudományos elmefilozófia. A paralellizmustól a materializmusig.* Budapest, L'Harmattan, 2015

Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa, 1987. Ford. Szabó M.

——: *Metafizika*. Budapest, Atlantisz, 2024. Ford. Bene L., Lautner P., Steiger K.

Bacsó Béla: „A hallgató gondolkodáson túl”. *Magyar Filozófiai Szemle,* 2020/3, 161–170.

Balikó György: „A daimón útja”. *Magyar Filozófiai Szemle,* 2006/3-4, 309–324.

Bazan, Ariane –Draege, Kim van – Kock, Liesbet de – Brakel, Linda A. W. – Geerardyn, Filip – Shevrin, Howard: „Empirical evidence for Freud's theory of primary process mentation in acute psychosis”. *Psychoanalytic Psychology,* 2013/1, 57–74.

Bene László: „Akarat és szabadság a sztoikus és a platonikus hagyományban: Epiktétosz és Plótinosz”. *Világosság*, 2003/9–10, 107–121.

Bens, Jonas – Zenker, Olaf: „Sentiment”. In Slaby, Jan – Scheve, Christan von (eds): *Affective Societies. Key Concepts*. New York – London, Routledge, 2019

Bergson, Henri: *Teremtő fejlődés*. Budapest, Akadémiai, 1987. Reprint. Ford. Dienes V.

——: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások*. Budapest, Szeged, L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem, Filozófia Tanszék, 2012. Ford. Dékány A.

Bernáth Árpád – Orosz Magdolna – Radek Tünde – Rácz Gabriella – Tőkei Éva: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés. Digitális tananyag a modern filológiai képzési ág „Az irodalomtudomány alapjai” tantárgyának oktatásához*. 2006, *https://mek.oszk.hu/05400/05477/05477.pdf* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Bernet, Rudolf: „Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál”. *Imágó Budapest*, 2012/3, 3–24. Ford. Ullmann T.

Bernstein, Richard J.: „Buchler's Metaphysics”. *The Journal of Philosophy,* 1967/22, 751–770.

Békés Vera: „A reziliencia-jelenség, avagy az ökologizálódó tudományok tanulságai egy ökologizált episztemológia számára”. In Forrai Gábor – Margitay Tihamér (szerk.): *Tudomány és történet. Tanulmánykötet Fehér Márta tiszteletére*. Budapest, Typotex, 2002, 215–228.

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Bíró Csilla: „Felemelkedési misztika és a hegy-metafora Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában". In Bogár Judit (szerk.): *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2013, 41–64.

Block, Ned: „On a confusion about a function of consciousness". *Behavorial and Brain Sciences,* 1995/2, 227–247.

——: *The Border Between Seeing and Thinking*. Oxford, Oxford University Press, 2023

Bohr, Niels: „Vita Einsteinnel az atomfizika ismeretelméleti problémáiról". *Atomfizika és emberi megismerés*. Budapest, Gondolat, 1964, 51–99. Ford. Nagy T.

Boisseau, Denis: „Merleau-Ponty et l'ambiguïté". *Les études philosophiques,* 1992/2, 229–243.

Borg-Laufs, Michael: „Basic Psychological Needs in Childhood and Adolescence". *Journal of Education and Research*, 2013/1, 41–51.

Böhringer, Hannes: „Az iskola – egy hóbort", *2000,* 2013/10, 68–74. Ford. Tillmann J. A.

Brakel, Linda A. W.: „Phantasy and Wish: A Proper Function Account for Human A-rational Primary Process Mediated Mentation". *Australasian Journal of Philosophy,* 2002/1, 1–16.

Brakel, Linda A. W. – Shevrin, Howard: „Freud's Dual Process Theory and the Place of the A-rational". *Behavioral and Brain Sciences*, 2003, 26, 527–528.

Brakel, Linda A. W.: „Music and Primary Process. Proposal for a Preliminary Experiment", *American Imago*, 2007/1, 37–57.

Brakel, Linda A. W. – Cutler, Susan: „The Primary Processes: A Preliminary Exploration of A-Rational Mentation from an Evolutionary Viewpoint", *Psychoanalytic Inquiry*, 2014, 792–809.

Bruineberg, Jelle: „Active Inference and the Primacy of the 'I Can'". In Metzinger, Thomas – Wiese, Wanja (eds): *Philosophy and Predictive Processing: 5.* Frankfurt am Main, MIND Group. 2017, *https://predictive-mind.net/epubs/active-inference-and-the-primacy-of-the-i-can/OEBPS/Bruineberg.xhtml* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Bruner, Jerome Seymour: *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1986

Bryson, Bill: *Majdnem minden rövid története*. Budapest, Akkord, 2006. Ford. Erdeős Zs.

Buchler, Justus: *Toward a General Theory of Human Judgment*. New York, Columbia University Press, 1951

Bugár M. István (szerk.): *Kozmikus teológia. Források a görög filozófia istentanához a kezdetektől a kereszténység színrelépéséig*. Budapest, Kairosz, 2005

Caglioti, Giuseppe: „Ambiguity". In Horowitz, Maryanne Cline (ed.): *New Dictionary of the History of Ideas*. Detroit, Scribner, 2005, 53–55.

——: „Perception of Ambiguous Figures: A Qualitative Model Based on Synergetics and Quantum Mechanics". In Kruse, Peter – Stadler, Michael (eds): *Ambiguity in Mind and Nature. Multistable Cognitive Phenomena*. Berlin–Hannover, Springer, 2012, 463–478.

Caglioti, Giuseppe: *Cognitive Power of Visual Images. Opening Lecture*. Nyitóelőadás, 2014, *https://www.energia.polimi.it/fileadmin/user_upload/File/Personale/Emeriti/321_2014PolimiPowerImages.pdf* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Campe, Rüdiger: „*Baumgartens Ästhetik: Metaphysik und techne*". *Zeitschrift für Ästhetik und Kunst,* Special Issue 15, 2016, 149–170.

Caputo, John D.: „In Praise of Ambiguity". In Craig, J. N. de Paulo – Messina, Patrick – Stier, Marc (eds): *Ambiguity in the Western Mind*. New York, Lang, 2005, 15–34.

Carnap, Rudolf: „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül". In Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Áron, 1999, 9–26.

Chalmers, David: „What Is It Like to Be Conscious? – David Chalmer's Easy and Hard Questions". Belt, Jaakko – Ovaska, Anna – Telakivi, Pii interjúja Chalmersszel. *Niin & Näin*, 2015/3, *https://netn.fi/fi/artikkeli/what-is-it-like-to-be-conscious-david-chalmers-easy-and-hard-questions* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

——: „The Virtual and the Real". *Disputatio*, 2017/9, 309–352.

Cicero, Marcus Tullius: *A jóslásról.* Budapest, Belvedere Meridionale, 2010. Ford. Hoffmann Zs.

Clark, Andy: *A megismerés építőkövei. Filozófia, megismeréstudomány és a párhuzamos megosztott feldolgozás*. Budapest, Osiris, 1996. Ford. Pléh Cs.

——: „Whatever next? Predictive brains, situated agents, and the future of cognitive science". *Behavioral and Brain Sciences*, 2013/3, 181–204.

Clark, David W.: „William of Ockham on Right Reason". *Speculum,* 1973/1, 13–36.

Corrington, Robert S.: „Finitude and Transcendence in the Thought of Justus Buchler". *The Southern Journal of Philosophy,* 1987/4, 445–459.

Cropley, Arthur J.: „Creativity, Intelligence, and Intellectual Style". *Australian Journal of Education*, 1969/1, 3–7.

Cropley, Arthur J. – Cropley, David H.: *Fostering Creativity: A Diagnostic Approach for Higher Education and Organisations*. New York, Hampton, 2009

Csermely Péter: *Hálózatok. Mire alkalmasak, mire nem és hogyan tudnak tanulni?* 2019, *https://www.linkgroup.hu/docs/Csermely-network-description-of-language-2019.pdf* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Cusanus, Nicolaus: „Idiota de sapientia. Az együgyű ember és a bölcsesség". In uő: *Miatyánk. Írások és szentbeszédek*. Budapest, Farkas Lőrinc Imre, 2000. Ford. Révész M. M.

— —: *A rejtett Istenről*. Budapest, Kairosz, 2008. Ford. Alácsi E. J.

Darcus, Shirley: „Daimon Parallels the Holy Phren in Empedocles", *Phronesis,* 1977/3, 175–190.

Derrida, Jacques: *Grammatológia*. Budapest, Typotex, 2014. Ford. Marsó P.

Descartes, René: *A filozófia alapelvei*. Budapest, Osiris, 1996. Ford. Dékány A.

Dewey, John: *The Quest for Certainty. A Study of the Relation of Knowledge and Action*. New York, Minton & Balch, 1929

Dilthey, Wilhelm: *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 7. Juni 1894. Ausgabe XXVI. Sitzung der philosophisch-historischen Classe*. Humérez, Wilhelm (Hg.). Online elérhető: *http://www.uwe-mortensen.de/Dilthey%20Ideen%20beschreibendezergliederndePsychologie.pdf* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Edelmayer András: *Dinamikus rendszerek hibáinak detektálása. Állapotbecsléstől a közvetlen input rekonstrukciós módszerekig.* 2005, *http://real-d.mtak.hu/203/4/engelmayer_tezisfuzet.pdf* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Eddington, Sir Arthur: *The Nature of the Physical World*. Cambridge, Cambridge University Press, 1948

Egyed Péter: „A kanti lelkiismeret és kötelességetika átértékelése a posztmodern korban", *Református Szemle,* 2006/11–12, 685–704.

Ehrenmüller, Joseph: *Zur Psychologie der Philosophie.* Disszertáció. Bécs, Universität Wien, 2011

Eisinger Andrea – Magi Anna – Gyurkovics Máté – Szabó Edina – Demetrovics Zsolt – Kökönyei Gyöngyi: „Iowa Gambling Task: egy viselkedéses mérőeszköz bemutatása". *Neuropsychopharmacologia Hungarica,* 2016/1, 45–55.

Epstein, Seymour: „Cognitive-experiential self-theory". In Pervin, Lawrence A. (ed.): *Handbook of Personality Theory and Research: Theory and Research*. New York, Guilford, 1990, 165–192.

——: „Integration of the Cognitive and the Psychodynamic Unconscious". *American Psychologist,* 1994/8, 709–724.

——: „Cognitive-experiential self-theory of personality". In Millon, Theodor – Lerner, Melvin J. (eds): *Comprehensive Handbook of Psychology: Personality and Social Psychology.* Hoboken (NJ), Wiley, 2003, 159–184.

——: *Cognitive-Experiential Theory: An Integrative Theory of Personality.* Oxford, Oxford University Press, 2014

Erasmus: *Desiderii Erasmi Roterodami. Opera omnia. Tomus Quartus*. 1703, *https://archive.org/stream/4.Des.ErasmiOperaOmniaTIVOsterreichNationalbibliothek/4.%20Des._Erasmi_Opera_Omnia%20T%20IV%20Osterreich%20Nationalbibliothek_djvu.txt* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Evans, Jonathan – Stanovich, Keith. E.: „Dual-process theories of higher cognition: Advancing the debate". *Perspectives in Psychological Science,* 2013/8, 223–241.

Evans, Jonathan: „Two minds rationality". *Thinking and Reasoning,* 2013/2, 129–146.

Ferella, Chiara: „Waking up Sleeping Metaphors: A Cognitive Approach to Parmenides' Two Ways of Enquiry". *eTopoi. Journal for Ancient Studies,* 2017, 107–130.

Ferenczi Sándor: „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről". *Nyugat,* 1913/22, 704–712.

Fisher, Andrew: *Metaethics. An Introduction*. Durham, Acumen, 2011

Fleck, Ludwik: „Über die wissenschaftliche Beobachtung und die Wahrnehmung im Allgemeinen". Wolniewicz, Bogusław – Schnelle, Thomas (üb.). In uő: *Denkstile und Tatsachen. Gesammelte Schriften und Zeugnisse*. Werner, Sylwia – Zittel, Claus (Hg.). Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2011

Forsyth, Donelson: „A Taxonomy of Ethical Ideologies". *Journal of Personality and Social Psychology,* 1980/1, 175–184.

Forsyth, Donelson – O'Boyle, Jr. Ernest – McDaniel, Michael: „East meets West: A Meta-Analytic Investigation of Cultural Variations in Idealism and Relativism". *Journal of Business Ethics,* 2008, 813–833.

Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Budapest, Atlantisz, 2001. Ford. Perczel I.

Frankish, Keith: „Dual-Process and Dual-System Theories of Reasoning". *Philosophy Compass,* 2010, 914–926.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Freud, Sigmund: *Az Ősvalami és az én*. Budapest, Hétágú Síp, 1991. Ford. Hollós I. – Dukes G.

——: *Álomfejtés*. Budapest, Helikon, 2000. Ford. Hollós I. – Meller V. Á.

Fuchs, Thomas: „Body memory and the unconscious". In Lohmar, Dieter – Brudzińska, Jagna (eds): *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. London – New York, Springer, 2012, 69–82. [= Uő: „Testemlékezet és tudattalan". *Nagyerdei Almanach*, 2019/1, 32–48. Ford. Horváth L.]

Gadamer, Hans-Georg: „A fenomenológiai mozgalom". *Atheneaum,* 1993, II/1, 46–90. Ford. Bonyhai G.

Gates, Elmer: „The Science of Mentation and Some New General Methods of Psychologic Research". *The Monist,* 1895/4, 574–594.

Gawronski, Bertram – Creighton, Laura A.: „Dual-Process Theories". In Carlston, Donald E. (ed.): *The Oxford Handbook of Social Cognition*. 2013, első kiadás, 282–312.

Gawronski, Bertram – Luke, Dillon – Creighton, Laura A.: „Dual-Process Theories". In Carlston, Donald E. (ed.): *The Oxford Handbook of Social Cognition*. 2021, második kiadás, 319–353.

Gleick, James: *A káosz. Egy új tudomány születése*. Budapest, Göncöl, 1999. Ford. Szegedi P.

Goedde, Günter: „Schopenhauers Entdeckung der Psychologie des Unbewußten". In Koßler, Matthias – Birnbacher, Dieter – Baum, Günther (Hg.): *Schopenhauer Jahrbuch 86: Die Entdeckung des Unbewussten. Die Bedeutung Schopenhauers für das moderne Bild des Menschen.* Würzburg, Königshausen & Neumann, 2005, 15–36.

Golden Dániel: „A cselekvő testbe integrált elme – John Dewey". In Laki János (szerk.): *A megtestesült elme a filozófia történetében*. Budapest, Akadémiai, 2022, 138–170.

Gott, George: „Religious Fanaticism is Dangerous". *Futurism*, 2018, *https://vocal.media/futurism/religious-fanaticism-is-dangerous* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Greenfield, Susan A.: *Utazás az agy körül*. Budapest, Kulturtrade, 1998. Ford. Kiss J.

Grote, John: *Exploratio Philosophica. Rough Notes on Modern Intellectual Science. Part I.* Cambridge, Deighton and Bell, 1865

Gula, Richard: *Reason Informed by Faith. Foundations of Catholic Morality*. New York, Paulist, 1989

Hacking, Ian: „A tudományos gondolkodás stílusai". In Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron, 1999, 349–365. Ford. Demeter T.

Hacking, Ian: *Scientific Reason*. Taiwan, National Taiwan University Press, 2009

Haldane, John: „Applied Ethics". In Bunnin, Nicholas – Tsui-James, Eric. (eds): *The Blackwell Companion to Philosophy*. Oxford, Blackwell, 2003, második kiadás, 490–498.

Hartmann, Eduard von: *Ausgewählte Werke. Die Philosophie des Unbewußten. II. Metaphysik des Unbewussten.* Berlin, Duncker, 1882

Hawking, Stephen: *Az idő rövid története*. Budapest, Maecenas, 1995. Ford. Molnár I.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai, 1979. Ford. Szemere S.

Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2001. Ford. Vajda M. et al.

——: *Útjelzők*. Budapest, Osiris, 2003. Ford. Ábrahám Zoltán et al.

——: *Mit hívunk gondolkodásnak?* Budapest, Gond–Cura, 2009a. Ford. Vajda M.

——: *Az alap tétele*. Budapest, Gond–Cura, 2009b. Ford. Pongrácz T.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Hendrix, John Shannon: „The Philosophy of Vision of Robert Grosseteste". *School of Architecture, Art, and Historic Preservation Faculty Publications,* 2009, Paper 4, *http://docs.rwu.edu/saahp_fp/4* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

——: „Philosophy of Intellect and Vision in the De anima and De intellectu of Alexander of Aphrodisias". *School of Architecture, Art, and Historic Preservation Faculty Publications,* 2010, Paper 15, *http://docs.rwu.edu/saahp_fp/15* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Hévizi Ottó: „Utánaszámolás". In Jakus Ildikó – Hévizi Ottó: *Ottlik-veduta*. Budapest, Kalligram, 2004a

——: *A megfontolás rítusai. Tanulmány az autochton ítélkezésről.* Budapest, Gond–Cura, 2004b

——: *Idő és szinkretizmus. Különös tekintettel Nietzschére*. Budapest, Kalligram, 2013

——: *Próbakövek. Van-e aranyszabály ércnél maradandóbb?* Budapest, Kalligram, 2015

——: *A Liget, a Sétány, a Csarnok és a Kert. A filozófia színterei*. Budapest, Kalligram, 2018

——: *Diaphoron. Rendhagyó bevezetés a filozófia terébe*. Budapest, Akadémiai, 2020

——: *Teóriák stílusai.* Budapest, Akadémiai, 2021

Horváth Lajos: „Fenomenológiai tudattalan és testemlékezet". *Magyar Filozófiai Szemle,* 2018/3, 30–43.

Horváth Lajos – Pavlovics Zsófia: „Affektív tudattalan és retroaktív ébresztés". *Imágó Budapest,* 2021/4, 87–101.

Höffe, Otfried: *Ethik. Eine Einführung.* München, Beck, 2018

Hume, David: *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*. Budapest, Osiris, 2003. Ford. Miklósi Z. – Babarczy E.

James, William: „How Two Minds Can Know One Thing". *The Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods,* 1905/7, 176–181.

——: „Pragmatizmus". In Szabó András György (szerk.): *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, Gondolat, 1981. 119–300. Ford. Márkus Gy.

Jung, Carl Gustav: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Budapest, Európa, 1990. Ford. Nagy P.

Jung, Carl Gustav: *Lélektani típusok.* Budapest, Scolar, 2010. Ford. Réti E.

Kahneman, Daniel: *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest, HVG, 2013. Ford. Bányász R. – Garai A.

Kant, Immanuel: *Werke in zehn Bänden. Band 5. Schriften zur Metaphysik und Logik.* Weischedel, Wilhelm von (Hg.). Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983

Kant, Immanuel – Derrida, Jacques: *Minden dolgok vége.* Budapest, Századvég–Gond, 1993. *(Horror Metaphysicae.)* Ford. Angyalosi G. – Mesterházi M. – Nyizsnyánszky F.

Kant, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*. Szeged, Ictus, 1996. Ford. Papp Z.

——: *Történetfilozófiai írások*. Budapest, Ictus, 1997. Ford. Vidrányi K. – Mesterházi M.

——: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Atlantisz, 2004. Ford. Kis J.

——: *Antropológiai írások.* Budapest, Osiris – Gond–Cura, 2005. Ford. Mesterházi M.

Kaposi Dávid: „Jerome Bruner: Az oktatás kultúrája", *BUKSZ,* 2004, 268–272.

Kékesi Balázs: *A mentalizmus új útjain. A megújuló kognitív tudomány és a mentalista nyelvfilozófia közelítési lehetőségei a jelentésalkotás problematikájának tükrében.* PhD-értekezés. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Filozófia Doktori Iskola, 2019

Kierkegaard, Søren: *Vagy-vagy*. Budapest, Gondolat, 1978. Ford. Dani T.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Kierkegaard, Søren: *A keresztény hit iskolája*. Budapest, Atlantisz, 1998. Ford. Hidas Z.

Kirchhoff, Michael: „Predictive brains and embodied, enactive cognition: An introduction to the special issue". *Synthese*, 2018, 2355–2366.

Kirk, Geoffrey S. – Raven, John E. – Schofield, Malcolm: *A preszókratikus filozófusok*. Budapest, Atlantisz, 1998. Ford. Cziszter K. – Steiger K.

Kis János: „Márkus György: Metafizika – mi végre?". *Holmi*, 1998/9, 1347–1349.

Kiss Olga: *Paradigma, heurisztika, hermeneutika. Tanulmányok a matematika hermeneutikájának alapvetéséhez*. Doktori értekezés, 2009, *https://repozitorium.omikk.bme.hu/bitstreams/5981290f-519c-4e69-b711-a6139e94393c/download*

Klein, Jacob: „The Stoic Argument from Oikeiōsis". *Oxford Studies in Ancient Philosophy,* 2016, 143–200.

Kondor Zsuzsanna: „Integrating traditions. Communication revisited". *TEL Enlargement,* Szófia, konferencia-előadás, 2005, *https://telearn.hal.science/hal-00190215,* 13–20. (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

—— (szerk.): *A megtestesült elme. Fókuszban a test*. Budapest, Akadémiai – MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, 2022

Kozhevnikov, Maria: „Cognitive Styles in the Context of Modern Philosophy. Toward an Integrated Framework of Cognitive Style". *Psychological Bulletin,* 2007/3, 464–481.

Kozhevnikov, Maria – Evans, Carol – Kosslyn, Stephen M.: „Cognitive Style as Environmentally Sensitive Individual Differences in Cognition: A Modern Synthesis and Applications in Education, Business, and Management". *Psychological Science in the Public Interest,* 2014/1, 3–33.

Körner, Stephan: „Exact, unexact". In Ritter, Joachim – Gründer, Karlfried – Gabriel, Gottfried (Hg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie online*. Basel, Schwabe, 2007, *https://www.schwabeonline.ch/schwabe-xaveropp/elibrary/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27verw.exaktunexakt%27%20and%20%40outline_id%3D%27hwph_verw.exaktunexakt%27%5D* (utolsó letöltés: 2024. 12. 27.)

Laki János: „Demarkáció: a megbízhatóság episztemológiája". In Gábor György – Vajda Mihály (szerk.): *A lét hangoltsága. Tanulmányok a tudás sokféleségéről*. Budapest, Typotex, 2010, 293–310.

——: „Elme, test, megtestesültség". In uő (szerk.): *A megtestesült elme a filozófia történetében*. Budapest, Akadémiai, 2022

Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Válogatott filozófiai írásai*. Budapest, Európa, 1986. Ford. Endreffy Z.

Lowe, Robert – Ziemke, Tom: „The feeling of action tendencies: On the emotional regulation of goal-directed behavior". *Frontiers in Psychology*, 2011/12, *https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2011.00346/full* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Lycan, William G.: „We've Only Just Begun". *Behavorial and Brain Sciences,* 1995/2, 262–263.

MacIntyre, Alasdair: Az *etika rövid története. Az erkölcsfilozófia története a homéroszi kortól a huszadik századig*. Budapest, Typotex, 2012. Ford. Szabó P. I.

Marquard, Odo: „Az ész korlátgyakorlata". In uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest, Atlantisz, 2001, 205–228. Ford. Mesterházi M.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Márkus György: *A „rendszer" után, a filozófia a tudományok korában*. Budapest, Akadémiai, 1994

Márton Miklós: „A tudatosság kortárs elméletei". *Korunk,* 2016/6, 14–27.

McGarry, Cecil: „The Thin Line Between Fundamentalism and Fanaticism". *Wajibu,* 1994/1, 2–5.

Máté András: „»Kéttényezős« szemantikák: Ockham, Mill (?), Russell". *Világosság,* 2005/12, 25–34.

Merleau-Ponty, Maurice: *A filozófia dicsérete*. Budapest, Európa, 2005. Ford. Sajó S.

——: „Munkajegyzetek". In uő: *A látható és a láthatatlan*. Budapest–Szeged, L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem, Filozófiai Tanszék, 2007, 187–308. Ford. Szabó Zs.

Mérő László: *Az érzelmek logikája*. Budapest, Tericum, 2010

Mogyoródi Emese: „Parmenidész és a semmi". *Magyar Filozófiai Szemle,* 2012/2, 9–24.

Molnár Dávid: „Az ontológia állatkertje. Filozófiai szakszavak fordításkísérlete Lencsés György *Ars medicá*jában". In Draskóczy Eszter – Etlinger Mihály (szerk.): *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*. Budapest, Raciti, 2022

Montiglio, Silvia: *Wandering in Ancient Greek Culture*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 2005

Musil, Robert: „Szempontok egy új esztétikához", „Egy lassú ember töprengései", „Egy »rapial«-ból". Ford. Györffy Miklós. In uő: *Esszék*. Budapest: Kalligram, 2000

Nagel, Thomas: „Milyen denevérnek lenni?". *Vulgo,* 2002/2, 3–13. Ford. Sutyák T.

Nietzsche, Friedrich: *Die fröhliche Wissenschaft*. Leipzig, Verlag von E. W. Fritzsch, 1887

——: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest, Akadémiai, 1989. Ford. Tatár Gy.

——: *Túl jón és rosszon*. Budapest, Ikon, 1995. Ford. Tatár Gy.

——: *Így szólott Zarathustra*. Budapest, Osiris, 2000. Ford. Kurdi I.

——: *„Az új felvilágosodás". Jegyzetfüzetek az Így szólott Zarathustra keletkezésének idejéből.* Budapest, Osiris, 2001. Ford. Kurdi I.

——: *A hatalom akarása. Minden érték átértékelésének kísérlete*. Budapest, Cartaphilus, 2002. Ford. Romhányi Török G. Lásd még *http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1887,11*

——: *Platón és elődei*. Budapest, Gond–Cura, 2007. Ford. Kurdi I. – Molnár A.

——: *Emberi, túlságosan is emberi. Könyv szabad szellemek számára. I.* Budapest, Osiris, 2008. Ford. Horváth G.

——: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012. Ford. Óvári Cs.

Nosal, Czeslaw S.: „The structure and regulative function of the cognitive styles: A new theory". *Polish Psychological Bulletin,* 2010/3. 122–126.

Nyíri János Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. Budapest, Kossuth, 1983

——: *A hagyomány filozófiája*. Budapest, MTA, Lukács Archívum – T-Twins, 1994

——: „Hamis próféták". *Népszabadság*, 2010. január 11.

Ottlik Géza: *Hajnali háztetők*. Budapest, Magvető, 1957

——: *Iskola a határon*. Budapest, Magvető, 1975

——: *Próza*. Budapest, Magvető, 1980

——: *A Valencia-rejtély. Hajónapló. Pályákon*. Budapest, Magvető, 1989

——: *Minden megvan*. Budapest, Magvető, 1991

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Ottlik Géza: *Buda*. Budapest, Európa, 1993
Parmenidész–Empedoklész: *Töredékek*. Budapest, Gondolat, 1985. Ford. Steiger K.
Pascal, Blaise: *Gondolatok*. Budapest, Gondolat, 1983. Ford. Pődör L.
——: *Írások a szerelem szenvedélyéről, a geometriai gondolkodásról és a kegyelemről*. Budapest, Osiris, 1999. Ford. Pavlovits T. – Tímár A.
Paź, Bogusław: „The Principle of Reason According to Leibniz: The Origins, Main Assumptions and Forms". *Roczniki filozoficzne / Annales de philosophie / Annals of Philosophy*, 2017/2, 111–143.
Penrose, Roger: *A császár új elméje. Számítógépek, gondolkodás és a fizika törvényei, https://mersz.hu/penrose-a-csaszar-uj-elmeje.* A digitális kiadás alapjául szolgáló mű: Budapest, Akadémiai, 2011. Ford. Gálfi L.
Pierce, Charles Sanders: „Kinds of Reasoning". In uő: *Lessons from the History of Science*. 1931, *https://www.textlog.de/4224.html* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)
Platón: *Állam.* In *Platón összes művei. II.* Budapest, Európa, 1984. Ford. Szabó M.
Pléh Csaba: „A gondolat elveszett rendjének nyomában". In Clark, Andy: *A megismerés építőkövei.* Utószó. Budapest, Osiris, 1996, 295–307.
——: „A kognitív tudattalanról". *Magyar Filozófiai Szemle,* 2018/3, 9–29.
Price, Henry: „Belief »In« and Belief »That«". *Religious Studies,* 1965/1, 5–27.
Radice, Roberto: *„Oikeiosis". Ricerche sul fondamento del pensiero stoico e sulla sua genesi*. Milano, Vita e Pensiero, 2000
Rászlai Tibor: *Parmenidész hármas útja*. 2004, *http://www.alkotmanyossagi-muhely.hu/2004_osz_parmenidesz_harmas_utja.htm* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)
Reid, Thomas: „Tanulmányok az ember szellemi képességeiről". In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 1996, 263–274. Ford. Babarczy E.
Rescher, Nicholas: *Rationality: A Philosophical Inquiry into the Nature and the Rationale of Reason*. Oxford, Clarendon, 1988
——: *Coping with Cognitive Limitations: Problems of Rationality in a Complex World*. 1997, *C:\Users\kwallis\Desktop\27_complete.xps (suny.edu)* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)
——: „On the Rationale of Philosophical Disagreement". *The Review of Metaphysics,* 2016/2, 235–252.
Risko, Evan F. – Gilbert, Sam J.: „Cognitive offloading". *Trends in Cognitive Sciences,* 2016/9, 676–688.
Rorty, Richard: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás.* Pécs, Jelenkor, 1994. Ford. Boros J. – Csordás G.
——: *Filozófia és társadalmi remény*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, 2007. Ford. Nyírő M.
Rousseau, Jean-Jacques: *Emil, vagy A nevelésről*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. Ford. Győry J.
Rovelli, Carlo: „A »Gondolkodj a saját fejeddel« egyeseknél a hülyeség ősrobbanását eredményezi. Szentgyörgyi Réka interjúja Carlo Rovellivel". *HVG,* 2021/16
——: *Helgoland*. Budapest, Park, 2022. Ford. Balázs I.
Russell, Bertrand: *The Philosophy of Logical Atomism*. London – New York, Routledge, 2010

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Salcedo-Albarán, Eduardo: „2011: What Scientific Concept Would Improve Everybody's Cognitive Toolkit?". *Edge,* 2022, *https://www.edge.org/response-detail/11196* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Sartre, Jean-Paul: „A kép intencionális szerkezete". In Bacsó Béla – Somlyó Bálint (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Budapest, Kijárat, 1997, 97–141. Ford. Horváth Cs.

Scherer, Klaus: „Feelings integrate the central representation of appraisal-driven response organization in emotion". In Antony S. R. Manstead – Nico H. Frijda – Agneta Fischer (eds): *Feelings and Emotions. The Amsterdam Symposium.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004

Schiller, Friedrich: *Válogatott esztétikai írásai*. Budapest, Magyar Helikon, *1960.* Ford. Székely A.

Schleiermacher, Friedrich: *Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1977

Schoonhoven, Florentius: *Emblemata*. Gouda, Burier, 1618

Schopenhauer, Arthur: *Az akarat szabadságáról*. Budapest, Franklin, 1913. Ford. Kelen F.

——: „Parainezisek és életszabályok". In uő: *Parerga és paralipomena. II.* Budapest, Világirodalom, 1924, 316–427. Ford. Kecskeméti P.

——: „Gondolatok az értelemről általában és mindenféle vonatkozásban". In *uo. III.* 53–138. Ford. Kecskeméti Gy. – Kecskeméti P.

Schopenhauer, Arthur: *Der Handschriftliche Nachlaß. III.* Hübscher, Arthur (Hg.). München, Deutscher Taschenbuch, 1985. Online elérhető: *https://www.arthur-schopenhauer-studienkreis.de/Unbewusstes/unbewusstes.html* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

——: *A világ mint akarat és képzet*. *I–II.* Budapest, Osiris, 2021. Ford. Tandori Á. et al.

Sellars, Wilfrid: „Philosophy and the Scientific Image of Man". In uő: *Empiricism and the Philosophy of Mind.* London, Routledge & Kegan Paul, 1963, 1–40.

Sfard, Anna: „On the Dual Nature of Mathematical Conceptions: Reflections on Processes and Objects as Different Sides of the Same Coin". *Educational Studies in Mathematics,* 1991/1, 1–36.

Shaftesbury, Lord: *Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*. Budapest, Atlantisz, 2008. Ford. Harkányi A.

Shusterman, Richard: „Dewey's Somatic Philosophy". *Revue internationale de philosophie,* 2008/3, 293–311.

——*: A gondolkodó test. Szomaesztétikai esszék.* Szeged, JATE-Press, 2015. Ford. Krémer S.

Skorupski, John: „Ethics". In Bunnin, Nicholas – Tsui-James, Eric (eds): *The Blackwell Companion to Philosophy*. Oxford, Blackwell, 2003, 202–230.

Speer, Andreas: „Abditum mentis". In Beccarisi, Alessandra et al. (Hg.): *Per perscrutationem philosophicam*. *Neue Perspektiven der mittelalterlichen Forschung*. Hamburg, Meiner, *2008.* 447–474.

Spinoza, Benedictus de: *Etika*. Budapest, Osiris, 1997. Ford. Szemere S. – Boros G.

Stanovich, Keith E.: „Metarepresentation and the Great Cognitive Divide: A Commentary on Henriques' »Psychology Defined«". *Journal of Clinical Psychology,* 2004/12, 1263–1266.

Stanovich, Keith E. – West, Richard F.: „A model for the assessment of rational thought and its potentional operationalization". In Wegerif, Rupert – Li, Li – Kaufman,

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

James C. (eds): *The Routledge International Handbook of Research on Teaching Thinking*. London, Routledge, 2015, 344–353.

Steiger Kornél: „Utószó a *Sztoikus etikai antológiá*hoz". In uő (szerk.): *Sztoikus etikai antológia.* Budapest, Gondolat, 1983, 495–516.

——: *Tanulmányok az antik görög filozófiáról*. Budapest, Electa, 2010

——: „A sztoikus okeiósis platóni eredetéről". *Ókor,* 2013/2, 3–9.

——: *Jegyzetek és fogalommutató Epiktétosz összes műveihez*. Budapest, Gondolat, 2016

Sutyák Tibor: „Szituáció és test. A »testbeli elme« mint metafizikai elmélet és mint kognitív modell". In Kondor Zsuzsanna (szerk.): *A megtestesült elme. Fókuszban a test*. Budapest, Akadémiai – MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, 2022, 17–46.

Sümegi István: *Alanyi filozófia. Irodalmi-bölcseleti írások*. Szombathely, Savaria University Press, 2011

Swedberg, Richard: „Theorizing in sociology and social science: Turning to the context of discovery". *Theory and Society,* 2012/1, 1–40.

——: „Starting Anew". In uő: *The Art of Social Theory*. Princeton University Press, 2014

Szabó Zsigmond: „A tér és a művészet". *Világosság,* 2005/5–6, 137–142.

Tandori Dezső: „Ottlik, a festő". *Balkon,* 2004/3; online elérhető: *http://www.balkon.hu/archiv/balkon04_03/00tandori.html* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Tatár György: „Magyarázó megjegyzések". In Nietzsche, Friedrich: *Túl jón és rosszon*. Budapest, Ikon, 1995. Ford. Tatár Gy.

Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, Atlantisz, 2007

Thompson, Valerie A.: „Dual-process theories: A metacognitive perspective". In Evans, Jonathan – Frankish, Keith (eds): *In Two Minds: Dual Processes and Beyond*. Oxford, Oxford University Press, 2009, 171–196.

Tonelli, Guido: *Idő. Khronosz megölésének álma*. Budapest, Corvina, 2023. Ford. Balázs I.

Turay Alfréd: *Az ember és az erkölcs. Alapvető etika Aquinói Tamás nyomán*. Budapest, Agapé, 2000

Van Nieuwenhove, Rik: „Contemplation, intellectus and simplex intuitus in Aquinas: Recovering a Neoplatonic Theme". *American Catholic Philosophical Quarterly,* 91, 2017/2. 199–225., *https://doi.org/10.5840/acpq2017227108* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Ullmann Tamás: *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. MTA-doktori értekezés, 2010

——: „Hogyan működik a *tudattalan*?". *Kellék,* 55, *2016a, 143–176.*

——: „Képzelet és tudattalan. A fenomenológia és a pszichoanalízis találkozása". In Fehér M. István – Lengyel Zsuzsanna Mariann – Kiss Andrea-Laura – Bognár László (szerk.): *Imagináció a filozófiában. Hermeneutikai, fenomenológiai, vallásfilozófiai megközelítések*. Budapest, L'Harmattan – MTA–ELTE, Hermeneutika Kutatócsoport, 2016b, 79–105.

——: „A tudattalan modelljei. Fenomenológia, pszichoanalízis és kognitív tudományok". *Magyar Filozófiai Szemle,* 2017/1, 9–30.

——: „Tudattalan és test". In Kondor Zsuzsanna (szerk.): *A megtestesült elme. Fókuszban a test*. Budapest, Akadémiai – MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, 2022, 218–237.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó

Open Access 2026-10-16 © Typotex Kiadó

Vajda Mihály: *Nem az örökkévalóságnak*. Budapest, Osiris, 1996

Várőri Tímea: „Gondolkodni, mint istennő". *Magyar Filozófiai Szemle,* 2006/3–4, 253–308.

Vásári Melinda: „Atmoszféra, avagy a »bizonytalansági együttható«. Mészöly Miklós és Ottlik Géza »ars poeticája«". *Vigilia,* 2016/11, 840–848.

——: *A „hangzó tér" – érzéki és jelenlét-hatások, hangulat és látencia a XX–XXI. századi magyar prózában (Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Nádas Péter)*. PhD-értekezés, 2017

Veress Károly: „Az európai racionalitás két arca". In Csejtei Dezső – Laczkó Sándor (szerk.): *Ész – élet – egzisztencia. VI. Európai integráció – európai filozófia.* Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1999, 197–206.

Végh Attila: „Parmenidész töredékeinek fordítása". *Magyar Filozófiai Szemle,* 2006/3–4, 437–446.

Wanke, Georg: „Psychologie oder Metapsychologie? Ein Beitrag zur Psychologie des Unterbewußten". *Fortschritte der Medizin,* 1914/4, 92–99.

Weick, Kirk: „What Theory Is *Not,* Theorizing *Is". Administrative Science Quarterly*, 1995, 385–390.

Williams, Bernard: „Contemporary Philosophy: A Second Look". In Bunnin, Nicholas – Tsui-James, Eric. (eds): *The Blackwell Companion to Philosophy*. Oxford, Blackwell, 2003, 23–34.

Williford, Kenneth: „The Intentionality of Consciousness and Consciousness of Intentionality". In Forrai Gábor – Kampis György (eds): *Intentionality. Past and Future*. Amsterdam – New York, Rodopi, 2005, 143–156.

Windelband, Wilhelm: *Die Hypothese des Unbewußten. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1914. Online elérhető: *http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/17388/1/Windelband_Hypothese_des_Unbewussten.pdf* (utolsó letöltés: 2024. 09. 28.)

Wittgenstein, Ludwig: *Vorlesungen 1930–1935. Cambridge 1930–1932.* Aus den Aufzeichnungen von John King und Desmond Lee, von Alice Ambrose und Margaret Macdonald. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984

——: *Logikai-filozófiai értekezés. (Tractatus logico-philosophicus).* Budapest, Akadémiai, 1989a

——: *A bizonyosságról*. Budapest, Gondolat, 1989b. Ford. Neumer K.

——: *Filozófiai vizsgálódások.* Budapest, Atlantisz, 1992. Ford. Neumer K.

——: *Észrevételek*. Budapest, Atlantisz, 1995. Ford. Kertész I.

Zahavi, Dan: „Élet, gondolkodás és egzisztencia Bergson korai gondolkodásában". *Nagyerdei Almanach,* 2019/1, 89–101. Ford. Pavlovics Zs.

Zajonc, Robert Boleslaw: „Feeling and Thinking Preferences Need No Inferences". *American Psychologist,* 1980/2, 151–175.

Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások*. Bacsó Béla (szerk.). Budapest, Gondolat, 1984. Ford. Berényi G.

Zittel, Claus: „Ludwik Fleck and the concept of science in the natural science". *Studies in East European Thought,* 2012/1–2, 53–79.

www.interkonyv.hu © Hévizi Ottó